

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Педагогика ғылымдары» сериясы

Серия «Педагогические науки»

№4(36), 2012 ж.

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Педагогика ғылымдары» сериясы,
№4(36), 2012 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2001 ж. бастап шығады

Бас редактор:

пед.ғ.д., проф. Т.Баймолдаев

Бас редактордың орынбасары:

пед.ғ.к., доцент С.Г. Тажбаева

Редакция алқасы:

пед.ғ.д., проф. Г.П. Новикова
(Ресей),

пед.ғ.д., проф. С.М. Кенесбаев,

пед.ғ.д., проф., Е.С. Ибышев,

пед.ғ.д., проф. Г.Т. Хайруллин,

пед.ғ.д., проф. В.В. Трифонов,

пед.ғ.д., проф., Б.У. Сманов,

психол.ғ.д., проф. О.С. Сангилбаев,

пед.ғ.д., проф. У.М. Абдиганбарова,

пед.ғ.д., проф. К.Б. Болеев,

пед.ғ.д., проф. Ш.М. Майгельдиева,

пед.ғ.д., проф. К.Т. Беркимбаев,

пед.ғ.д., проф. А.Н. Кошербаева,

пед.ғ.д., доц.м.а. Г.С. Саудабаева

© Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2012

Қазақстан Республикасының мәдениет
және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10104-Ж

Басуға 20.12.2012 қол қойылды.

Таралымы 300 дана.

Көлемі 14,25 е.б.т.

Пішімі 60x84 1/8. Тапсырыс 424

050010, Алматы қаласы,

Достық даңғылы, 13

Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті «Ұлагат»
баспасының баспаханасында басылды

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е

Пірәлиев С.Ж., Ермағанбетов М.Е., Намазбаева Ж.И.,
Оразбаева Ф.Ш., Иманбаева С.Т., Хан Н.Н., Қалиева С.И.,
Берікханова А.Е., Нарикбаева Л.М. Қазақстан
республикасының үздіксіз білім беру жүйесінде ұлттың
интеллектуалды әлеуетін дамыту тұжырымдамасы..... 3

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Баймолдаев Т.М. Қазақстандық педагогика ғылымының
ғалымы..... 13

Хайруллин Г.Т. Социальная модернизация Казахстана и
образование..... 15

Ибышев Е.С. Дистанционно-кредитная технология обучения:
сущностные характеристики..... 18

Омаров Қ.М. Туристік өлкетану жұмыстарындағы ұлттық
ойын – ұлт болашағы..... 23

Сангилбаев О.С., Сангилбаева А.О. К проблеме взаимосвязи
профессионального воспитания и самовоспитания будущих
педагогов..... 25

Рысбаева Г.Қ. Тұрақты тіркестердің халық өмірімен
байланыстылығы..... 29

Қуаналиева М.А., Нураунова А.А. Өзін-өзі танытатын
тұлғаның кикілжінді жағдаяттарды шешу тәсілдері..... 34

Кулекенова Ж.Г. The development of communicative
competence – the goal of teaching a foreign language..... 37

Капанова Б.К., Джамилова С.М., Макеева А. Мемлекеттерде
дәстүрлі пәндерді экологияландырудың кейбір моделі..... 40

Ерназарова А.С. Болон (12 жылдық) жүйесін қабылдау
кезіндегі музыкалық білімге қойылатын жаңа талаптар..... 42

Рахышова А.С. Жазудың психофизиологиялық сипаттамасы.. 44

Алимбекова Г.Б., Калышева А.М. Болашақ мамандарға
кәсіптік білім берудің педагогикалық және дидактикалық
негіздері..... 45

ЖОҒАРҒЫ МЕКТЕП

ВЫСШАЯ ШКОЛА

Мардахаев Л.В. Личность и авторитет преподавателя
социокультурной среды ВУЗа..... 50

Трифонов В.В. Проблемы повышения качества научно-
педагогических исследований..... 54

Ержанова А.Е., Абеуова Ш.К. Философско-мировоззренческий
и логико-методологический статус понятия пространства..... 62

Асылханова М.А. Дарындылықтың психологиялық
ерекшеліктері..... 64

Талдыбаева А.К., Нукеева Л.У. Білім мен тәрбиенің
біртұтастығы..... 68

Тажбаева С.Г. Управление воспитательным процессом во
внутришкольной деятельности ВУЗа..... 71

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия

«Педагогические науки»,
№4(36), 2012 г.

Периодичность – 4 номера в год.
Выходит с 2001 года.

Главный редактор:

д.п.н., проф. Т.М. Баймолдаев

Зам. главного редактора:

к.п.н., доцент С.Г. Тажбаева

Редакционная коллегия:

д.п.н., проф. Г.П. Новикова,
(Россия),

д.п.н., проф. С.М. Кенесбаев,

д.п.н., проф. Е.С. Ибышев,

д.п.н., проф. Г.Т. Хайруллин,

д.п.н., проф. В.В. Трифонов,

д.п.н., проф. Б.У. Сманов,

д.психол.н., проф. О.С. Сангилбаев,

д.п.н., проф. У.М. Абдигалбарова,

д.п.н., проф. К.Б. Болеев,

д.п.н., проф. Ш.М. Майгельдиева,

д.п.н., проф. К.Т. Беркимбаев,

д.п.н., проф. А.Н. Кошербаева,

д.п.н., и.о. доцента Г.С. Саудабаева

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2012

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10104-Ж

Подписано в печать 20.12.2012.

Формат 60x84 1/8.

Объем 14,25 уч.-изд.л.

Тираж 300 экз. Заказ 424

050010, г. Алматы,

пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»

Казахского национального педагогического университета им. Абая

Демеуов Ж.Д., Жаксыбаев М.Б., Сексенова Д.У., Саимова Р.У., Майматаева Ә.Д. Омыртқалылар зоологиясы бойынша экскурсиялық материалдарды студенттерге тереңдетіп таныстыру жолдары.....	75
Өзбекова Ж.Т., Қайнарбаева А.Ж. Қазіргі өсімдіктердің экологиялық жағдайы.....	77
Иманбаева С.Т., Берікханова А.Е. Жоғары оқу орындарында тұлғаның интеллектуалды әлеуетін дамытудың негізгі факторлары.....	80
Ағыбай Қ.Е. Болашақ маманның инновациялық тұлғасын қалыптастыру.....	84

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП

ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ШКОЛА

Ғаббасов С-Х. Ұлт тағдыры – ұрпақ тәрбиесінде.....	87
Оразалинова Р.Ж., Сраилова Г.М. Жеке тұлға – шығармашылық ортада шыңдалады.....	89
Yousif B.Babanli, Dilgam G.Gouliyev The rules of the formation of program materials in the organization and carried out of physical training in general induction schools.....	92
Мухамеджанов К. Выявление некоторых причин и условий, влияющих на процесс обучения трудных подростков в общеобразовательной школе.....	97
Тагиев Ш.Ш. Теоретические и педагогические основы воспитания подростков в духе идеологии Азербайджанства....	101
Мырзаханова С. Мүмкіндігі шектеулі мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың жолдары.....	106
Үсен Б. Бастауыш сынып оқушыларының ұлттық құндылығы – педагогикалық проблема ретінде.....	109
Функционалдық сауаттылықты дамыту – мұғалімнің интеллектуалды әлеуетін қалыптастырудың негізі.....	112

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки (приказ №433-3 ж от 26 июня 2003 г.) Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Педагогические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных научных результатов диссертаций по педагогическим наукам.

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті Алқасының (2003 жылғы 26 маусым №433-3ж бұйрығы) шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршы журналының «Педагогика ғылымдары» сериясын педагогика ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ҰЛТТЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ӘЛЕУЕТІН ДАМУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

С.Ж. Пірәлиев, М.Е. Ермағанбетов, Ж.И. Намазбаева, Ф.Ш. Оразбаева, С.Т. Иманбаева,
Н.Н. Хан, С.И. Қалиева, А.Е. Берікханова, Л.М. Нарикбаева

Тұжырымдама «Интеллектуалды ұлт-2020» мемлекеттік жобаны іске асыру мақсатында Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті ректорының гранты бойынша «Жоғары оқу орны жағдайында ұлттың интеллектуалдық әлеуетін қалыптастыру» атты ғылыми жоба шеңберінде дайындалды.

Тұжырымдама Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесіндегі ұлттың интеллектуалды әлеуетін дамытудың мақсаты мен міндеттерін, ұстанымдары мен іске асыру шарттарын айқындайтын негізгі құжат болып табылады. Тұжырымдамада ұлттың зияткерлік әлеуетін дамытудың тиімділігін қамтамасыз ететін әлеуметтік-педагогикалық ынтымақтастығын күшейту негізінде ұлттық және жалпы-адамзаттық құндылықтарды дамыту мен қалыптастырудың стратегиялық бағыттары анықталған.

«Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Интеллектуалды ұлт-2020» мемлекеттік жобасында ұлттық білім беру жүйесін әлемдік білім жүйесімен кіріктіру, Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы, ақпараттандыру технологиясы, негізгі халықтың рухани-адамгершілік құндылықтарын дамыту стратегиялық бағыт болып отыр.

Тұжырымдаманың нормативтік-құқықтық базасын Қазақстан Республикасының «Білім туралы» және «Ғылым туралы» Заңдары, «Қазақстан-2030» даму стратегиясы, «Қазақстан Республикасының 2003-2015 жылдарына арналған индустриалды-инновациялық стратегиясы», «Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы», «Интеллектуалды ұлт-2020» ұлттық жобасы, Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасы құрайды.

Қазақстанның экономикалық өркендеуінің, саяси және индустриалды-инновациялық дамуының маңызды ресурсы адами капитал құндылығымен өзектелінеді. Ұлттың әлеуеттік капиталы мемлекеттің әлемдік экономикалық және әлеуметтік кеңістікте бәсекеге қабілеттілігінің анықтаушы факторы болып табылады. Оның мәні еліміздің тиімді әлеуметтік-экономикалық дамуына қажетті жаңа білімдерді игеруге негіз болатын тұлғаның шығармашылық қабілеттері және кәсіби-мамандық, біліктілік деңгейлері арқылы ашылады.

Қазіргі қоғам ақылды, құзіретті, шығармашылық тұрғыда ойлай алатын, қоғамның мүшелерімен өзара қарым-қатынаста өзінің зияткерлік іс-әрекетін басқара алатын тұлғаға мұқтаж. Мұндай тұлғаның даму мәселесі Қазақстан саясатының басымды бағытына жатқызылады. Осыған байланысты ұлттың зияткерлік әлеуетін қалыптастыру мен басқару стратегиясына деген талаптарға аса мән беріліп отыр.

Интеллектуалды әлеует – интеллектуалды іс-әрекеттің барлық түрлерін, оның субъектілерін, ғылымды, білімді, жаңашылдықты біріктіретін интегративті ұғым және бұл феномен, ең алдымен, қоғамның интеллектуалдық ресурсы болып табылатын үздіксіз білім беру жүйесінде (мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту, бастауыш білім, негізгі орта білім, жалпы орта білім, техникалық және кәсіби білім, арнайы білім, жоғары білім, жоғары оқу орнынан кейінгі білім) қалыптасады.

Қазіргі заманғы білім беру мекемелерінде білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін дамыту педагогикалық ұжым үшін жүйетүзуші міндет болып табылмай, қажетті нәтиже бермей, спонтандық түрде (ішкі себептермен пайда болған, сыртқы әсерден болмаған) жүзеге асырылуда.

Сондықтан білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін мақсатты қалыптастыру республикадағы үздіксіз білім беру модернизациясының негізгі міндеттерінің бірі болуы қажет. Оның дамуындағы сұранысқа қарамастан, бүгінгі күнге дейін ғылыми әдебиеттерде осы іс-әрекеттің стратегиясы мен тактикасын негіздеуге мүмкіндік беретін нақты тұжырымдама болмаған.

Бұл тұжырымдаманың мазмұны Қазақстан Республикасының барлық білім беру жүйесінің алдында тұрған міндеттермен тығыз байланысты (ҚР «Білім туралы» Заңы, 11-бап):

– ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау;

– жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен

салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту;

– азаматтық пен патриотизмге, өз Отаны – Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға қайшы және қоғамға жат кез-келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу;

– белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеу, республиканың қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өміріне қатысу қажеттігін, жеке адамның өз құқықтары мен міндеттеріне саналы көзқарасын қалыптастыру;

– отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне баулу; қазақ халқы мен республиканың басқа да халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу; мемлекеттік тілді, орыс, шетел тілдерін меңгерту.

Қоғамды интеллектуалдандыру үдерісі жалпылық сипатқа ие, сондықтан Тұжырымдамада ұлттың интеллектуалды әлеуетін қалыптастыруға бағыттайтын вектор осы мәселені үздіксіз білім беру жүйесіндегі білімалушылардың жеке тұлғасынан бастап қоғамдағы өзінің интеллектуалды әлеуетін ұдайы өндіруге дейін тұтастықта қарастыру болып табылады. Тұжырымдама интеллектуалды ұлт оның өкілдерінің интеллектуалды әлеуетінің жиынтығы, қоғамның интеллектуалды әлеуетінде оның субъектілерінің интеллектуалды белсенділігінің көптүрлілігі байқалады деген ұстанымды қамтып көрсетеді. Демек, Тұжырымдама интеллектуалды дамыған тұлғаны қалыптастырудың негізгі тұғырларын анықтайды.

Тұжырымдама төмендегі қағидаларда негізделеді:

– интеллектуалды ұлтты қалыптастыру тұтас алғанда, қоғамның анықталған стратегиялық мақсаты ретінде оған жету үшін үздіксіз білім берудің барлық деңгейлерінде білім беру кеңістігі субъектілерінің ерекшеліктерін ескере отырып, концептуалды тұғырларды қабылдау қажет деп ұғынылуы тиіс;

– интеллектуалды әлеует өзінің табиғилығы жағынан биоәлеуметтік және бірқатар ғылымдар, соның ішінде психологиялық-педагогикалық зерттеулердің пәні болып табылады. Оның қалыптасу және даму үдерісі басқару объектісі ретінде қызмет атқарады;

– білімалушының интеллектуалды дамыған тұлғасы (БИДТ) интеллектуалды ұлттың өкілі, жоғары интеллектуалды қабілеттерді меңгерген ғана емес, түйінді құзыреттіліктері және жалпы мәдениеті, патриотизмі, азаматтығы жоғары қалыптасқан адамның тәрбиелі идеалы ретінде түсіндіріледі;

– интеллектуалды дамыған тұлғаны қалыптастыру үздіксіз білім берудің барлық деңгейлерін қамтитын сабақтастық қағидасына негізделген жүйеден тұрады;

– интеллектуалды дамыған тұлғаны дамыту, тәрбиелеу, қалыптастыру міндеттерін бірлікте шешетін тұтас оқу-тәрбие үдерісі білімалушылар тұлғасының интеллектуалды әлеуетін (БТИӨ) дамыту мен тәрбиелеу құралы болып табылады;

– тұлғаның интеллектуалды қабілеттерінің дамуына іс-әрекеттің барлық түрлері әсер етеді, бірақ танымдық іс-әрекет басымдылық көрсетеді;

– білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін дамытудың табыстылығы қайта құруды, білімділік-тәрбиелік ортаны жаңартуды, оның жаңа сапалы деңгейге шығуын анықтайтын білім беру үдерісі субъектілерінің жағымды әлеуметтенуімен байланысты;

– интеллектуалды дамыған тұлғаны қалыптастыру тұтас үдеріс ретінде интеллектуалды күштің, қабілеттің, рухани-адамгершілік сапаның, ұлттық сананы тәрбиелеудің, өзін-өзі тануға, өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі жетілдіруге талпынудың үйлесімді бірлігінің дамуынан тұрады.

Тұжырымдама білім беру жүйесінің педагогикалық ұжымына, қоғамдық ұйымдарға, әдістемелік орталықтарға, ғылыми-зерттеу мекемелеріне, педагогикалық кадрларды дайындау, біліктілігін көтеру және қайта даярлау мекемелеріне арналған.

Тұжырымдама құрылымы:

I. Кіріспе.

II. Тұжырымдаманың мақсаты.

III. Қазақстан Республикасы білімалушыларының интеллектуалды дамыған тұлғасын дамытудың мақсаты мен міндеттері.

IV. Үздіксіз білім беру жүйесінде білімалушылардың интеллектуалды дамыған тұлғасын дамытудың ғылыми-теориялық негіздері:

1. БТИӨ дамытудың әдіснамалық негіздері.
2. БТИӨ дамытудың қағидалары.

3. Негізгі ұғымдар мен интеллектуалды дамыған тұлғаның сипаттамасы.

V. Үздіксіз білім беру жүйесінде білімалушылардың интеллектуалды дамыған тұлғасын дамытудың негізгі шарттары мен ресурстық қамтамасыздандырылуы:

1. Нормативтік-құқықтық қамтамасыздандырылуы.

2. Ғылыми-зерттеушілік және әдістемелік қамтамасыздандырылуы.

3. БТИӘ дамытудың психологиялық-педагогикалық шарттары мен инновациялық-технологиялық қамтамасыздандырылуы.

4. БТИӘ дамытуды басқару бойынша кадрлар әлеуетін жетілдіру.

5. Материалдық-техникалық қамтамасыздандырылуы.

VI. Тұжырымдаманы жүзеге асырудың басты кезеңдері.

VII. Күтілетін нәтижелер.

VIII. Қорытынды.

II. Тұжырымдаманың мақсаты

Тұжырымдаманың мақсаты: Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесінде ұлттың интеллектуалды әлеуетін дамытудың ғылыми-практикалық негіздерін дайындау.

III. Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесінде ұлттың интеллектуалды әлеуетін дамытудың мақсаты мен міндеттері

Мақсаты: тұлғаның интеллектуалды әлеуетін ғылыми негіздеу және үздіксіз білім беру жағдайында оны қалыптастыру үшін шарттар кешенін анықтау.

Міндеттері:

1. БТИӘ дамытудың және қалыптастырудың теориялық негіздерін жасау.

2. Білімалушылардың интеллектуалды дамыған тұлғасына сипаттама беру.

3. БТИӘ дамытудың және қалыптастырудың шарттарын айқындау.

4. Тұжырымдаманы жүзеге асырудың негізгі кезеңдерін анықтау.

IV. Интеллектуалды дамыған тұлғаны дамытудың ғылыми-теориялық негіздері

4.1. Білімалушылар тұлғасының интеллектуалды әлеуетін дамыту мен қалыптастыру оның стратегиялық бағыттылығын айқындайтын жетекші идеяларды, тұрғыларды (тәсілдерді), теориялық негіздері мен қағидаларын анықтауды талап етеді. Олар интеллектуалды ұлттың негізі – адам капиталын дамытуға бағыттайтын қазақстандық қоғамның модернизация идеясына, білім берудің жаңа парадигмасына сәйкес келуі тиіс. Сондықтан әдіснамалық негізін тұлға, іс-әрекет, таным, басқару теорияларының философиялық және психологиялық заңдылықтары; жүйелілік, интегративтілік, кешенділік, субъектілі – іс-әрекеттік, құзыреттілік, аксиологиялық тұғырлар құрайды.

Сондай-ақ ақыл-ойды дамытудың теориялық-практикалық мәселелерін шешуге бағытталған ішкі және сыртқы факторларының бірлігін көрсететін тұғырлар, интеллектінің құрылымдық-деңгейлік теориясы, үздіксіз педагогикалық білім берудің «интеллектуалды әлеует» тұжырымдамасы; біртұтас педагогикалық үдеріс теориясы; педагогикалық жүйе теориясы; әлеуметтік жүйені өздігінен ұйымдастыру теориясы; денсаулық сақтау ортасын құру теориялары бағдар болып танылады.

Философиялық және психологиялық таным теориясы, дидактикалық теориялар (дамыта оқыту, проблемалық оқыту) теориялары, сонымен қатар тұлғаның интеллектуалды саласы танымдық іс-әрекетті меңгерумен тікелей байланысты болғандықтан, психологиялық-педагогикалық қолдау теориясы да ерекше маңызға ие.

Философиялық таным теориясы адамның танымдық іс-әрекетін сипаттайтын жалпылықты зерттейді. Ал психологиялық таным теориясы интеллектінің даму механизмін, танымдық үдерістерін, танымдық іс-әрекеттің субъектісі ретінде білімалушылардың интеллектуалды, шығармашылық қабілеттерін ашып көрсетеді.

Әдіснамалық негіз ретінде тұлғалық тұғыр іс-әрекетпен бірлікте төмендегілерге бағдарлайды:

– педагогикалық үдерісте білімалушылардың тұлғалық аспектісін, оның жеке, жас ерекшеліктерін ескеру;

– тұлғаның табиғи, интеллектуалды, шығармашылық әлеуетіне сүйену және оның ашылуы мен іс жүзінде жүзеге асырылуына жағдай жасау;

– білімалушылардың тұлғалық тұтастығының компоненті ретінде адамгершілік санасы мен мінез-құлқын, интеллектінің бірлігін ескеру;

– интеллектуалды әлеуетті дамыту тұлғаны іс-әрекеттің алуан түріне, алдымен танымдық іс-әрекетке қатыстыру үдерісінде жүзеге асырылады.

Жүйелілік тұрғы тұлғаның интеллектуалды қабілеттерін, әлеуетін дамыту және осы үдеріске

ықпал ететін барлық факторларды ескеруді қарастырады; зерттелініп отырған феноменді жүйе ретінде қалыптастырудың негізгі шарттарын және т.б. ашып көрсетеді.

Мәдениеттілік тұрғы зерттелініп отырған мәселе контекстінде тұлғаның мәдениет әлеміне табысты кірігуін қамтамасыз ететін мәдени құндылықтарды меңгеруге және тасымалдауға жағдай жасауға бағытталған теориялық-әдіснамалық заңдылықтар мен ұйымдастырушылық-педагогикалық іс-шаралар жиынтығын ұсынады.

Аксиологиялық тұрғы білімалушылардың сол не басқа оқиғаларды, өзінікі сияқты басқаның да мінез-құлқын бағалау; адамгершілік таңдауды талап ететін жағдаяттан шығуды саналы ұғыну; өзінің әрекетінің салдарын алдын ала көру қабілеттерін сипаттайды. Білімалушылардың іс-әрекет, қарым-қатынас үдерісінде ол үшін өмірлік қажетке, тұлғалық мәнге ие құндылықтарды өзектендіреді.

Акмеологиялық тұрғы білімалушылардың интеллектуалды, эмоционалды, ерік-жігерлік, коммуникативті мәдениеттерін дамытуға және моделдеуге әрі ішкі әлеуетін дамытуға, жоғары жетістікке жетуге бағытталған. Бұл тұрғы педагогикалық үдерісті білімалушыларды оқыту мен дамытуда шыңына шығуға, өзін іс жүзінде көрсетуге талпыныс, жетістікке сұраныс сияқты факторларды ескере отырып, ұйымдастыруды құрылымдайды.

Әдіснамалық тұрғы ретінде психологиялық-педагогикалық қолдау білімалушылардың жеке мүмкіндіктерін және әлеуетін айқындау, интеллектуалды қабілеттерін дамыту, өзін-өзі дамыту және өзін іс жүзінде көрсетуге көмектесу үшін педагог пен білімалушылар іс-әрекетінде білімділік ортаны құру саласында көрінеді.

Құзыреттілік тұрғыға сәйкес білім беру жүйесіндегі негізгі нәтижелері түйінді құзыреттіліктер болып табылады. Мұнда жоғары деңгейдегі қарым-қатынасты игере алуға, талдау жасауға, түсінік қалыптастыруға баса мән беріледі. Бұл тәсіл өмірдің әр түрлі саласында стандарттан тыс тапсырмаларды шешуге деген қабілеттілікті және қоғамда табысты түрде әлеуметтенуге бейімделудің жолдарын игеруге мүмкіндік береді.

Білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін дамыту бойынша педагогтың іс-әрекеті оқу үдерісін құру және оны басқарудың теориялық тұрғылары ашып көрсетілетін базалық ұстанымдарға сүйенуді талап етеді. Бұл контексте ұстанымдар шартты түрде келесі топтарға біріктірілді:

1. Білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін дамытуға әсер ететін, олардың тұлғалық сипаттамаларын ескеретін ұстанымдар:

– **Сана мен әрекеттің бірлігі ұстанымы** білімалушылардың танымдық, интеллектуалды және басқа әрекеттерінің өнімділігін, олардың мінез-құлқының тұлғалық-құнды және қоғамдық маңызды формаларын жүзеге асырудағы мүмкіндіктеріне әсерін реттейтін және қамтамасыз ететін ішкі психологиялық тетіктерін түсіндіруге мүмкіндік туғызады.

– **Ізгілік ұстанымы** әрбір жеке тұлғаның құндылығы мен бірегейлігін мойындауға, оған сыйласымды қатынас жасауға назар аударады.

– **Жеке тұлғаның әлеуетін дамыту ұстанымы** адам және оның әлеуеттік мүмкіндіктерінің болашақтағы дамуының, өзінің интеллектуалды дамуы мен кәсіби шығармашылыққа қол жеткізуінің объективті заңдылықтарын көрсетеді.

– **Жеке тұлғаның белсенділік ұстанымы** тұлғаны белсенді субъект (орындаушы, бастамашы (инициатор), үйлестіруші) ретінде қарастырады; индивидтің көкейкесті міндеттерді шешу үшін мотивациясын және ақиқат шындықты қайтадан өндіруге қарым-қатынасын түсінуге мүмкіндік береді.

– **Адам психикасы дамуының психологиялық заңдылықтарын ескеру ұстанымы** (жас және жеке дара ерекшеліктері, жеке тұлғаның әлеуеттік мүмкіндіктері, интеллектінің мотивациялық қажеттілік пен эмоционалды-ерік-жігер саларымен байланысы және т.б.).

– **Рефлексиялық басқару және өзін-өзі басқару ұстанымы** білім беру үдерісіндегі әрбір субъектінің өз әрекетін ұйымдастыруын және өзгелермен қарым-қатынасын қалыптастыруын, өзіндік талдау жасауын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

– **Денсаулық сақтау ұстанымы** білім беру үдерісіндегі (білім беру бағдарламаларының жоспарын жасаудан бастап олардың орындалуын тексеруге дейін) субъектілерге арналған тиімді жүктемелердің бөлінуін қамтамасыз етуді, әрбір адамның өз денсаулығына деген жауапкершілігін қалыптастыруды, білім беру үдерісіндегі субъектілердің денсаулық мониторингін (физикалық, психологиялық, рухани-адамгершілік, әлеуметтік) жасауды қарастырады.

– **Өз әрекетін ұйымдастыру ұстанымы** субъектінің өз мүмкіндігінен бастап бірлескен әрекетке дейін және дербестікке қажеттілік сипатына ие болашағын талдауға белсенді қатысуын болжамдайды.

2. Тұлғаның интеллектуалды даму үдерісіне педагогикалық ықпал (жетекшілік) етуді анықтайтын ұстанымдар:

– **Жалпыдидактикалық ұстанымдар** ғылымилық, жүйелілік, реттілік, көрнекілік, қол жетімділік, беріктік, оқытудың практикамен байланысы тұлғаның интеллектуалды саласын дамытуға бағытталған, білімді жүйелілікпен меңгеру және оны тәжірибелік сипаттағы міндеттерді шешу үшін қолдану қажеттілігін айқындайды.

– **Оқытудың тәрбиелік және дамытушылық сипаты ұстанымы** білімалушыларда білім мен білікті ғана емес, белгілі бір рухани-адамгершілік және интеллектуалдық қасиет-сапаларды қалыптастыруды, жеке танымдық қабілеттерін дамытуды, олардың өзіндік интеллектуалды-шығармашылық іс-әрекеттерін игеруді көздейді.

– **Бірлескен шығармашылық іс-әрекет ұстанымы** білімалушылардың әрекетіндегі интеллектуалды-шығармашылық бастауына, олардың өзін іс жүзінде интеллектуалды көрсетуіне бағдарланған екі жақты (педагогтар мен оқушылар) міндетті іс-әрекет барысында педагогикалық үдеріс субъектілерінің өзара әрекеттестігін ойластырады.

– **Проблемалық ұстаным** интеллектуалды саланың өзекті даму деңгейі мен оның дамуының жақын деңгейі арасындағы қарама-қайшылықты шешуге мүмкіндік туғызады. Ол білімалушылардың жеке ақыл-ойы, интеллектісі мен оның тұлғасының дамуы өтетін оқыту үдерісін қалай ұйымдастыру және жүзеге асыру керек деген мәселенің жауабымен байланысты.

– **Мәдениеттілік ұстанымының** қазіргі заманғы анықтамасы тәрбие мен білім берудің мәдениеттің жалпыадамзаттық құндылықтарына негізделуі және этникалық әрі ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін ескере отырып, құрылуы тиістігін көрсетеді. Бұл тұрғы білімалушылардың интеллектісін қазіргі әлемнің, мемлекеттің, қоғамның жалпы құндылық-мәнділік басымдылығында дамытуға, мәдениеттің алуан түрлі пластасына адамды қатыстыру міндеттерін шешуге мүмкіндік береді.

– **Саналылық және шығармашылық белсенділік ұстанымы** оқушы танымдық белсенділік көрсетіп, іс-әрекеттің субъектісі болған жағдайда, білімалушыларды оқытудың тиімді болатындығын көрсетеді. Яғни оқушы үйренудің, оқудың мақсатын саналы түсінеді, өзінің жұмысын жоспарлайды және ұйымдастырады, интеллектуалды-шығармашылық саланың дамуына ықпал ететін мәселені қоя біледі және оқу әрекетінің вариативті жағдаяттарында оны шешу тәсілдерін іздестіре алады.

3. Тұлғаның интеллектуалды даму үдерісін басқару аспектісін ескеретін ұстанымдар:

– Білім беру ортасындағы адамзаттық ресурстарды **ғылыми басқару ұстанымы** психогенетика, психология мен педагогика, психофизиология және қабілет, интеллект, шығармашылық психологиясының заңдылықтарына шоғырланған басқарудың қазіргі заманғы теорияларының жетістіктеріне сүйенуді талап етеді.

– **Жүйелілік және тұтастық ұстанымы** ҚР үздіксіз білім беру жүйесінде әрбір тұлғаның интеллектуалды даму жүйесін құруды қарастырады.

– **Үздіксіздік ұстанымы** үздіксіз бірізді, кезеңді динамикалық үдеріс (мотивациядан бастап нақты интеллектуалды-шығармашылық белсенді іс-әрекетті қалыптастыруға дейін) ретінде БТИӨ қалыптастыратын іс-әрекетті анықтайды және БИТ қалыптастырудың сабақтастығы мен үздіксіздігін қамтамасыз ететін білім берудің барлық деңгейлерінде оқыту кезеңдерін қамтиды.

– **Еңбек нарығының сұранысын және оның тұлғаға қоятын талаптарын ескеру ұстанымы** оның интеллектуалды әлеуетін дамыту үдерісінде қазіргі қоғамның экономикалық, әлеуметтік-мәдени өзгерістеріне сүйену қажеттілігін көрсетеді.

4.2. Негізгі ұғымдар мен интеллектуалды дамыған тұлғаның сипаттамасы.

Бүгінгі таңда тұлғаның интеллектуалды әлеуетін дамыту әрбір педагог жұмысының жетекші мақсаты ретінде түсініледі. Осыған байланысты бұл үдерістің әдіснамалық негізін құрайтын негізгі ұғымдарды нақтылау маңызды болып табылады. Төмендегі ұғымдардың анықтамасы гносеологияның негізгі ережелеріне, интеллект және танымдық психология теориясына негізделеді. Бұл ұғымдар әрбір педагогтың жұмысында меңгерілуі және қолданылуы тиіс.

Тұжырымдамада білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін дамытудың мәнін ашып көрсететін негізгі ұғымдарға сипаттама беріледі.

Базалық ұғымдарға қатысты әр түрлі тәсілдер негізінде мынадай анықтамалар қабылданған:

– **Интеллект** (латынша *intellectus* – ақыл, ақыл-парасат, ес, түсінік, таным-ойлау қызметінің жоғарғы типі) – 1) индивидтің ақыл-ой қабілетінің тұрақты құрылымы; 2) белгілі бір мәселені танып-білу және шешуге қатысты және адамның жаңа өмірлік жағдайларға (міндеттерді шешу барысындағы мінез-құлық сипаттарының жинағы ретінде) бейімділігі мен кез келген іс-әрекеттің табыстылығын анықтайтын индивидтің танымдық үдерістердің өзгеретін жүйесінің (ойлау, сезіну, қабылдау, жадына сақтау, қиялдау, елестету және т.б.) және басқа қабілеттерінің негізіндегі жалпы қабілет.

– **Интеллектуалды ұлт** – интеллектуалды тұрғыдан адамгершілік, мәдени қасиеттерді меңгерген, өзінің ғылыми, мәдени, білімі мен білігін еркін тарату әлеуетіне ие бәсекеге қабілетті ұлт.

– **Интеллектуалды дамыған тұлға** интеллектуалды қабілеттің жоғары деңгейін меңгерген, түйінді құзыреттіліктерді, жалпы мәдениеті, патриотизмі мен азаматтығы жоғары қалыптасқан адамның тәрбиелік идеалы деп түсіндіріледі.

– **Білімалушылар тұлғасының интеллектуалды әлеуеті (БТИӘ)** – тұлғаны әлеуметтік-белсенді интеллектуалды шығармашылық әрекетке, өзін іс жүзінде көрсетуін және өзін-өзі дамытуын оятатын «туа біткен» және «жүре пайда болған» мүмкіндіктерінің өзектілігін қамтамасыз ететін жеке-психологиялық (алдымен ақыл-ой) және тұлғалық ресурстарының (адамның қабілеттері, оның білімі, білігі, сенімі, бағыттылығы және т.б.) жүйесі.

– **Білімалушылар тұлғасының интеллектуалды әлеуетін дамыту** – бұл тұлғаның интеллектуалды қабілетінің сандық және сапалық дамуын, оның бүкіл өмірі бойында рухани-адамгершілік дамуын қалыптастыру және ары қарай дамыту үдерісі.

– **Білімалушылар тұлғасының интеллектуалды әлеуетін (БТИӘ) қалыптастыру** – білім берушілер мен білімалушылардың интеллектуалды білім, білік және қоғамның сұранысына сәйкес құзыреттіліктерін меңгеруі бойынша мақсатқа бағытталған үдерісі.

– **Интеллектінің мәнін сипаттайтын түрлері** – жалпы, әлеуметтік, эмоционалды, тәжірибелік интеллект.

Интеллектуалды дамыған тұлғаның негізгі сипаттамасы оның негізгі салаларын сипаттайтын тұлғаның психологиялық теориясына негізделеді: мотивациялық, танымдық, мінез-құлықтық және эмоционалды.

Эмоционалды сала тұлғаның интеллектуалды-адамгершілік дамуы, өзін-өзі дамытуы және өзін-өзі жетілдіруі нәтижелеріне қанағаттануымен байланысты.

БИДТ негізгі өзегін тұлға интеллектісінің барлық құраушыларының (жалпы, әлеуметтік, тәжірибелік, эмоционалды) даму деңгейі құрайды.

Интеллектінің барлық түрлерін дамыту тұлғаның мотивтерін, қажеттіліктерін, ынта-ниеттерін сәйкес біліммен жабдықтауды, осы білімді тәжірибеде қолдана алу біліктілігін қалыптастыруды талап етеді. Сондықтан білімалушылардың мәнді нәтижеге қол жеткізуі және одан жағымды әсер алуы маңызды. Интеллектуалды дамыған тұлғаның сипаттамасы өзіне 4-тұлғалық сала бойынша (мотивациялық, танымдық, мінез-құлықтық, эмоционалды) интеллектінің барлық түрлерін енгізеді.

Интеллектуалды дамыған тұлғаның сипаттамасы

Жалпы интеллект – индивидтің басқа қабілеттері мен танымдық үдерістерінің жүйесі негізіне жататын, ойлау міндеттерін жылдам, нақты шешуде байқалатын өзекті мәселені танып білу мен шешуге қатысты жалпы қабілеттілігі	
Мотивациялық	Білімалушылар тұлғасының оқу-танымдық іс-әрекетке және танымның басқа түрлеріне сұранысы, қызығушылығы, мотиві
Танымдық	Ғылым негіздерін білім беру жүйесінің деңгейлеріне сәйкес меңгеруі, өзінің қызығушылығы мен қабілеті негізінде білім алуы, интеллектуалды іс-әрекеттің тәсілдерін (талдау, салыстыру, тұжырымдау, абстракциялау және т.б.) білуі
Мінез-құлықтық	Шығармашылық тұрғыдан интеллектуалды әрекет тәсілдерін қолдана отырып, іс-әрекеттің алуан түрлі саласында міндеттерді қою және шешу, интеллектуалды әлеуетін жүзеге асыру біліктілігі
Эмоционалды	Интеллектуалды әрекет үдерісі мен нәтижесінен жағымды әсер алуы

Әлеуметтік интеллект – адамдардың білімдері мен әлеуметтік жағдайларын және оларды әлеуметтік өзара әрекеттесуде шешу дағдысын сұрауға мүмкіндік беретін білім, тұлғалық белгілерінің жоғарылығымен ажыратылатын таным түрі	
Мотивациялық	Әлеуметтік танымға, әлеуметпен және рефлексиямен әрекеттестікке талпыну
Танымдық	Әлеуметтік білімдер (адам, қоғамдық тәртіп, қоғамға әрекеттесу және ондағы мәдени мінез-құлық ережелері жайлы білімі)
Мінез-құлықтық	Тұлғааралық қарым-қатынасқа адекватты бейімділігі, қарым-қатынас стратегиясын өзінің ісіне, шығармашылыққа бағыттай алуға қабілеттілігі
Эмоционалды	Адаммен, ұжыммен қарым-қатынастан жағымды әсер алуы

Эмоционалды интеллект – эмоциямен берілген ақпараттарды қабылдау, адамдармен нақты қарым-қатынаста ойлану және шешім қабылдау үшін негіз ретінде эмоционалды ақпараттарды пайдалану қабілеті	
Мотивациялық	Өлемді эмоционалды қабылдауға талпынуы, эмоцияның мәнін және оны басқара білудің маңызын түсінуі
Танымдық	Тұлғаның эмоционалды саласы туралы білімі, эмоционалды кеңістігін ашып көрсететін түсінігі
Мінез-құлықтық	Эмоцияны түсіну, бақылау, әр түрлі жағдаяттарда қолдану біліктілігі
Эмоционалды	Өзінің және қарым-қатынастағы серіктестігінің эмоционалды әрекетіне қанағаттануы

Тәжірибелік интеллект – тұлғаның тәжірибелік іс-әрекетте оны табысты қолдануға және өзін-өзі дамытудың жеке траекториясын құруға мүмкіндік беретін білім, білік және құзыреттілігінің интегративті сипатын көрсететін тәжірибені жинақтауы	
Мотивациялық	Интеллектуалды іс-әрекеттегі қызығушылығы мен сұранысы
Танымдық	Тұлғаның өмір тіршілігінің алуан түрлі саласын қамтамасыз ететін білімі
Мінез-құлықтық	Жоғары интеллектуалды-шығармашылық деңгейде алуан түрлі іс-әрекетті жүзеге асыру біліктілігі
Эмоционалды	Тұлғаның танымдық және басқа іс-әрекет түрлерінің нәтижесі мен үдерісінен жағымды әсер алуы

Интеллектуалды дамыған тұлғаның негізгі сипаттамасын қалыптастыру – үздіксіз білім берудің барлық деңгейіндегі психологиялық-педагогикалық жетекшіліктің (ықпалдың) сапасына байланысты үздіксіз үдеріс.

V. БТИӨ дамуының негізгі шарттары мен ресурстық қамтамасыздандырылуы

Білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін дамытудың тиімділігі бірқатар шарттарды қамтамасыздандыру мен сақтауға сәйкес іске асырылуы тиіс.

1. Нормативті-құқықтық қамтамасыздандырылуы

– үздіксіз білім берудің интеллектуалды компонентін күшейту мақсатында бар нормативті құжаттардың мазмұнына сараптама жүргізу;

– білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін дамыту контекстінде білім берудің барлық деңгейлерінің мазмұнын жаңарту (мемлекеттік стандарттар, типтік оқу жоспарлары, бағдарламалар, оқу әдебиеттері);

– 12-жылдық орта білім беруге көшу жағдайында білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін дамытуға бағдарланған кәсіптік білім беруді ғылыми-әдістемелік қамтамасыздандыру, мазмұнын жетілдіру;

– білімалушылардың интеллектуалды тәрбиесімен бірлікте ұлттық санасын, рухани-адамгершілік сапасын дамытуға бағытталған құндылық бағдар, ұсыныстар кешенін ескеру негізінде оқыту үдерісінің тәрбиелік компонентінің нормативтік базасын күшейту;

– білімалушылар тұлғасының интеллектуалды дамуына және оған психологиялық-педагогикалық жетекшілік етуге (ықпал етуге) бағдарланған мамандардың (білім беру саласындағы психологтар және т.б.) іс-әрекеті мен мәртебесін белгілейтін ұйымдастырушылық-құқықтық құжаттарды дайындау;

– отбасы және қоғам, білім беру саласы субъектілерінің, әлеуметтік-психологиялық қызметкерлер, ұйымдастырушылар іс-әрекеттерін үйлестіру бойынша нұсқаулық (инструкциялық) құжаттар дайындау.

2. БТИӨ дамытуды ғылыми-зерттеушілік және әдістемелік қамтамасыздандыру

– білім беру үдерісінде білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін дамыту бойынша отандық және шетелдік тәжірибені ғылыми талдап қорытындылау;

– интеллектуалды шығармашылық тұлғаны қалыптастыруды психологиялық-педагогикалық қамтамасыздандырудың ғылыми-теориялық негіздерін дайындау;

– тұлғаның және ұлттың интеллектуалды әлеуетін диагностикалау мен қалыптастыруды әлеуметтік-психологиялық қамтамасыздандырудың ғылыми-әдістемелік банкі құру;

– интеллектуалды шығармашыл тұлғаны дамытуға ақпараттық білім берудің ықпалының мәнін ашып көрсету;

– үздіксіз білім беру жүйесінде білімалушылардың интеллектуалды даму деңгейін өлшеудің өлшемдері мен әдістемесін дайындау;

– тұлғаның интеллектуалды шығармашылық әлеуетін дамыту үшін білім беру үдерісі субъектілерінің іс-әрекетін әлеуметтік-психологиялық қамтамасыздандыруды дайындау;

- интеллектуалды дамыған тұлғаны қалыптастыру бойынша психодиагностикалық, психокоррекциялық, психопрофилактикалық және дамытушылық бағдарламаларын ғылыми негіздеу және іс-әрекеттік тұрғыдан дайындау;
- білім берудің барлық деңгейлерінде білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін дамыту және қалыптастыру бойынша ғылыми-әдістемелік ұсыныстар дайындау;
- интеллектуалды шығармашыл тұлғаның маңызды компоненті ретінде сыни, креативтік, толеранттық ойлауды қалыптастырудың шарттарын анықтау;
- білім берудің барлық саласында білімалушылардың интеллектуалды даму үдерісі мониторингінің негізін дайындау;
- білім беру құрылымы психологтарының кәсіптік іс-әрекетінің кешенді психологиялық-педагогикалық сараптамасын дайындау.

3. БТИӘ дамытудың психологиялық-педагогикалық шарттары және инновациялық-технологиялық қамтамасыздандырылуы

- интеллектуалды, шығармашылық қабілеттерін табиғи дамытуға, ақыл-ой іс-әрекеті тәжірибесін жинақтауға, рухани-адамгершілік сапаны игеруге мүмкіндік беретін педагогикалық үдеріс ретінде білімалушыларды интеллектуалды дамытуды жүзеге асыру;
- педагогикалық үдерісте интеллектуалды дамыған ортаны, тұлғалық-бағдарлық оқу әрекетін, психологиялық-педагогикалық жетекшілікті құру арқылы білімалушылардың интеллектуалды дамуы, өзін-өзі дамытуы;
- педагогикалық үдеріске білімалушылардың ұлттық санасын дамытуға, рухани-адамгершілік тәрбие беруге, жағымды әлеуметтенуге бағдарлайтын оқу курстарын ендіру;
- таным үдерісінде және іс-әрекеттің басқа түрлерінде тұлғаның оқу мотивациясы мен интеллектуалды өсуін нығайту;
- білімалушылардың интеллектуалды-шығармашылық әлеуетінің маңызды компоненті ретінде әрбір тұлғаның функционалды сауаттылықты меңгеруін қамтамасыздандыру;
- білімалушылардың ғылыми-зерттеушілік іс-әрекетін өзектендіру, оларды ғылым, техника, мәдениеттің алуан түрлі саласында зерттеушілік үдеріске қатыстыру үшін жағдай жасау; ғылыми қоғам жұмысы мен ҒЗЖ басқа формалары арқылы зерттеу жобаларына және шығармашылық сабақтарға қатыстыру;
- білім берудің барлық деңгейлерінде, соның ішінде қосымша білім беруде оқыту үдерісінің мазмұндық және технологиялық компоненттерін жетілдіру арқылы білімалушылардың үздіксіз интеллектуалды шығармашылық өзін-өзі дамытуына, интеллектуалды өзін-өзі іс жүзінде көрсетуіне ықпал ету;
- педагогикалық үдерісте тұлғаның интеллектуалды-шығармашылық әлеуетін дамытудың инновациялық психотехнологиясын дайындау және қолдану;
- білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін қалыптастыру үдерісінде ақпараттық-коммуникативтік, педагогикалық технологияларды (ойлауды қалыптастыру, жобалау, дамыту, проблемалық, бейімдеу сабақтарының технологиясы, ұжымдық шығармашылық іс-әрекет бойынша және т.б.) қолдану;
- білімалушылардың жеке, шығармашылық қабілеттерін дамытуды қамтамасыз ететін дарынды балалармен жұмыстар жүйесін жетілдіру;
- тұлғаның интеллектісін, білім беру үдерісі субъектілерінің құзыреттіліктерді меңгеруін, білімдерін үздіксіз жетілдіруін дамыту үшін дистанциондық оқытуды қолдану;
- ұлттың интеллектуалды әлеуетін дамыту үшін үздіксіз білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде аудандық, аймақтық, Республикалық интеллектуалды олимпиадалар, конкурстар мен турнирлер, білімалушылардың шығармашылық жұмыстарының көрмесін ұйымдастыру арқылы педагогикалық ынталандыру;
- балалар мен жастарды интеллектуалды дамыту мен тәрбиелеудің барлық аспектілерінің, инновациялық бағдарламасымен бірге ақпараттық-аналитикалық банкін, нақты бағдарламаны жүзеге асыру тәжірибесінің нақты үлгісін, зерттеу нәтижелерін, мониторингін қалыптастыру.

4. БТИӘ дамытуды басқару бойынша кадрлар әлеуетін жетілдіру

- үздіксіз білім беру жүйесінде БТИӘ дамытуға педагогикалық кадрлардың ғылыми-практикалық және әдістемелік дайындағын күшейту;
- білім беру жүйесінде білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін дамыту мәселесімен айналысатын басқарушы және педагогикалық кадрларды дайындау мен қайта даярлау мониторингін өткізу;
- білімалушылардың интеллектуалды әлеуетін дамытуға оқу-тәрбие үдерісінің бағыттылығын

күшейту мақсатында оқытушылар мен мұғалімдердің **біліктілігін арттыратын институт жұмысының мазмұнына түзету енгізу;**

- білім беру саласындағы психологтардың біліктілігін қайта даярлау мен арттыру жүйесін құру;
- БТИӘ дамыту бойынша әлеуметтік институттардың барлық субъектілерінің (психологтар, әлеуметтік педагогтар, мектеп мұғалімдері, ЖОО оқытушылары, ата-аналар және т.б.) өзара қарым-қатынасын психологиялық-педагогикалық қамтамасыздандыру;
- білімалушылардың интеллектуалды құзыреттілігін дамыту бойынша педагогтар іс-әрекетіне ғылыми-әдістемелік жетекшілік ету, қолдау (кәсіби шеберлік байқаулары, педагогикалық тәжірибені талқылау, ғылыми конференция, дөңгелек үстел, пікірталас және т.б.).

5. БТИӘ дамытуды материалды-техникалық қамтамасыздандыру

- білім беру мекемелерін заманауи электрондық, ақпараттық-коммуникативтік техникамен қамтамасыз ету, интернетпен және т.б жабдықтау;
- балалар, оқушы жастар үшін интеллектуалды-танымдық сайттар құру және қолдау көрсету;
- БТИӘ дамытуды ескере отырып, білім беру мекемелерінің материалдық-техникалық базасын нығайту;
- үздіксіз білім беру жүйесінің барлық деңгейлеріне e-learning сандық білім беру ресурстарын ендіру.

VI. Тұжырымдаманы жүзеге асырудың басты кезеңдері.

Абай атындағы ҚазҰПУ-де дайындалған «Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесінде ұлттың интеллектуалды әлеуетін дамыту тұжырымдамасы» бұл саладағы алғашқы тәжірибе болып табылады. Тұжырымдаманың мазмұны ары қарай түзету енгізу мүмкіндігімен Республиканың педагогикалық қоғамдастығында кеңінен талқылауды қажет етеді. Авторлар Тұжырымдаманы тәжірибеге ендірудің бірқатар кезеңдерін ұсынады.

Тұжырымдаманы іске асыруда мынадай кезеңдер қарастырылады:

1. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде тұжырымдаманы бекіту.
2. ҚР-дағы педагогикалық қоғамдастықпен тұжырымдаманы талқылау.
3. Талқылау қорытындысы бойынша тұжырымдамаға түзетулер енгізу.
4. Осы тұжырымдама негізінде ҚР үздіксіз білім берудің барлық деңгейлері үшін ТИӘД жүзеге асырудың жалпы сипатқа ие тұжырымдамасы мен бағдарламасын дайындау.
5. Тұжырымдамаға сәйкес (оны бекіткеннен кейін) үздіксіз білім беру жүйесінің нормативтік құжаттарына түзетулер енгізу, үздіксіз білім беру жүйесінің барлық буындарындағы оқу бағдарламаларының мазмұнын жаңарту.
6. Үздіксіз білім беру тәжірибесіне Тұжырымдаманы ендіруді материалдық-техникалық қамтамасыздандыру.
7. Үздіксіз білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде білімалушылардың интеллектуалдық әлеуетін дамытуды психологиялық-педагогикалық және әдістемелік тұрғыдан қолдау бағытында педагогикалық кадрларды даярлау және қайта даярлау жүйесін жетілдіру.
8. Үздіксіз білім беру жүйесіндегі білімалушылардың интеллектуалдық әлеуетін дамыту деңгейінің динамикасына ҒЗИ-тары мен ғылыми зертханалар тарапынан мониторинг өткізу және ұлт пен қоғамның интеллектуалдық дамуына болжам жасау.

VII. Тұжырымдаманы жүзеге асыру барысында күтілетін нәтижелер

«Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесінде ұлттың интеллектуалды әлеуетін дамыту тұжырымдамасын» жүзеге асыру мына мәселелерді қамтамасыз етуі тиіс:

1. Қазақстан Республикасының педагогикалық кадрлары тұлғаның интеллектуалды әлеуетін дамыту мәселесін мемлекеттік, әлеуметтік-білімділік, ғылыми-практикалық мәселе ретінде жете түсінуі.
2. Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жағдайында ұлттың интеллектуалды әлеуетін дамытудың ғылыми-практикалық бағыттарын анықтау.
3. БТИӘ дамытуға бағдарланған нормативтік-құқықтық құжаттарды және білім мазмұнын Тұжырымдамаға сәйкестендіру (мемлекеттік стандарттар, типтік оқу жоспарлары, типтік оқу бағдарламалары, оқу әдебиеттері және т.б.).
4. Үздіксіз білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде тұлғаның интеллектуалды әлеуетін дамыту Тұжырымдамасын, бағдарламасын дайындау.
5. БТИӘ дамытуға бағытталған білім беру үдерісінің негізгі субъектісі ретінде үздіксіз білім беру жүйесінің педагогикалық қызметкерлерінің әлеуметтік мәртебесін көтеру.
6. БТИӘ дамыту мақсатында қоғамның әлеуметтік институттары арасында әлеуметтік серіктестікті күшейту.

Қорытынды

Мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін сақтаудың және оның инновациялық-индустриалды дамуының маңызды шарттарының бірі ұлттың интеллектуалды әлеуетін қалыптастырудағы, адамзаттық капиталдағы инвестиция болып табылады. Бұл идеяны жүзеге асыру Қазақстан Республикасы Президентінің бастамасымен дайындалған «Интеллектуалды ұлт-2020» ұлттық жобасында белгіленген. Мұндай стратегиялық міндеттерді шешудің нәтижелігі алдыңғы қатарлы озық ғылыми идеялар мен инновациялық креативті педагогикалық технологияның бай арсеналын ендіру қажет болатын, қоғамның интеллектуалды ресурстарының негізгі базасы болып табылатын білім беру жүйесін модернизациялаумен тығыз байланысты.

Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесінде ұлттың интеллектуалды әлеуетін дамыту Тұжырымдамасының мағыналық негізін ұлттың адамгершілік, психологиялық-физиологиялық саулығы, ұлттық сананың бірлігі, интеллектуалды әлеуетті сақтау, тасымалдау және нығайту идеясы, базалық ұлттық құндылықтар құрайды.

Тұжырымдамада үздіксіз білім беру жүйесінде интеллектуалды дамыған тұлғаны дамытуды қалыптастырудың ғылыми-теориялық негізі ашып көрсетіледі, әдіснамалық, ғылыми-практикалық тұрғылары мен негізгі ұғымдары анықталады, моделі ұсынылады, Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесінде БИДТ дамытудың негізгі шарттары мен ресурстық қамтамасыздандырылуы белгіленген.

Тұлғаның интеллектуалды әлеуеті ұғым ретінде іс-әрекет жағдайында байқалатын, тұлғаның тұтастық қасиетін бейнелейтін мынадай сипаттамаларын, адамның психикалық және тұлғалық саласының сипаттамалар жүйесін нақтылы түрде көрсетеді.

Аталған Тұжырымдаманы жүзеге асыру ғылым мен білімнің қарқынды және сапалы дамуына, Халықаралық стандартқа сай келетін және Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне енуіне ықпал ететін интеллектуалды ұлтты дамыту мен қалыптастырудың ұлттық жүйесін құруға мүмкіндік туғызады.

Осы тұжырымдаманың базалық ережелерін тәжірибеге енгізу нәтижесінде қоғамдық бедел артады және әлемдік еңбек нарығында мамандарға деген сұраныс күшейеді, Қазақстанның бәсекеге қабілетті экономикасын құру үшін негізгі бағдар – адамзат әлеуетінің рөлі өседі, бұл өз кезегінде әлемнің бәсекеге қабілетті дамыған 50 елінің қатарына Қазақстанның енуі бойынша стратегиялық міндеттерді шешуге мүмкіндік туғызады.

Қазақстан Республикасында интеллектуалды ұлтты дамыту Тұжырымдамасы Қазақстанның индустриалды-инновациялық даму бағдарламасының жобасын іске асыруға үлес қосатын болады.

Резюме

В данной Концепции сформулированы ведущие идеи, основные теоретико-методологические подходы и принципы формирования интеллектуального потенциала нации в системе непрерывного образования Республики Казахстан. Раскрывается сущность ключевых понятий, виды интеллекта, характеристика интеллектуально развитой личности обучающегося в системе непрерывного образования. Определены условия и ресурсное обеспечение развития интеллектуального потенциала личности обучающегося.

Summary

This concept was formulated by the leading ideas of the basic theoretical and methodological approaches and principles of the nation's intellectual potential in Continuing Education of the Republic of Kazakhstan. The essence of the key concepts, types of intelligence, and intellectual development of the individual characteristics of the student in continuing education. The conditions and the provision of resources for the development of the intellectual potential of the individual student.

КАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДІН МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҒАЛЫМЫ

Т.М. Баймолдаев – жалпы педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.д., проф.

Уақыт шіркін дегеніне көндіріп, өзіне бағындырады, бұл жөнінде қазекең «өмір жалған», – деп өз тұжырымын кесіп айтқан.

Лазекеңнің де осы жалған өмірден озғанына жылға жуық уақыт болып қалыпты. «Өлді деуге бола ма айтыңдаршы, өлмейтұғын артына із қалдырған», – деп данышпан Абай айтпақшы, өлді деуге қимайтын жандардың бірі, осы Лазекең еді. Өйткені, өмірінде адам баласының көңілін қалдырып, ренжітіп, қызмет үшін таласып, атақ үшін ешкімнің алдына барып көрмеген, біреудің ала жібін аттамаған, жаратқанның бергенін қанағат тұтып, қашанда балаша елпілдеген жан біреу десек, ол Лазекең, – деп батыл айта аламыз. Амал қанша, ортамыздан ерте кетті.

Адамның мінезі мен дүниетанымының қалыптасуына оның туған жері, өсіп-өнген ортасы, уақыт пен заманның әсер ететіні белгілі. Лазар Керімұлының да өсіп жетілуіне, білім алып, дүниетанымының қалыптасуына кіндік қаны тамған Жамбыл жерінің де үлесі бар. Ежелден тоғыз жолдың торабы болған Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан Тараз, Құлан, Меркі сынды көне қалалар осы өлкенің тарихи-экономикалық, әлеуметтік жағдайына көп ықпал еткені белгілі. Қазақстанның басқа аймақтарымен салыстырғанда тұрмысы ілгерілеу, сауда саттығы дамыған, табиғаты қолайлы, топырағы құнарлы бұл мекен өмірге талай дарынды ұл қыздарды, талантты тұлғаларды дүниеге әкелді.

Сонау Ж.Баласағұннан бастап Шерхан Мұртаза, Кенен, Сыпатай батыр, Бауыржан Момышұлы сынды талай ойшылдар мен ақындар, батырлар шыққан өлкенің қасиеті Лазар Керімұлының да қалыптасуына өз қолтаңбасын қалдырғаны сөзсіз.

Лазекеңнің балалық шағы сұрапыл соғыс жылдарымен тұспа-тұс келді. Ол 1941 жылы 4 қаңтарда Жамбыл облысы, Мойынқұм ауданы, Амангелді ауылында дүниеге келген. Әкесі Керім Шалабаев қой шаруашылығын басқарған, осы өңірге еңбегі сіңген, Социалистік Еңбек Ері атағына ие болған есімі белгілі адам болған екен. Анасы Кермеқас өте сұлу, инабатты, ағайынға сүйкімді келін атанған. Әкесінің қой фермасын басқарғанына қарамастан, соғыстың зардабы, соғыстан кейінгі қиын қыстау заман барлық Кеңес балаларының басынан кешкен тұрмыс тауқыметі, Лазекеңді де айналып өткен жоқ, шөп шабу, егін ору, масақ теру сияқты, колхоздың тынымсыз тірлігіне бір кісідей араласты. Дегенмен, атаның қаны, ананың сүтімен дарыған бойдағы тектілік, намыс пен жігер алға жетектеп, 1958 жылы Алматыға алып келді, сол кездегі бірегей университетке құжаттарын тапсырып, студент атанды. Демалыста үйге қайтқанда ауылға кірген бойда жағалай барлық үйге кіріп, ақсақалдарға амандасып шығады екен. Бұл ол кісінің көпшілдігін, мейрімділігін, қарттарға, ата дәстүрге деген құрметін көрсетсе керек. Ағайын туысқандары Лазекеңнің осындай адами қасиеттерін ауыздарынан тастамай айтып отырады. Лазекең еңбек жолын арнайы жолдамамен 1963 жылы туған жерден шалғайдағы Жезқазған қаласындағы орта мектепте қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі қызметінен бастады. Бұдан кейін Алматыға қайта оралып, 1964 жылы Алматы қаласындағы №7 арнайы мектебінде тәрбиеші, аға тәрбиеші, мектеп директорының тәрбие ісі жөніндегі орынбасары қызметтерімен жалғастырды. Осы оқу орыны Лазар Керімұлын отандық педагогика ғылымының көрнекті өкілдерінің бірі Григорий Абрамович Уманов сынды ғажайып жанмен жолықтырып, тағдырының өзгеруіне ықпал етті. Лазекең мектептің педагогикалық үдерісінде орын алған түрлі мәселелерді шешу барысында жиі тәжірибесі мен қиын бала тәрбиесі туралы түйген ойларымен бөліскеннен кейін, Г.А. Уманов ұстаз ретінде Лазар Керімұлына ары қарай ізденуге, ғылым жолына түсуге кеңес береді.

Осы кездесу Лазар Керімұлын 1969 жылы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының педагогика теориясы бойынша аспирантурасына түсуіне түрткі болды. Ғылым жолындағы қиын да, қызықты жылдар басталды. 1972 жылы сол институт жанындағы диссертациялық кеңесте Г.А. Умановтың жетекшілігімен «Қиын балаларды қайта тәрбиелеу жүйесі» тақырыбында диссертациясын қорғап, педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесіне ие болды. Бұл қазақ ғылымында әркімнің тісі бата бермейтін тың тақырып еді, қазақтың «Макаренкосы» деп атасақ та артық болмас еді. Себебі, Лазекеңді қиын бала тәрбиесі туралы ғылыми ізденістерін ары қарай жалғастырып, 1992 жылы «Қиын жеткіншектерді жеке-дара қайта тәрбиелеудің теориясы мен практикасы» тақырыбында

докторлық диссертациясын жоғары деңгейде қорғап, осы сала бойынша Қазақстандағы бірегей маман ретінде танылды. Педагогика – ерең еңбекті, терең білімді, қайсар төзімділікті қажет ететін қиын мамандық. Оның салалары тармақ-тармақ. Энциклопедиялық білім қажет, есте сақтау қаблетінің мүмкіндігі қажет.

Халқына адал қызмет етудің айқын үлгісі – оның қаламынан туған зерттеу еңбектері, зерделі туындылары. Тынбай еңбектену мен ғылымға деген адалдықтың арқасында Лазекеннің қаламынан бірнеше монографиялар мен көптеген ғылыми мақалалар дүниеге келді. Оның еңбектерінің жалпы көлемі 100 баспа табақтан асады екен. Соның ішінде қиын бала мәселесіне арналған ғылыми еңбектерінің өзі бір төбе. Аталған еңбектердің барлығы әлі де өзінің өзектілігін жоймаған құнды дүниелер. Яғни, сынып жетекшілері, біліктілікті арттыру институттарының мамандары, жасөспірімдер ісімен айналысатын инспекторлар, қысқасы, білім беру мекемелеріне қатысты барлық мамандар үшін таптырмайтын көмекші құралдар болып табылады.

Лазар Керімұлының ғалым ретінде қалыптасып, шыңдалуына, ғылым атты шыңнан өз орнын табуына ұзақ жылдар қызмет еткен Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Жалпы педагогика кафедрасының алатын орны ерекше.

Аталған ұжым Қазақстандағы педагогика ғылымының негізін салушы Халал Досмұхамедов, Шәрәпи Әлжан, Сембаев Абдыхамит Ибнеевич, Раиса Григорьевна Лемберг, Төлеген Тажибаев, Райхан Джумагазиевна Иржанова, тұңғыш рет қазақ тілінде «Педагогика тарихын» жазған Қ.Бержанов, біртұтас педагогикалық үдеріс теориясын дамытқан Хмель Надежда Дмитриевна, қиын оқушылармен жұмыс жүргізудің теориялық-әдіснамалық негізін зерттеген, бүгінде республикамызға танымал «Престиж» жекеменшік мектебінің басшысы Г.А. Уманов, қазақ этнопедагогикасы бойынша алғашқы зерттеулердің авторы С.А. Ұзақбаева және Р.К. Төлеубекова Г.Т. Хайруллин, Г.Храпченков Қ.К. Жампейсова т.б. сынды педагогика ғылымының көшбасшылары мен талай саңлақтарды шығарды. Лазар Керімұлы осы ортада өсті, біреуіне адал әріптес, біреуіне қимас дос, бауыр бола білді. Кейінгі кездері осы ұжымды басқарды да.

Лазекен қай жерде жүрмесін, қандай қызмет атқармасын, ең алдымен ұжыммен қарым-қатынаста жоғары адамгершілік қағидаларға, ұлттық құндылықтарға сүйенді. Өресі биік, ұлт жанашыры ретінде танылды. Ұлт жанашыры болатын себебі, жастарды ғылымға тартты, қабағына мұз қатқан кейбір профессорлардай емес, бұл жолда неғұрлым қарапайым болды. Білгенін үйретуден жалықпады, сондықтан студенттерден бастап, ғылым жолындағы шәкірттері де, қол астында қызмет атқарған әріптестері де әрқашан ол кісіні үлкен сағынышпен, қимастықпен еске алады. Бір ғана мысал келтірейік:

«Мен, Лазар Керімұлының адамгершілігін, ұстаздық қамқорлығын, ғылым жолында берген ақыл-кеңестерін, ешқашан жадымнан шығарған емеспін. Ұстазымның адамгершілік асыл қасиеттерін шәкірттеріме үлгі ретінде айтып отырамын. Себебі, университетті жаңа бітіріп келген, жастық албырттықтан басқа өмірлік тәжірибесі жоқ қызға, тақырып таңдаудан бастап, ғылыми жұмысты жазудың қыр-сырын өте мейрімділікпен, байсалдылықпен жалықпай үйретті. Қорғауға шығардың алдында жүрексініп тұрғанымды байқап, сен Ташкент пен Алматының мұрағаттарын қоймай ақтарып келіп отырып, несіне қобалжисың, қорықпа барлығы жақсы болады, – деп сендіруі, шынымен маған үлкен күш берген еді», – дейді Л.Керімовтың шәкірті, кейін қызметтесі болған доцент Бақыт Қиясова.

Лазар Керімұлы соңғы оншақты жыл Ы.Алтынсарин атындағы Білім академиясында, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде, А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде кандидаттық, докторлық диссертациялық Кеңес төрағасы, орынбасары қызметтерін атқарды. Ұйымдастырушылық қабілетінің нағыз көрінген кезеңі болды бұл. Ғылыми кеңестің әрбір мүшесімен, әрбір диссертацияны қорғайтын адамның өзімен, оның жетекшісі және ресми оппоненттерімен тіл табысу оңай шаруа емес екендігін әркім де біледі. Өзіне жүктелген бұл қиын міндетті де абыроймен алып жүрді. Пендешіліктен бойын аулақ ұстады. Лазар Керімұлы толып жатқан жұмыстардың ортасында жүріп, бір сәт те өзінің оқытушылық міндетін ұмытқан емес, тіпті өмірінің соңына дейін дәріс оқыды. Қазақ тілінде оқу құралдар мен оқулықтар жазды, авторлық топқа жетекшілік жасады.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде қызмет атқарған жылдары педагогикалық ғылымдар бағдарламасына кіретін «Білім беру және педагогикалық ойлардың даму тарихы» атты қолданбалы зерттеуге қатысып, «Педагогика тарихы» оқулығын құрастыруға атсалысты. Профессор Л.Керімов аталған оқулықта білім беру мен педагогикалық ойлар тарихын бұрын азды-көпті айтылып жүрген Таяу және Қиыр Шығыстың ежелгі мемлекеттеріндегі, Египет пен қатар Шумер тәлім-тәрбие

жүйесінің Еуразия кеңістігіндегі тәрбие мен білім беруге ықпалын, Сақ, Ғұн дәуіріндегі жауынгерлік тәлім-тәрбие, Ұлы Түрік қағанаты және оның жазба мұралары, Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің мазмұны мен тәлімдік мәнін ашады. Тіпті, қарауызген емші Тілеуқабыл Өтейбойдақ ұлының «Шипагерлік баяны» жайлы ой бөліседі оқырмандармен. Бұл тақырыптар Кеңестік педагогикада мүлде көтерілмеген тың дүниелер болатын. Бұл жай ғана энциклопедиялық таным мақалалар емес, түсінікті мазмұнда жинақы баяндалған тарихи танымдық еңбектер еді. Білген адамға бұл орасан күш қайрат жұмсалатын іс.

Профессор Л.Керімовтың жетекшілігімен 7 ғылым докторы, 50-ден аса ғылым кандидаттары даярланды. Бұл ғылымның дамуына қосқан үлкен үлес.

Л.К. Керімовтің ғылыми-педагогикалық кадрларды даярлаудағы және ғылыми-зерттеу, қоғамдық жұмыстарды ұйымдастырудағы еңбектері ескеріліп «ҚР-нің білім беру ісінің үздігі», «Ы.Алтынсарин» атындағы медальмен марапатталған. Оның соңында жарқын бейнесін қадірлейтін ортасы, отбасы, шәкірттері, өскелең ұрпақ қалды.

Өмірінің соңғы жылдары өзі қызмет атқарған кафедраның ұсынысын Абай атындағы ҚазҰПУ ректоры Серік Жайлауұлы қабыл алып, батыл шешім жасап, профессор Керімов Лазар атына ғылыми жұмыстар жүргізіп, лекциялар оқуға мол мүмкіндік туғызатын арнайы дәрісхана ашып беруі, осының айқын дәлелі.

Бар ғұмырында парасаттылық пен адамгершіліктің туын жоғары ұстап, педагогикалық процеске қозғау салуды мақсат тұтып, «ақырын жүріп, анық басқан» ұстаз, ғалым педагогика ғылымдарының докторы профессор Лазар Керімовтың асыл бейнесі біздің көңілімізде сақталары кәміл.

Резюме

Статья посвящена бывшему заведующему кафедры педагогики КазНПУ им. Абая доктору педагогических наук, профессору Л.Керимову. Биография ученого Казахской науки Л. Керимова рассматривается через его фундаментальные педагогические труды.

Summary

Of the article is dedicated to the former head of Chair of pedagogy national Pedagogical University named him. Abaya in pedagogical sciences, Professor Dr. I. S.Karimov. Biography of scientist of Kazakh science I. Kerimov is the idea of the fundamental pedagogical works.

СОЦИАЛЬНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ КАЗАХСТАНА И ОБРАЗОВАНИЕ

Г.Т. Хайруллин – *КазНПУ имени Абая*

Программа «Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего труда» Президента РК Н.А. Назарбаева вызвала неподдельный интерес наших сограждан. В программе подчеркнуто, что «Социальная модернизация делается не для «государства вообще», она должна служить и приносить пользу каждому конкретному гражданину». Стержень, основа содержания данного документа ясно усматривается в следующем утверждении: «Мы отчетливо видим, как сквозь тернии мирового кризиса в XXI век постепенно входит новый тренд- ОБЩЕСТВО ВСЕОБЩЕГО ТРУДА... Будем реалистами: на перспективу в XXI веке только ТРУД может обеспечить всем казахстанцам БЛАГОСОСТОЯНИЕ и достижение нового КАЧЕСТВА ЖИЗНИ».

Установки данной программы касаются каждого казахстанца и рассчитаны на активное, сознательное участие всех людей в реализации основных задач программы. Стало быть, рассматриваемый документ адресован также и педагогическому корпусу страны. Кроме того, педагоги высших учебных заведений готовят высококвалифицированный кадровый состав, который непосредственно будет реализовывать задачи данной программы. Следовательно, каждый педагог должен хорошо представлять себе основные цели и задачи, направления и содержание модернизационного процесса. Лишь в этом случае качество подготовки будущих специалистов будет соответствовать современным требованиям.

Этот документ можно рассматривать в составе трех частей, которые логически тесно связаны между собой.

В первой части четко выверенного и стройного документа, названной «Глобальный тренд социальной модернизации», рассмотрены внешние условия, оказывающие влияние на процесс дальнейше-

го развития Казахстана: «Современный мир стал в чрезвычайной степени взаимосвязанным, со всеми плюсами и минусами. Это реальность, с которой приходится считаться всем... Все это требует от государства выверенной социальной политики». Таким образом, выявлена настоятельная необходимость социальной модернизации страны и установлен основной вектор этого процесса: «забота о каждом казахстанце».

Подчеркнув, что социальные вопросы нельзя откладывать «на потом», автор концепции однозначно и конкретно определяет нереализованные резервы и возможности. Такие резервы имеются, прежде всего, в отказе от идеологии потребления. В программе подчеркнуто, что «эта идеология потребления оказалась губительной. Она породила массовое социальное иждивенчество в развитых странах мира и является одной из главных причин глобального кризиса». Поэтому встает вопрос об альтернативе этой пагубной идее. Такой «альтернативой является идея Общества Всеобщего Труда... реальный производительный труд мы и должны поставить в основу нашей политики социальной модернизации... Сегодня труд – как решающий национальный фактор в условиях XXI века, в условиях глобальной конкуренции, – должен быть выдвинут на первый план», – указывается в программе.

Представленное обоснование социальной модернизации, выявление причин, вызывающих ее необходимость, позволяют рассматривать основные возможные вызовы и риски модернизационному процессу. Выделены следующие пять возможных вызовов и рисков, которые следует понимать всему обществу, всему народу, «для которого социальная модернизация и осуществляется».

1. Следует учитывать, что экономическая и социальная модернизация должны идти максимально синхронно.

2. Процесс модернизации «сопровождается усилением активности граждан, раскрытием их творческого потенциала. Поэтому будет расширяться стремление людей активнее защищать свои права и свободы, повысится степень самоорганизации общества».

3. «Стратегия государства строится в направлении от социальной защиты к социальному прогрессу. А это значит, что иждивенчество недопустимо. Только в этом случае казахстанское общество сможет преодолеть инерцию патернализма».

4. Серьезным барьером является социальный инфантилизм, основе чего лежит «извращенная мотивация к труду», которая привела к неверной формуле достижения благополучия – «меньше работать – больше получать», «делать деньги из воздуха» и т.п.

5. «Социальная модернизация в Казахстане происходит на фоне интеграционных процессов в рамках ЕЭП».

Зная подобные риски, можно сформулировать и те задачи, которые должен решать любой гражданин нашего государства. «Важно не просто учитывать все вызовы при выстраивании модернизационной политики, но и вырабатывать меры по преломлению ситуации. Каждый человек, независимо от профессии и должности, должен спросить себя: что я сделал для того, чтобы побороть инерцию прежде всего в самом себе?»

Выявление важнейших причин социальной модернизации, а также возможных препятствий этому процессу, позволяют сформулировать основные цели и задачи модернизации. Этому вопросу посвящен второй раздел программы «Социальная модернизация: цель, задачи, принципы». Н.А. Назарбаев указывает, что «Сегодня цель и смысл социальной модернизации состоит в том, чтобы подготовить общество к жизни в условиях новой индустриально-инновационной экономики, найти оптимальный баланс между форсированным экономическим развитием Казахстана и широким обеспечением общественных благ; утвердить социальные отношения, основанные на принципах права и справедливости».

Определив основную цель модернизации, автор выявляет важнейшие задачи, решение которых обеспечит достижение поставленной цели. Указанные задачи можно было бы условно разделить на следующие несколько групп.

1. Принятие справедливых законов и правовых норм предупреждения, регулирования и разрешения конфликтных ситуаций и функционирования всей системы социальных отношений; создание эффективной модели социально-трудовых отношений, в основе которой должны быть механизмы партнерства государства, частного сектора и профессиональных объединений.

2. Разработка и внедрение системы качественных социальных стандартов казахстанцев и профессиональных квалификаций.

3. Развитие самоорганизующих начал в жизни казахстанцев, в том числе органов местного самоуправления, превращение институтов гражданского общества в действенные инструменты реализа-

ции социальных инициатив граждан; повышение информационной составляющей жизни казахстанского общества.

4. Преодоление иждивенчества и социального инфантилизма, внедрение новой мотивации к трудовой деятельности и благополучию, основанной на высокой ответственности личности и бизнеса, партнерском взаимодействии всех субъектов трудовых отношений.

5. Создание условий для непрерывного роста среднего класса, а также для зарождения и развития креативного класса – главных движущих сил инновационной экономики.

6. Создание эффективной государственной системы управления социальными процессами, выстроенной «вертикально» и «горизонтально».

Раскрыты основные принципы, на которых будет осуществляться модернизационный процесс:

– принцип эволюционности предполагает обеспечение соответствия всех изменений социальной сферы уровню развития и возможностям казахстанской экономики;

– принцип общей ответственности предусматривает ответственность государства, частных структур, каждого гражданина и всего общества за ход и результаты социальной модернизации;

– принцип партнерского участия предписывает обеспечить тесное взаимодействие государства, бизнеса и граждан, обеспечить рациональный баланс интересов государства, общества и личности;

– принцип стимулирования устанавливает, что государство создает условия для улучшения жизни граждан, в то же время каждый гражданин должен сделать сам то, что ему под силу;

– принцип профессионализма требует, что все принимаемые решения были досконально просчитаны с учетом научно проработанной целесообразности.

Третья часть программы содержит 20 конкретных поручений Правительству РК, министерствам и другим органам. Предусмотрена подготовка необходимых законодательных актов, концепций, планов, методик, стандартов и т.д.

Значительное место уделено дальнейшим шагам по модернизации образовательной системы. «Одним из ключевых факторов успеха всего модернизационного процесса является успешность обновления национальной системы образования», – подчеркивается в программе. Отмечено, что в системе образования в целом задействовано около трети населения Казахстана. Выделены три главных направления модернизации системы образования.

Оптимизация образовательных учреждений устанавливает, что система образования должна оставаться общенациональной. В рамках данного направления предусматривается восстановление логической взаимосвязи «всех видов «возрастного» образования как целостного лифта-дошкольного, начального, среднего, профессионального, высшего и поствузовского». Кроме того предусматривается:

– недопущение существенного разрыва в качестве образовательных услуг, предоставляемых частными и государственными учреждениями образования;

– повышение качества директорского корпуса в системе среднего образования;

– налаживание контроля за соблюдением государственных образовательных стандартов в частных школах, колледжах и ВУЗах;

– проведение оптимизации вузов: осуществление ревизии всех 146 действующих вузов, по итогам которой будет проведено объединение или упразднение отдельных учреждений, не обеспечивающих качественной подготовки кадров;

– развитие дуального профессионального образования.

Модернизация учебно-воспитательного процесса. Указывается, что «сегодня важно в корне изменить учебно-воспитательный процесс». Предусматривается проведение анализа учебных планов, учебников и учебных пособий по истории Казахстана, осуществление мер по изменению содержания и формата преподавания этой учебной дисциплины. Предлагается ввести в программы средних и высших учебных заведений такие обязательные учебные курсы, как «Основы акмеологии, личного и социального успеха», «Казахстанское право», «Краеведение».

Необходимость данного направления модернизации вызывается такими недостатками казахстанской системы образования, как:

– недостаточно внимания уделяется к практической стороне учебного процесса, слабо учитываются индивидуальные особенности учащихся;

– недостаточно используются такие приемы духовно-нравственного воспитания, которые бы нацеливали на решение индивидуальных задач взросления и успешной социализации воспитанников;

– учебно-воспитательный процесс базируется на устаревших методиках;

– исторические знания, как важная составляющая учебно-воспитательного процесса «абсолютно не настроена на решение задач становления личности, гражданина и патриота»;

– нет инновационных курсов, которые необходимы учащимся сегодня, в том числе отсутствуют вышеуказанные актуальные предметы, что «ведет к социальному инфантилизму..., неумению адаптироваться во взрослой жизни и т.д.».

Повышение эффективности и доступности образовательных услуг. Для решения задач модернизации в данном направлении предписано:

– начиная с 2013-2014 учебного года предусмотреть расширение использования интерактивных форм обучения в учебном процессе общеобразовательных школ и внедрение специальных учебных программ онлайн-обучения; развитие интерактивных форм дополнительного обучения;

– в онлайн-обучение включить проведение факультативных интерактивных курсов как в режиме непосредственного интернет-общения педагога и обучаемых, так и в форме специально разработанных интерактивных учебных программ и игр; организовать интерактивные олимпиады, учебные турниры и т.п.;

– расширить доступ к программе «Болашак» талантливой молодежи из всех регионов страны и особенно сельской местности;

– разработать конкретные меры «стимулирования и привлечения молодежи к получению технического и профессионального образования и участию в программе индустриализации»;

– создать эффективную систему адаптации молодых казахстанцев к самостоятельной жизни, инициативному труду.

Таким образом, в рассматриваемой программе поставлены грандиозные задачи, решение которых требует активной и сознательной, добросовестной деятельности всего педагогического корпуса страны. Только в этом случае может быть достигнута основная цель, сформулированная в данном документе.

1. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего труда. – Астана, 2012.

ДИСТАНЦИОННО-КРЕДИТНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ: СУЩНОСТНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Е.С. Ибышев – д.пед.н., проф., проректор по новым технологиям и дистанционному обучению, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Республика Казахстан, г. Караганда

Негізгі сөздер: Жоғары білім, білікті мамандар, жаңғырту, оқыту процесі, оқу-тәрбиелік процесс, экономикалық білім, білім беруді ақпараттандыру, білім беру кеңістігі, педагогикалық технология, оқытудың қашықтық-кредиттік технологиясы, кәсіптік даярлық, ақпараттық-әдістемелік қамтамасыз ету, академиялық жұмылдырылу, диверсификация.

Ключевые слова: Высшее образование, квалифицированные специалисты, модернизация, процесс обучения, учебно-воспитательный процесс, экономическое образование, информатизация образования, образовательное пространство, педагогические технологии, дистанционно-кредитная технология обучения, профессиональной подготовка, информационно-методическое обеспечение, академическая мобильность, диверсификация.

Keywords: Higher education, professionals, upgrading, learning, teaching and educational process, economic education, computerization of education. educational environment, educational technology, distance education technology and credit, vocational training, information and methodological support, academic mobility and diversification.

Высшее образование в настоящее время находится в центре научно-технической и социальной политики нашего государства. Сегодня эта область общественной практики приобретает поистине стратегическое значение для будущего страны, поскольку акцент в мировой конкуренции все более перемещается из материальной сферы, обусловленной количеством природных ресурсов и способами их переработки, в интеллектуальную, которая определяет уровень информационных ресурсов и характер социально-технологического развития общества и безопасности государства. Подготовка новых квалифицированных специалистов, способных продуктивно работать в инновационном рыночном пространстве, становится важнейшим условием успешного проведения реформ в казахстанском обществе.

Модернизация высшего образования, постоянный рост объема информации при стабильных сроках

обучения в ВУЗах поставили перед системой профессиональной подготовки специалистов ряд серьезных проблем: обеспечение качественно нового уровня подготовки конкурентоспособных специалистов; доступности и равных прав в получении высшего образования; интенсификация образовательного процесса за счет оптимального сочетания традиционных и инновационных форм, методов и средств обучения; информатизация образования, основанная на внедрении современных информационно-коммуникационных технологий в процесс обучения; обеспечение фундаментальности образования и др.

В Казахстане наиболее существенные изменения произошли в экономико-финансовой сфере деятельности, вследствие чего выдвигаются новые требования к подготовке специалистов экономического профиля.

Существующий тип организации учебно-воспитательного процесса на экономических специальностях не использует в полной мере арсенала методов, средств и форм обучения, а значит, требует перехода к принципиально новому уровню доступности высококачественного профессионального образования.

В этой связи развитие теории и практики экономического образования, принципиальное обновление его целей, содержания и используемых технологий способны внести существенный вклад в подъем казахстанской экономики.

При обучении студентов экономических специальностей любому предмету нужны такие педагогические технологии, которые способствуют эффективному формированию профессионально значимых знаний, умений, навыков; обучение должно ориентировать студента на содержание будущей производственной деятельности.

Как отмечалось ранее, эффективность вхождения ВУЗов Казахстана в мировое образовательное пространство может обеспечить система взаимозачетов по типу Европейской системы перевода кредитов (ECTS). Эта система предоставляет возможность сопоставления и взаимного признания результатов обучения в разных образовательных учреждениях, поддерживает непрерывность и крупномасштабную мобильность студентов и преподавателей.

В свете современных тенденций информатизации и технологизации образования подтверждает свою эффективность и опыт внедрения кредитной, дистанционных технологий обучения, основанных на использовании информационных средств и методов обучения будущих специалистов.

Рассматривая педагогические технологии как фактор совершенствования профессиональной подготовки студентов экономических специальностей, нам представляется важным их интеграция. В современных условиях подтверждают свою эффективность в экономическом образовании дистанционные и кредитная технологии обучения, синтез которых обеспечит, на наш взгляд, совершенствование подготовки будущих специалистов.

Анализ различных подходов к формулировке понятия «технология обучения», а также учет педагогических характеристик дистанционных и кредитной технологий обучения, опыт их применения в ВУЗах Казахстана, позволил сформулировать наше видение существа понятия «дистанционно-кредитная технологии обучения» (ДКТО).

Определение ДКТО целесообразно строить по аналогии развернутого определения социальных технологий, сделанного А.А. Шияном в [250]. Руководствуясь этим, получим, что ДКТО представляет собой:

1. Определенный способ осуществления педагогической деятельности по достижению образовательных целей.
2. Сущность данного способа состоит в рациональном расчленении деятельности на процедуры и этапы с их последующей координацией и синхронизацией.
3. Это расчленение осуществляется предварительно, сознательно и планомерно на основе и с использованием научных знаний, передового опыта педагогики, психологии, информатики и смежных наук.

Кроме того, ДКТО выступает в двух формах:

- программы действий, содержащей процедуры и операции;
- деятельности, построенной в соответствии с этой программой.

В таком понимании ДКТО может рассматриваться как система научно-обоснованных предписаний, показанных для реализации в образовательной практике ВУЗа. При этом, с нашей точки зрения, ядром ДКТО должны быть следующие взаимосвязанные, направленные на реализацию заданного содержания образования элементы: методы, средства, формы обучения.

Мы исходим из того, что при проектировании ДКТО необходимо учитывать, что это не механический, раз навсегда заданный процесс с неизменным выходом, а вариативно-содержательный алго-

ритм, определяющий генеральную линию и векторы возможных взаимодействий преподавателя и студентов.

Осмысление практики технологизации образовательного процесса ВУЗа позволило сформулировать ряд принципов, которыми мы руководствовались при разработке ДКТО:

- целостности, согласно которому, ДКТО должна в интегрированном виде представлять систему целей, методов, средств, форм, условий обучения, обеспечивая тем самым реальное функционирование и развитие конкретной педагогической системы. Такая педагогическая система расширяется по сравнению с канонической и включает дополнительно подсистемы: нормативно-правовую, финансово-экономическую, маркетинговую, материально-техническую и подсистему безопасности;

- воспроизводимости, согласно которому реализация предписаний ДКТО с учетом характеристик конкретной педагогической среды гарантирует достижение заданных целей обучения: данная технология должна быть реализуемой в условиях типового образовательного учреждения при необходимом и достаточном минимуме материальных средств, людских ресурсов, времени и тиражируемой, т.е. ее можно воспроизвести и добиться заданных результатов обучения студентов различных специальностей и форм подготовки;

- адаптации, что требует приспособления процесса обучения к личности обучающегося, его познавательным способностям, уровню учебных достижений, интересам и мотивам. При ДКТО это требование расширяется до адаптации образовательного процесса к условиям его места проживания и жизнедеятельности, финансовым и физиологическим свойствам его организма;

- психологической обоснованности, указывающий на связь педагогической технологии с психологией и определяющий психологические обоснования и практические выходы для эффективного функционирования ДКТО;

- экономической целесообразности, имеющий первостепенное значение в нынешних условиях недостаточного финансирования сферы образования;

- научности, предполагающий опору на последние достижения педагогической науки, на экспериментально проверенные дидактические нововведения, данные из смежных с дидактикой областей знания;

- гибкости, заключающийся в обеспечении возможности оперативного и непрерывного обновления содержания обучения, модернизации содержания учебных дисциплин и дидактических материалов к ним, при ДКТО выражается в актуализации учебно-методических материалов, представленных на учебном сервере в электронной форме.

- контролируемости, что обозначает наличие некоторого компонента в системе, обеспечивающего качественную оценку результатов реализации технологии обучения на всех ее этапах и оперативную корректировку хода образовательного процесса.

Таким образом, дистанционно-кредитная технология обучения (ДКТО) заключается в опосредствованном (на расстоянии) или не полностью опосредствованном взаимодействии студента и педагогического работника с помощью системных способов описания образовательных программ путем присвоения определенного количества кредитных единиц их компонентам и структурным элементам в рамках государственных общеобязательных стандартов образования и типовых учебных планов.

Дистанционно-кредитная технология обучения направлена на получение второго высшего образования без отрыва от производства или переквалификации специалистов экономического профиля. И как при любой форме заочного сокращенного обучения количество часов ограничено сроком и формой обучения. При данной технологии обучения достигается универсальность обучения. При подготовке по любой специальности, обязательный компонент останется неизменным, а компонент по выбору зависит от индивидуального выбора студента. Каталог элективных дисциплин может постоянно номинально и содержательно изменяться.

Организация профессиональной подготовки специалиста в ВУЗе предполагает использование ДКТО как:

- средства обучения, обеспечивающего как оптимизацию процесса познания, так и формирование индивидуального стиля профессиональной деятельности;

- предмета изучения – современные методы обработки информации, учитывающие специфику организации информационных процессов в профессиональной среде;

- инструмента решения профессиональных задач, обеспечивающих формирование умения принятия решений в современной информационной среде, а именно: определение, организация и поиск профессионально-важной информации; выбор и использование средств, адекватных поставленной

задаче; разработка технологии обработки информации; использование полученных результатов в оптимизации процесса решения профессиональных задач.

Основными условиями разработки и применения ДКТО, на наш взгляд, являются:

- 1) цели и задачи профессиональной подготовки специалистов экономического профиля в современных условиях;
- 2) теоретические предпосылки использования педагогических технологий в учебном процессе высшей школы;
- 3) развитие информационной инфраструктуры ВУЗа;
- 4) практика применения дистанционного обучения и его технологий в процессе подготовки студентов экономических специальностей;
- 5) практика применения кредитной технологии обучения в процессе подготовки студентов экономических специальностей;
- 6) мотивация субъектов учебного процесса на конечный результат профессиональной подготовки;
- 7) информационно-методическое обеспечение учебного процесса.

Переход к дистанционно-кредитной технологии обучения требует изменения сути отношений между преподавателем и студентом. Нельзя передать способности от преподавателя к студенту. Их можно только развить в процессе совместной деятельности. Таким образом, сама система отношений между преподавателем и студентом при данной технологии эволюционирует от иерархических (субъект-объект) к партнерским (субъект-субъект). На педагогический результат технологического процесса большое влияние оказывает уровень развития каждого обучаемого, особенно в части овладения средствами информационных технологий. ДКТО предоставляет студенту право самостоятельного выбора из огромного набора курсов с минимальными ограничениями, обучение студентов компьютерным технологиям и английскому языку.

Преподавание, как и любой вид творческой деятельности, представляет единство объективного и субъективного. В традиционном учебном процессе к объективной стороне относится содержание данной науки на современном этапе, а также исторически сложившиеся принципы и методы преподавания. Субъективная сторона включает в себя степень овладения преподавателем содержания данной науки и смежных отраслей знаний, уровень их методической подготовки. Роль ДКТО в данном случае неизмеримо возрастает и, в конечном итоге, она должна обеспечивать соответствие субъективного момента в преподавании его объективному содержанию. Практический опыт применения ДКТО позволяет утверждать, что при ее использовании, институт тьюторов может качественно воспроизвести образовательный процесс, спроектированный высококвалифицированными преподавателями-разработчиками. Здесь речь идет о формировании новой компетенции не только преподавателя, но и вспомогательного персонала, значительного изменения их функций и системы мотивации.

Существенные изменения происходят в подходе к обеспечению ВУЗа информационными ресурсами. Если в прежних условиях ресурсная база ВУЗа должна была быть равна такому объему научной, учебной, методической и специальной информации, который студенты могут усвоить по психофизическим условиям в течение срока обучения. При ДКТО она должна стать практически неограниченной, что неизбежно ставит вопросы доступа к ней, о технологиях ее поиска, систематизации, анализа, создания мощной инфраструктуры, соответствующей современным требованиям. ДКТО обеспечивает качество дистанционной составляющей образовательного процесса, которая подразумевает наличие образовательных ресурсов, контенты (электронные учебники и т.п.), чат, онлайн-семинары. Это позволит вузу проводить непрерывное повышение квалификации и переквалификации кадров через разнообразные дистанционные курсы, ориентированные на потребности рынка образовательных услуг.

Разработка и реализация информационно-методического обеспечения дистанционно-кредитной технологии обучения позволит обеспечить академическую мобильность и диверсификацию карьерных возможностей специалистов экономического профиля.

Новые возможности, предоставляемые дистанционно-кредитной технологией обучения, для повышения качества и эффективности подготовки студентов-экономистов:

- высокая степень академической свободы;
- самостоятельный характер учебной деятельности преподавателя и развивающий стиль обучающей деятельности преподавателя;
- инновационное содержание образовательных программ и возможность расширения объема ВУЗовского компонента образовательных программ;

- увеличение удельного веса активных, проблемно-стимулирующих, интерактивных методов обучения, а также использование в учебном процессе информационных технологий, позволяет формировать информационно-технологические навыки у обучаемых;
- преобладание практических форм проведения занятий;
- систематический, пошаговый контроль за учебной работой студентов;
- выработка у обучающегося способности к самообразованию и саморазвитию;
- установление оптимального соотношения аудиторной и самостоятельной работ;
- продуктивный, исследовательский уровень усвоения знаний;
- построение индивидуальной траектории обучения студентами;
- консультации со стороны преподавателя в онлайн-режиме, направленные на организацию поиска знаний, поддержание связи, оценку и управление знаниями обучающихся;
- наличие систематически обновляемого и пополняемого электронного контента;
- использование помимо университетского контента Интернет-ресурсов при самостоятельной подготовке;
- информатизация образования, что соответствует требованиям законодательной базы в области образования.
- диверсификация содержания и сроков освоения образовательных программ;
- возможность подготовки специалистов на уровне мировых стандартов;
- приобретение квалификаций академических степеней, признанных в других странах.

Таким образом, специфика в организации и применении организационных форм обучения при ДКТО проявляется в преимущественном использовании средств новых информационных технологий, что открывает новые психолого-педагогические особенности сочетания традиционных и электронных форм проведения занятий (дистанционная этика, использование письменной речи, увеличение доли обмена информацией студент-студент и др.)

Эффективность использования данной технологии в учебном процессе вуза подтверждена концептуальной разработанностью педагогических инструментальных средств, используемых в организации учебно-познавательной деятельности студентов; высоким уровнем адаптивности учебно-информационной среды подготовки будущего специалиста его профессиональной среде; высоким уровнем готовности педагогов и студентов к решению профессионально-ориентированных задач посредством информационных технологий.

ДКТО создает для преподавателя новые возможности получения и трансляции знаний, позволяющих переходить к дифференцированным и индивидуализированным программам обучения, осуществлять объективный контроль в обучении, систематически повышать собственный профессиональный уровень и педагогическое мастерство.

В деятельности студента происходят существенные изменения психологического плана и, прежде всего, переход от учения, как функции запоминания, к учению – как интенсивной интеллектуальной деятельности, позволяющей использовать усвоенное; от чисто ассоциативной, статической модели знаний к динамически структурированным системам умственных действий; от внешней мотивации учения к внутренней нравственно-волевой регуляции.

В управленческом аспекте дистанционно-кредитная технология обучения обеспечивает систематический мониторинг, оценку качества обучения и профессионального становления личности будущего специалиста в ходе учебно-воспитательного процесса.

Таким образом, предлагаемая нами и внедренная в Карагандинском экономическом университете Казпотребсоюза дистанционно-кредитная технология обучения должна позволить, на наш взгляд, сократить уровень несоответствия между требованиями, предъявляемыми современным экономическим образованием и сложившейся образовательной практикой в казахстанских ВУЗах при подготовке будущих экономистов.

Түйін

Мақалада автор әзірлеген және ҚазТұтынуОдағы Қарағанды экономикалық университетінде енгізілген оқытудың қашықтық-кредиттік технологиясының мақсатты тағайындалуы және мазмұны ашылады.

Summary

In the article develops the target purpose and content of developed by the author and implemented in Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz distant and credit technology of education.

ТУРИСТІК ӨЛКЕТАНУ ЖҰМЫСТАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ОЙЫН – ҰЛТ БОЛАШАҒЫ

Қ.М. Омаров – п.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ

Зерттеу жұмысымының мақсат, мүддесіне байланысты ұлттық ойындар туралы бұрын-соңды айтылып, жазылған әлемдік ақыл-ойдың үздік туындыларымен танысып, зерттей отырып, сол сияқты кейінгі кезеңдерде жазылған туризм педагогикасы мен педагогикалық-психологиялық әдебиеттерді оқып, талдай келіп, солардың зерттеу жұмысыма қатынасы бар тұстарына ой елегінен өткізе отырып мынандай қорытынды жасадым.

Елімізде туып отырған тарихи мүмкіншіліктерді пайдалана отырып, халқымыздың ғасырлар бойы айналысқа түспей жоғалтып келген рухани мұраларының бірі – ұлттық ойындарын бүгінгі туризмге маманданған мектептердегі оқушыларды сыныптан тыс туристік іс-әрекеттерде тәрбиелеу процесін бүгінгі күннің талаптарына сай жетілдірудің әлеуметтік-педагогикалық негізі ретінде пайдалана отырып, өзіне ғана емес өзгеге де пайдасын тигізе алатын әлемдік өркениетке өзіндік қосар үлесі бар, жан-жақты дамыған жеке тұлғаларды тәрбиелеу мақсаты көзделеді.

Ұлт ойындарының бойына ұлтқа тән қасиеттердің бәрі шоғырланған. Олай дейтініміз зерттеулерге қарағанда қазақ халқына тән рухани, мәдени туындылардың бәрі де ең алдымен ойын-тойларда әлеумет құлағына жетіп, бүкіл ұлттың қажетіне асып, мүддесіне жарап, көңілінен шыққандарды ғана ел есінде қалып, өмірге жолдама алған. Қазақ үшін ойын-той көне грек жұртының «агоны» іспеттес ерліктің де, елдіктің де өнердің де сынға түсер қасиетті орыны ретінде бағаланған. Қазақ жұртына, қазақ ұлтына – өнеге жақсылықтың нышандары үлгі болып осы жерден тараған. Сондықтан ұлттық ойын қатынасқан әрбір мереке, жиын тойлар үлгі-өнеге, тәрбие мектебі болып есептелген.

Халық жасаған туындылардың бәрі де бірін-бірі толықтырып, бірінің мазмұнын бірі байытып, алдына қойған мақсатты айқындай, анықтай түседі. Сондықтан ғасырлар бойы сұрыпталып, іріктеліп бізге жеткен ұлт ойындары халық педагогикасы мен туризм педагогикасының мақсат, мүддесіне жарап қана қоймай, оның алдына қойған мақсатын нақтылап ойлауды, қиялдауды батылдық пен шешімділікті, өжеттік пен өрлікті өз бойына сіңіріп өскен жастарды тәрбиелеуге негізделген, ақыл-ой мен тума дарынның көңіл ашатын табиғи тәрбие құралы болып табылады.

Ұлттық ойындар халық педагогикасының құрамды бір бөлімі, бүгінгі мектептердегі сыныптан тыс туристік іс-әрекеттерінде, белгілі бір көкейкесті мәселе ретінде, еркін елдің жас буын, жаңа ұрпағын заман талабына сай бірлікте, ынтымақта, өз Отанын сүйе білетін, оны көркейту үшін күресу қолынан келетін өз халқының патриоттарын ұлттық рухта тәрбиелеуге қызмет етеді. Сонымен бірге ұлттық ойындар оқушылардың бойына ана тілінің негізін қалап, халқының салт-санасын, әдет-ғұрпын, дәстүрін сіңіруге, өз халқына тән ділін қалыптастырып елімізді мекендейтін халық өкілдерін маңайына топтастыруға негіз қалап, ықпал жасап келетіндігін айтуға болады.

Әрбір ұлттық ойынның бойында әлеуметтік-педагогикалық негіз бар. Демек, ұлт ойындарының әуел бастағы қызметі баланы тек алдандырып, көңілін аулау үшін ғана емес, қайта оны қоршаған сан қырлы өмір сырына қанықтыру, өмірге әзірлеу, оның сырларымен жақын таныстыру, табыстыру, ұштастыру. Ұлттық ойындар сонымен бірге оқушының психикасын шыңдап, шынықтырып өмірге әзірлейді. Ойын үстінде оқушының бойына жолдастық достық, жақсы көру, жек көру, ұнату секілді адамға тән сезімдер қалыптасып, жеңу мен жеңілу, ұту мен ұтылу, қуаныш пен реніш адамға тән эмоциялық қасиеттер қалыптасады.

Сондықтан ұлт ойындарын туристік іс-әрекеттерде пайдалану үшін, туризм нұсқаушылары мен арнайы мектептердегі туризм-өлкетану үйірме пәнінің мұғалімдері мен мамандарының алдына бірнеше талаптар жүктеледі.

Атап айтқанда туризм нұсқаушылары мен туризм мамандары ұлттық ойындарды туристік іс-әрекетте қолдану үшін ең алдымен ұлттық ойындарды өздері көбірек білуге, олардың мазмұны мен талаптарын анық, айқын білулері қажет. Сондай-ақ, туризм нұсқаушылары мен мамандары ұлттық ойындар пайдаланатын туристік іс-әрекеттердің әдіснамалық негіздерін жақсы меңгерулері тиіс, алдымен ойынды сыныптан тыс туристік іс-әрекетте не үшін қолданып отырғанын онда қандай нәтижеге жетуі керек екенін алдын ала болжап бірыңғай жігілікті, оқушылардың қажетті мөлшерде еркіндігін сақтай отырып, ойын элементтерін орынсыз ұсына бермей және оқушыны тым еркінсітіп жібермей, оқушының сұрақ, тілектеріне құлақ аса отырып, олардың пікірлерімен санасу керек. Сонымен бірге, туризм іс-әрекетіне әзірлену барысында, жорық жоспарларын жасағанда, басқа да тәрбие

құралдарымен бірге, қандай ұлт ойынын қолданатынын оның нәтижесі туралы алдын ала дұрыс ойластырылғаны қажет.

Ұлттық ойындарды туристік іс-әрекеттерде пайдалануда туризм нұсқаушылары мен арнайы мектептерді туризм пәнінің мұғалімдері өзінің алдына белгілі бір мақсат қоюымен ерекшеленеді. Себебі, алдыңғы қатарлы оқушылардың білімді меңгеруінің ғылыми негіздерін күшейтіп, өмір тәжірибесінде пайдалану аясын жетілдіре түсуді көздесе, орташаларды алдыңғы қатарлы оқушылардың қатарына, ал арттағыларды алдыңғы екі топтың деңгейіне дейін көтеру негізгі мақсат болып табылады. Қай жағынан болмасын, ұлттық ойындарды метептен тыс туристік іс-әрекеттерде пайдаланудың тағы бір шарты, мұғалімге, нұсқаушыға, туризм мамандарына оқушылардың жас ерекшеліктері мен сыныптары есепке алуды ұлт ойындарын басқа да оқу құралдарымен бірге сабақ барысында пайдаланудың орнын дәл басып анықтай білуі талап етілуі керек. ұлттық ойындарды туристік іс-әрекеттерде пайдалану үшін туризм нұсқаушысы оны қолданудың мөлшерін және қажетті нұсқауларын алдын ала анықтап, оны пайдаланудың кезеңдерін, уақытын, мөлшерін ойластырып, туризм іс-әрекеттерінің алдын ала жоспарында көрсетуі қажет. Өйткені, ұлттық ойындарды қайталап ойнату оқушылардың шала игерген, түсінігіне қиын соғатын тұстарына көп көңіл аударып, оларды ойлантып, толғандыратын, өз кемшілігін өзі түсініп түзей білуге, ізденуге, өздігінен білім алуға қарай жетелей білуге негізделеді.

Ұлттық ойындар пайдаланылған туристік іс-әрекеттерде оқушылар өзін-өзі еркен ұстауға, қысылып-қымтырылмауға, басқалармен тіл табысуға жолдастыққа, достыққа, ұжымдық ойды жинақтай білу-ге, оны қабылдап, оқу материалдарын өз бетімен игеруге ұмтылдыратыны хақ.

Ұлт ойындарына тән тағы бір қасиет – пән аралық байланыстың дәнекері қызметін атқаратындығымен айқындалады. Оның бұл қасиеті мұғалімдерден, туризм нұсқаушыларынан ұлт ойындарының мазмұнын ғана біліп қоймай, оның жеке, дара қасиетін де қоса білуді талап етеді, сол арқылы оның білімдік, тәрбиелік мүмкіншіліктерін жете меңгеруге, оны пайдалануға зор мүмкіндік береді. Ұлттық ойындар туристік іс-әрекет барысында, пән аралық байланыстың негізі екенін білумен бірге оқушылардың туристік нұсқаушылары мен туризм мамандарынан бастап жеке пәндердің мұғалімдеріне қойылатын талап оқу материалдарын күнілгері өзара талқылап, ойын пайдаланылатын тақырыптардың тиімділігін арттыру үшін алдын-ала келісіп алуға болатындығын айтып кетеу қажет. Демек, пән аралық байланысты одан әрі өрістетіп жүргізу үшін мұғалімдер өздерінің жылдық, тоқсандық, апталық жоспарларын жасау барысында ұлт ойындарын қандай тақырыптарға пайдалануға болатынын алдын ала келісіп алуға толық мүмкіншіліктері бар.

Сондай-ақ, ұлт ойындарын балаларды қайта тәрбиелеу ісіне де кеңінен пайдалануға болады. Туристік іс-әрекеттерді ұйымдастыру барысында орын тауып ретті қолданған ойын кімді болсын жайбарақат қалдыра алмайды. Сондықтан ондай оқушылар басқа оқушылармен бір талапқа сай болуы үшін, білім қажеттігін, іскерліктің керектігін түсінеді де, көпшілікпен санасуына тура келеді. Туристік ұжымның ырқына көне бастайды.

Еліміздің егемендігі жаңғырып, тарихы мол мұрамыз қайта толастап жатқанда, халқымыздың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа сақталып келген ұлттық ойындар – рухани мұра. Оны бүгінгі туризмге маманданған мектептерде, туристік іс-әрекеттер арқылы тәрбие процесінде пайдалану ұлт болашағының тәрбиесі үшін сарқылмас қазына.

1. Сағындықов Е. *Использование народных игр в учебно-воспитательной работе в I-VI классах казахской школы.* – Алматы, 1991.

2. Төтенаев Б. *Қазақ ұлттық ойындары.* – Алматы, 1994.

3. Бекбатчаев Т.Ж. *Мектептегі дене тәрбиесі жүйесінде дәстүрлі қазақ ойындары мен жаттығуларын қолдану.* – Алматы, 1982.

Резюме

В статье рассматриваются казахские национальные игры используются как система средств воспитания в организации туристской деятельности. А также, казахские национальные игры являются эффективным средством воспитания в организации внешкольных туристских мероприятий

К ПРОБЛЕМЕ ВЗАИМОСВЯЗИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ И САМОВОСПИТАНИЯ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

О.С. Сангилбаев – д.психол.н., проф. КазНПУ им. Абая,
А.О. Сангилбаева – магистр психологии, КазУМОиМЯ им. Абылай хана

В планах воспитания студентов ВУЗа упоминается и о самовоспитании. Тем не менее в практике работы ВУЗов трудно обнаружить серьезный опыт организации и руководства самовоспитанием, особенно профессиональным. Подразумевается, что проводимые ВУЗом воспитательные мероприятия сами по себе порождают активную встречную работу студента над своей личностью.

Исследование состояния студенческого самовоспитания показывает, что у многих студентов переход от позиции учащегося на позиции будущего специалиста происходит со значительной задержкой.

По-прежнему вплоть до третьего курса они учатся, «чтобы учиться», сдавать зачеты и экзамены. Они выполняют общественную работу, принимают участие в различных мероприятиях и т.д., чтобы «выполнять», «участвовать», не сознавая и активно не используя возможности своей разносторонней деятельности в целях саморазвития.

Даже после изучения теории педагогики многие еще оказываются незнакомыми с теорией и практикой самовоспитания, с его возможностями в деле профессиональной подготовки специалиста. Надо сказать, что профессиональное самовоспитание означает не только развитие специальных знаний, умений и качеств. Оно предполагает совершенствование многих других, неспецифических для данной профессии, но профессионально значимых качеств личности (нравственно-этических, эстетических, идейно-политических, особенностей психических процессов – эмоциональность, живость воображения) протекает более экономно, если студент уже накопил определенный опыт самовоспитания в школьные годы. К сожалению, таких студентов немного. Поэтому так важно чтобы педагоги ВУЗа поставили во главу угла проблему студенческим самообразованием и самовоспитанием с первого до выпускного курса. Обследование нравственного самовоспитания студентов химико-биологического отделения университета (ХБФ) показало, что практически ни один студент первых-вторых курсов не занимается осознанным воспитанием у себя нравственно-педагогических качеств. Неудивительно поэтому, что, получая лишь крохи информации по проблемам этики, и студент-практикант, и молодой учитель испытывают трудности в ситуациях, когда необходимо совершить выбор нравственно верного варианта поступка.

Анализ нравственных аспектов педагогической деятельности позволяет выделить следующие основные группы нравственно-педагогических качеств учителя:

1. нравственный выбор и отношение учителя к своей профессии;
2. нравственные отношения учителя к учащимся и к другим участникам педагогического процесса;
3. нравственные отношения учителя к социальной среде и общественной жизни.

Выявлено, что нравственные аспекты выбора профессии многими студентами еще не осознаны в должной мере. Нравственные установки по отношению к учащимся не опираются на основательные научные знания, а поэтому ситуативны, неустойчивы и не гарантируют верности поступков. Более того, студенты за редким исключением смутно представляют себе те нравственные функции, которые им придется выполнять в социальной жизни.

Значительные количественные и качественные изменения в состоянии нравственной воспитанности и нравственного самовоспитания студентов, как правило, происходят к концу третьего курса, когда они значительно обогащаются знаниями в области социально-гуманитарных наук и психолого-педагогических дисциплин, а становление студенческого коллектива в основном завершается.

Приведем некоторые данные результатов исследования рассматриваемой проблемы исходя из следующих задач:

- выявить у студентов представления и понятия об основных требованиях педагогической этики к личности учителя;
- выяснить мнения студентов о том, какие именно нравственные качества учителя они считают уже сформированными у себя;
- определить, какое количество студентов занимается воспитанием в себе конкретных нравственно-педагогических качеств;
- выяснить, сформировался ли у них необходимые качества педагога, идеал педагога, имеют ли они примеры образцовой педагогической деятельности для подражания;

- определить, каковы основные побудители к нравственному самовоспитанию у студентов, в том числе влияние ВУЗОВСКИХ педагогов на этот процесс;
- выяснить, как и какими средствами и способами реализуют студенты процесс нравственного самосовершенствования;
- оценить результативность самовоспитания.

Наиболее удовлетворительными оказались представления студентов об основных нравственных качествах учителя.

- на первое место 90% обследованных студентов ставят справедливость и доброжелательность учителя по отношению к учащимся;
- на второе – любовь к детям (указали на нее 84% третьекурсников);
- на третье – любовь к профессии педагога (36% студентов);
- на четвертое – жизнерадостность, веселый нрав и общительность (более 30% опрошенных).

Важным условием возникновения потребности в самовоспитании и его результативности является сформированность в сознании студентов образа идеального педагога. Выяснилось, что чуть более 80% студентов знают конкретных учителей, достойных быть примером для подражания. Примерно такое же количество студентов утверждают, что знают учителей, которых следовало бы отстранить от педагогической работы. Несмотря на рост критического отношения к личности учителя, еще не все студенты «примеривают» моральный облик учителя к себе.

И все же к третьему курсу значительно более критичной становится нравственная самооценка студентов, они чаще подчеркивают недостаточную сформированность у себя необходимых нравственно-педагогических качеств. Лишь 10% третьекурсников утверждают, что обладают хотя бы некоторыми нравственными качествами в достаточной мере. Но, как правило, они уверены в наличии у себя доброты и любви к детям. Некоторые студенты в качестве побудителя к самовоспитанию называют фактор самолюбия, желание быть «не хуже других». Наконец, одним из таких побудителей названа критика личности студента со стороны сокурсников или педагогов.

Что же касается того, какие именно нравственные качества хотят воспитать в себе студенты, то это:

- а) разумная требовательность и нравственная воля, необходимые для руководства воспитанием учащихся (16% студентов);
- б) развитие чувства объективности и справедливости при выставлении оценок и оценочных суждениях об учащихся (12% студентов);
- в) совершенствование отношения к своей профессии (11% студентов).

Не нашлось ни одного студента третьего курса, который бы имел ясную содержательную программу самовоспитания, владел бы оптимальными средствами и способами работы над собой. Думается, что названный факт не нуждается в комментариях.

Вне актуального сознания студентов остаются также нравственные отношения учителя к социальной среде и общественной жизни.

Изучение реальных средств и способов, применяемых студентами в работе над собой, показало, что на первом месте стоит нравственное самообразование, в том числе чтение художественной и научно-популярной литературы по психологии, что свидетельствует о своеобразном просветительском характере самовоспитания студентов. Они стремятся развить у себя установку не совершать аморальных поступков, осуществлять самоконтроль, упражняться в сдержанности, использовать самоубеждение и самовнушение.

У студентов четвертого курса, обогащенных теоретическими знаниями и опытом самопознания и саморегуляции, самовоспитание, казалось бы, должно стать более активным. Однако в нем заметных сдвигов не происходит. Причиной этого, вероятно, является то, что студенты пока далеки от полноценного участия в педагогическом процессе. Формальная связь со школой не актуализирует процесс самовоспитания.

Когда же на последнем курсе студенты включаются в реальный педагогический процесс, реальными становятся и требования к личности. Почти все студенты во время производственной практики так или иначе занимаются самовоспитанием, хотя работа эта протекает чаще всего стихийно, на уровне саморегуляции поведения, устранения мелких недостатков. Студенты и теперь нуждаются в помощи педагогов.

Помощь нужна и в процессе самопознания, и при определении программы самоизменения, и при отборе средств и способов, да и при оценке достигнутого. К сожалению, подобная помощь не предусма-

тривается и редко когда оказывается. Считается, что это нечто сугубо личное, не допускающее постороннего вмешательства, при этом «вмешательством» считается выполнение педагогом одной из основных его воспитательных функций мобилизации активности студента в процессе его же формирования.

Процессы воспитания и самовоспитания студентов органически переплетаются. Самовоспитание скрывает в себе логику процесса формирования качеств личности, представляющую собой ряд последовательных этапов, в соответствии с которыми поднимается уровень воспитанности, совершенствуются мотивы и способы, как поведения личности, так и ее самовоспитательной деятельности [ ].

Как правило, активное профессиональное самовоспитание начинается после того, как студент обстоятельно познакомится с выбранной профессией, с требованиями, которые она предъявляет к учителю, когда разберется в себе самом. Профессиональные требования к личности учителя, будучи осознанными и принятыми студентом, выражаясь языком физиологов, становятся для него своеобразными «нервными моделями», «акцепторами действия». Их главная функция – ориентировать студента в процессе адаптации к профессиональной деятельности и побуждать к целенаправленному формированию своей личности. Это – подготовительный для самовоспитания этап, *этап утверждения* в позиции учителя.

Далее следует *этап программирования изменений в своей личности*. За ним – *этап реальных действий по самоизменению*. На всех этапах возможны различные формы и варианты. Однако если этап реальных действий (а он актуализируется именно во время производственной практики) не будет осознан в достаточной мере, то самовоспитание не приобретет действенного характера. Благодаря осознанности и преднамеренности самовоспитания практические педагогические действия и действия по самоизменению удастся переносить во внутренний план. Работая над собой, студент начинает руководствоваться принципом «если бы...»: «Как бы я поступил, если бы...» Так образуется еще один этап в процессе самовоспитания – *этап речи и воображения*. Благодаря воображению рассуждениям студенту удастся «опередить» предстоящие поступки.

Но и тогда еще нет основания считать, что действия по самовоспитанию составили целостный виток. *Заключительный этап – этап упражнений*, на котором могут образоваться не просто действия, умения и т.д., а нужные качества и свойства личности. Очевидно, что завершение программы самовоспитания произойдет не в ВУЗе, а впервые годы практической работы учителем.

Стабильность процесса студенческого самовоспитания зависит не только и не столько от особенностей возраста и образовательного уровня, сколько от индивидуальных особенностей личности студента, а также от характера воспитательной работы ВУЗа, от того, как удастся вузу сочетать свои воспитательные воздействия со встречной активностью самих студентов.

В идеале следовало бы выработать такую систему мобилизации студента на свое совершенствование, при которой бы он:

- выработывал у себя навыки самонаблюдения и самопознания;
- учился проектировать изменения в своей личности;
- сознательно оказывал на себя воспитательные воздействия, управлял своим поведением, развитием нужных качеств в себе;
- овладевал аутогенной тренировкой и учился управлять своим физическим и психическим состоянием.

А для этого необходимо уже теперь сделать практические шаги к методике проектирования и самопроектирования личности конкретного студента, его развития и формирования с первого до выпускного курса. Установление исходного состояния и определение задач развития личности студента позволит повысить управляемость воспитания и результативность самовоспитания.

Своеобразие самовоспитания студентов порождается, прежде всего, содержанием учебно-воспитательного процесса и уровнем развития у них самостоятельности.

На первом курсе наиболее существенным фактором, влияющим на развитие самостоятельности, является процесс адаптации к условиям обучения и жизни в вузе, выработка привычки заниматься науками по собственным побуждениям, а не под непосредственным контролем педагогов. Постепенно студент осознает зависимость своих успехов в учебе и других видах деятельности от своих же практических усилий.

Ситуация эта способствует самопознанию и самооценке достоинств и недостатков своей личности. Именно первый год обучения в ВУЗе является наиболее благоприятным для вовлечения студентов в процесс самообразования И САМОВОСПИТАНИЯ.

На вторых-третьих курсах студенты начинают изучать психолого-педагогические дисциплины, знакомятся с теорией и практикой обучения и воспитания учащихся. Благодаря непрерывной педагогической практике накапливают первоначальный опыт педагогической работы. Однако уровень их самовоспитания находится в зависимости от педагогической организации дела (уделяют ли педагоги внимание вопросам самовоспитания студентов или ограничиваются контролем и фиксацией проводимых студентами мероприятий, оценкой непосредственных результатов их деятельности). В период педагогической практики большую роль в этом деле играют коллективный анализ проводимых студентами уроков и воспитательных мероприятий, советы руководителей педагогической практики по использованию тех или иных средств и приемов, развивающих определенные педагогические умения или качества личности, а также обучение студентов самоанализу.

Особую роль в профессиональном самовоспитании студентов играет педагогическая практика на старших курсах, когда происходит наиболее всестороннее самоиспытание студентом своих способностей, своей реальной подготовленности к самостоятельной педагогической работе в школе.

Процесс практической подготовки будущего учителя должен быть организован в последовательности, соответствующей закономерностям усвоения знаний и овладения умениями и навыками:

На первом этапе необходимо дать достаточно полную информацию о педагогических умениях, об их содержании и структуре, о тех действиях и навыках, из которых они складываются, о путях и методах овладения ими. Важно, чтобы студент понял, что он может усвоить с помощью лекций, семинарских занятий и других форм учебной работы, а что зависит от него самого, от его способности наблюдать за педагогическими явлениями, от его стремления и активности в саморазвитии. Этот этап должен предварять педагогическую практику, чтобы последняя не превратилась в путь проб и ошибок и чтобы вследствие своей неэффективности не привела к разочарованию в возможностях педагогической деятельности.

Естественным следствием первого этапа, создающего необходимые ориентиры для принятия педагогических решений, является этап В КОТОРОМ ДОЛЖЕН БЫТЬ реализован в самых разных вариантах:

- занятия по анализу педагогических ситуаций;
- по построению моделей педагогического поведения;
- практические педагогические мероприятия, проводимые студентами с детьми, и т.д.

Все эти варианты объединяет одна общая идея – студенту самому необходимо проделать все то, о чем он знает, но практически не исполнял и потому не умеет делать. Умение есть результат соответствующего действия, притом действия того, кто овладевает им. Значит, только адекватное действие – средство овладения умением.

Следует отметить, что ныне действующая система обучения в ВУЗе чаще всего останавливается на первом этапе: дается лишь информация о том, «что есть что» и как надо действовать. Между тем хорошо известно, что знать, как надо действовать, еще не значит уметь так действовать. Лекции, посвященные профессиональным умениям учителя, должны подкрепляться соответствующими практическими занятиями: постановкой голоса, выразительным чтением, обучением компонентам общения и т.д.

Но остановиться на втором этапе – значит остановиться на полпути. Процесс овладения педагогическими умениями требует не только информации о них и соответствующих практических действий, но и всестороннего осмысления общих и типичных, частных и многовариантных проявлений умений, обстоятельного анализа практических действий. Это значит, что за ознакомительной практикой должны следовать семинарские занятия, различные спецкурсы и другие формы обучения. Только тогда появится возможность связать теоретические знания с практикой, усвоить и знания и умения сознательно, с профессиональным прицелом.

Итак, третий этап должен быть прямым предшественником завершающейся педагогической практики, цели которой специфичны: не сызнова начинать овладевать педагогическими знаниями и умениями, а шлифовать последние в непосредственной практической педагогической деятельности, что в значительной степени облегчает период послеВУЗовской профессиональной адаптации.

Педагогическая практика на выпускном курсе представляет собой четвертый, заключительный этап профессионально-педагогической подготовки будущего учителя.

Выделенные этапы имеют свою вторую, субъективную сторону. Каждому из них соответствуют этапы профессионального самообразования и самовоспитания.

На первом накопление опыта, на втором и третьем – самоанализ, осмысление оценка хода и результатов своей практической и самовоспитательной деятельности. На заключительном этапе

«приобретенные знания и умения отрабатываются до уровня автоматизма, превращаются в привычные формы профессионального поведения и самовоспитания.

ВУЗовская практика показывает, что чем точнее соблюдаются описанные выше закономерности, тем более успешно (при прочих равных условиях) осуществляется процесс профессионального становления студента.

Түйін

Мақалада университеттегі студенттерді тәрбиелеу және олардың өзін-өзі тәрбиелеу мәселелерін зерттеу нәтижелері жан-жақты талқыланып ұсынылды. Аталған мәселе бойынша студенттердің жас ерекшелігіне қарай тәрбиелеу мен өзін-өзі тәрбиелеу жайттарының түрліше көрініс беріп, оқытушылар тарапынан көмек көрсетулерін талап ететін күрделі үрдіс екені зерттеу нәтижелерінің негізінде ұсынылды.

Resume

Problems of upbringing and self upbringing of future pedagoges is analyzed in the article. This problem discussed in view of students age peculiarities and was shown necessity of teacher's support. Results of research shows recommendations of gradual transition of selfupbringing system for student.

ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ХАЛЫҚ ӨМІРІМЕН БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫ

Г.Қ. Рысбаева – филол.ғ.к., доцент,

ҚазМемҚызПУ-нің шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасының меңгерушісі

Біз культтік ұғымдарға байланысты туындаған тұрақты тіркестердің табиғатын терең түсінудің бір жолы ретінде оларды топтастыруда ғылымда кең тараған *Адам, Қоғам, Табиғат* деп аталатын классикалық үш тақырып бойынша жіктегенді жөн көрдік. Академик Ә.Т. Қайдар ғылымдағы идеографикалық ұғымдардың бәрін «Адам», «Қоғам», «Табиғат» деп аталатын үш үлкен салаға жіктеуді ұсынған [1, 19]. Ғалымның ұсынған үлкен идеографикалық классификациясын басшылыққа ала отырып, «Табиғат» тақырыбына жататын денотат-сөздерді «аспан денелері», «жан-жануарлар», «табиғат құбылысы» деп үш тақырып төңірегінде қарастырып отырмыз. Біз қолда бар материалдарға сүйене отырып, оның үстіне лексика-семантикалық топтардың оқырманға неғұрлым түсіндірірек, нақтырақ болу жағын ескеріп, «жан-жануарлар» деген тақырыптың өзін: 1) Төрт түлік малға қатысты тотемдік ұғымдар; 2) Аңдарға қатысты тотемдік ұғымдар деген тақырыпшаларға бөлдік.

Тіліміздегі тұрақты тіркестердің халық өмірімен байланыстылығын, халықтың ұлттық-мәдени менталитетімен астасып келегінін «төрт түлік малға қатысты тотемдік ұғымдар» төңірегінде қарастырамыз. Жалыну, жалбарыну тек жаратушы күштерге ғана емес, алғыс, қарғыс мағыналы сөздерге, пірілерге де байланысты. Ертедегі тотемдік діни түсінік бойынша дүниедегі заттар түсіндіріліп, әр заттың өз атасы мен анасы, яғни пірі болады делінген. Қазақтар пірілерге жалынып, жалбарынған, малдың көбеюін, аман болуын солардан тілеген. Үй жануарларының әрқайсыларының өз қамқоршысы, тәңірісі, иесі бар деп біліп, олардың әрқайсыларына ат қойып айдар тағады. Мысалы, қой атасы – Шопан ата, жылқы атасы – Қамбар ата, сиыр атасы – Зеңгі баба, түйе атасы – Ойсыл қара, ешкінің иесі – Сексек ата болып келуі, малға ауру-індет келгенде әр түліктің иелеріне арнап мал сойып, тасаттық беріп, олардың иелеріне жалынып-жалбарыну – осы тотемдік ұғымның қазақ арасындағы қалдығы. Қарапайым халық мал басының көп болуы сол түлік аталарының мал иелеріне деген көңіл күйіне байланысты деп білген. Сол себепті мал баққан халық малдың басынан ұруды әсіресе тебуді аса үлкен күнә; құт, байлық қашыратын әрекет деп санаған. Мұндай келісімсіз іс-әрекеттерге «Обал болады!», «Жаман болады!» деп тыйым салып отырған.

Төрт түлік мал тотемдеріне жеке-жеке тоқталайық.

Қой тотемі. Қазақтар қойды қасиетті санап, қатты құрметтеген. Қой жесе тамақ, кісе киім. Қойдың еті қазақ халқының негізгі тамағының бірі. Қазақ қойдың атасы Шопан ата десе, қойды бейіштен жаралған деген. Халықтың «Тегене құйрық қошқарлы, малды берсең, қойды бер» деген фразасы осының дәлелі. Қойға байланысты салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенім көп. Қойдың жүні де тұмарды алмастырған. Қойдың жауырынын келешекті болжау үшін балгерлер пайдаланған. Қойдың кәрі жілігі малды ұры-қарыдан, қасқырдан сақтайды деп сенген. Аттың ерінің басына да іліп қойып ер-тұрманды, атты бәлекеттен, ұрыдан сақтайды деп ойлаған. Қошқардың мүйізін көкеніске «көз тимеу» үшін іліп қойған. Осы тәрізді сенімдер ел арасына әлі де кең тараған. Қой түнде ыңыранып жатса, төл өседі деп, ал маңыраса үрку, жаушылық нышаны деп ырымдайды.

«Қой аузынан шөп алмайды» – қой мінезді, жуас адам; «қойға шапқан қасқырдай» – қырып-жойып, тас-талқан қылу; «қойдай шулады» – қайғы-зарға батып, азан-қазан болды; «қойға келген ешкідей болды» – жатырқады, жат көрді, «қойдай өргізіп, қозыдай көгендеді» – дегеніне көндіріп ұстады деген фразеологизмдер, «ай мүйізді қошқардай», «арық қойдай тырысу», «егіз қозыдай», «жетім қозыдай», «кәрі қойдың жасындай», «көк ала қойдай болу», «тойған қозыдай монтию», «қойдың құмалағындай» т.б. теңеулер де кездеседі. Мысалы: *Кәрі қойдың жасындай* жас қалды ма, жоқ па, қалған өмірді қан майданға жұмсағалы шықтым /Ғ.Мұстафин/. Амантай мен Тұяқ жас кездерінде *егіз қозыдай* еді /С.Мұқанов/.

Қозыны сыйлы адамдарға сойып береді. Қозы етін «бағлан» дейді. Қозының терісінен «елтірі» ішіктер істеледі. Қой, қозының жасын тісінен айырады. Қой пысқырса, күн суытады деп ырымдайды. Соятын қойды мініп әкелуді теріс көріп, оң жағымен жетектеп келуге тиіс. «Айтып сойған малдың үш аяғын» ғана буады. Бұл малдың жаны шығуына себебі тиеді деп көрген діни сенімнен туындаған. Қойды желбегей, дәретін алған таза, мұсылман адамға бауыздатады. Қойды тістеніп бауыздамайды, тістеніп бауыздаса қойдың жағы ашылмай тістеніп қалады деп көрген. Қазақ халқы қой сойғанда асықпай, байыппен пышағын өткірлеп, қойды дем алдырып сонан кейін жайлап сояды [2; 115].

Жылқы немесе ат тотемі. Киелі жануардың бірі – жылқы. Қазақ халқы жылқыны аса қастерлейді. Ол – жесе тамақ, ішсе сусын, мінсе көлік. Жылқы тұқымы: айғыр, бие, құлын, тай, құнан, дөнен, бесті. Жылқышы атадан тілек, тілеп қазақ: «*Айғыр берсең байсалды, үйірі толған байталды, өңкей мама бие бер, сауған сайын иіген*» дейді. Желден жаралған жүйрік атқа қазақ халқы көптеген сын тағып сынайды.

Ш.Уәлиханов қырғыздарда арбаушы батырлармен қатар арбаушы аттардың – арбын құлын (лошадь чародей) дегеннің де болатындығын жаза келе [3; 161], қазақта да «жылқы әулие» деген түсініктің болғанын айтқан [3; 179]. Жылқы малы (жылқы әулие), түйе, қой, сиыр киелі жануарлар сипатына жатады. «Ер қанаты – ат» дейді халық. Атқа міну қазақ үшін қанаттану, қиялын ұштату, әлемнің шексіздігін меңгеру, ұмтылу болып табылады. Қазақ үшін жер бетінде жылқыдан таза, киелі, қасиетті жануар жоқ, оның иісінің өзі аса қымбат. М.Аджи сөзімен айтсақ: «Сахара адамы үшін жылқы – жаны мен тәнінің жалғасы, оның екінші мәні (мені)» [4; 64]. Бұл пікірді Г.Гачаев та нақтылай түседі: «Жануарлар иерархиясында жылқы бірінші орын алады. Қалғандары – тек адамға қызмет етеді. Ал адам жылқы алдында бас иіп, қызмет көрсетуді қорлық санамайды. Өйткені бұл – Тәңірдің тірі бейнесі, оның нұры. Жылқы – ғарыштың жоғарғы бөлігі. Қалған жануарлардың бәрі жердікі, соған тартылады, соған қарайды. Жылқы алдыға және жоғарыға қарайды. Ал онымен адам да бірге. Ат үстіндегі адам – аспан, жоғарғы әлем мүшесі» [5; 68]. Демек, жылқы қазақтың сыйынары, сүйенері, сырласы болған. Сондықтан ол халықтың дәстүр-салтынан ерекше орын алған. Қазақ дәстүрінде атты ерттеу, атқа міну аса маңызды саналып, ұл баланың ер атануының бірінші белгісі болған.

Халық түсінігінде үш түліктің әрбірі белгілі әлемге тиесілі. Жылқы – жоғарғы әлем символы, қой – материалдың, жер әлемінің, сиыр – сыртқы әлемнің, басқа дүниенің, өлілер әлемінің, хаостың символы. Яғни, ат – жоғарғы әлем – даналық әлемнің, ата-бабалар әлемінің символы. Сондықтан да қайтыс болған адамды атымен не атының басымен жерлейді, өйткені ол өз иесін ата-бабалар әлеміне апарды деп түсінілді» [6; 31-32]. Ат – жоғарғы әлем, интеллектіні, ата-бабалар әлемін бейнелегендіктен, барлық батырлар жырларында ақылшы, көмекші, қорғаушы ретінде сипатталады. Поэзияда тұлпар ақындардың жебеушісі, шабыт берер, қанат бітірер пірі ретінде жырланады. Демек, әлемді ат үстінде таныған қазақ үшін жылқы малының астарында терең дүниетанымдық із жатқаны көрінеді. Ол – тәңірдің сыйы, ұшқыны. Сондықтан да ақыл-ойдың символы ретінде жылқы малын қадірлеу, қасиет тұту керек деп түсінілді [6; 33].

Бұрын ата-бабаларымыз құрбандыққа жылқыны шалған, жылқы малы – Күн құдайының белгісі. Мұның мәнісі Күнге яғни Тәңірге табыну болып табылады. Сақатар құрбандыққа жылқы малын шалады, өйткені күннің шапшаң қимылына малдың да жылдам жүрісі сәйкес келуі керек делінген.

Сондай-ақ, төрт түлік малдың ішіндегі түстік сипатының молдылығымен де көзге ерекше түсетін жануар – жылқы. Көне гректердің дәстүрінде «жылқы» салттық мәнде көрініп, оның культі ерекше әйел сұлулығы мен құдіреттілігінің символы болса, мұндай баға қазақ халқынан да орын алады. Оған жақсы аттың бойындағы он бес түрлі белгіні айғақтайтын үш қасиеттің бірі – жылқы ат пен тегінің төркіні – әйел сұлулығы – салыңқы кең кеуде, әсем де ыңғайлы қозғалыс және әдемі түсі дәлел» [7; 89]. Демек, жылқы «қасиеттілігімен» ғана емес, сұлулығымен де бағалы.

Түркі-монғол дәуірінен құдалыққа ат сыйлайтын дәстүр бар. Қазақ халқы құда болған кезде құда-сына ат мінгізеді. Қалың мал кезінде қыруар ат, байтал беріледі. Жақсы атты «қалап» алады, құлын

кезінде балаларға «атап» береді. Аттың басына, көзіне сабамайды. Әсіресе қамшымен ұрмайды. Ұрса «жаяу қалады» деген сөз бар. Ат жабдықтары: жүген, ноқта, арқан, шідер, тұсамыс, өре, шылбырларды ұрламайды. Ұрласа «жүгенделіп», «арқандалып», «ноқталанып», «тұсалып» қалады деген қорқыту сенімі бар.

«Жылқының үсті – жел, сүті – ем» деген қазақ арасында жылқыға байланысты айтылатын көп нақылдардың бірі. Онда жылқының жүйріктігі мен сүтінің емдік қасиеттері бейнеленген /С.Мұқанов/.

«Тұлпар түбін табады» деген нақыл сөзде әрбір асыл таза зат шыққан тегіне тартады деген бейнелі мағына бар. Ол көбінесе малға, әсіресе жылқыға байланысты айтылады. «Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да, оған да үкі, тұмар тағылса да» деген Абай айтқан қанатты сөз. Онда дарынды мен дарынсыз, озық талант пен кәсіпқойлық бейнеленген. Ұлы ақын 1889 жылғы бір өлеңінде:

«Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да,

Оған да үкі, тұмар тағылса да».

Қыжыртпай мені сырттан жүре алмайды,

Кім жегіліп, қай шеттен қағынса да» – деген /Абай/.

Сиыр тотемі. Сиыр малын қазақ халқы төрт түлік малдың бірі ретінде қастерлеп, оның бағым күтіміне, өсіміне ерекше мән береді. Қазақ халқы сиыр малын қолына ұстап үй маңына бағады. Сиырдың етін, сүтін пайдаланады. Ел арасында: «Сиыр үйдің анасы» деген сөз айтылады. Сиыр малы кейбір ұлттар үшін қасиетті мал екені тарихтан белгілі. Қазақ, қырғыз, қарақалпақ сиырдың атасы – Зеңгі баба деп, одан: «Сиыр берсең, сүтті бер өңкей мама» деп сыйынып, жалбарынып салт өлеңін шығарған:

Шаруаның бір пірі – Зеңгі баба

Сиыр берсең сүтті бер өңкей мама.

Кең өріске шұбыртып өзің бағып,

Кешке жақын қотанға әкеп қама.

Зеңгі сөзі үзеңгі сөзінен шыққан (қырғызша Зеңги баба, Үзөңгү баба деп айтылады). Расында да, Орта Азияны мекендеген адам баласы өзіне көлік етіп алдымен сиыр мен бұғыны үйреткен, үзеңгі тағып мініп жүрген [8; 16-17].

Сиырды судан жаралған дейді. Түнде мөңіресе жаман ырым, жаушылық болады деп жаманға жориды. Сиырға да сын айтылады. Қазақ халқы: «*Сиыр мүйізді өгіздің күші аз болады, бұқа мүйізді сиырдың сүті аз болады*» дейді. Сиыр туралы мақал-мәтел, қанатты сөздер өте көп. Олар: «*Сиыр сипағанды білмейді, жаман сыйлағанды білмейді*»; «*Сиырға су көрсетпе, жаманға сый көрсетпе*»; «*Сиыр су ішкенде, бұзау мұз жалайды*»; «*Сиыр судан жериді, су сиырдан жериді*»; «*Ойда он сиырдың мүйізі сырқыраса, қырда қырық сиырдың мүйізі сырқырайды*»; «*Бұқаның өзі қартайса да мұрны қартаймайды*»; «*Үйде өскен бұзау түзде өгіз болмас*»; «*Біреудің бұзауына дегені, өзінің өгізіне тиеді*»; «*Өгізге түскен күн, бұзауға да туады*»; «*Түзде бұзау өлсе, үйдегі сүтке ит тиеді*»; «*Ортақ өгізден оңаша бұзау жақсы*»; «*Бұқаның арамзасы бұзау арасында*»; «*Жаман сиыр тоқпақшыл, жаман кісі тақпақшыл*» т.б.

«*Сиырдың бүйрегіндей*», «*сүзеген бұқаша қарау*», «*тілі буылған өгіздей*», «*өгіздей өкіру*», «*ойнақтаған бұзаудай*», «*жас бұзаудың басындай*», «*сиыр тіліндей*», «*сиырдың жапасы сияқты*», «*кұлаққа ұрған танадай үн-түңсіз*» сияқты теңеулер мен сөз тіркестері көркем мәтінде кездеседі. Аяқтарына киген жеңіл, жылтыр кара етіктері де қызыл сырлы тақтай бетін *сиыр тіліндей* жалап, ыс-ыс етеді (Ә.Нұрпейісов).

«*Сиырдай мүйізdestі*» – өзара қырылысты, түртпектесті; «*сиырдың бүйрегіндей бытырады*» – бет-бетіне, жан-жаққа тарап кетті; басы қосылмады, берекесі кетті; «*сиырдың жорғасы секілді*» – ақырын, майда жүріске салды; «*сиыр құйымшақтатты*» – аяқсыз қалдырып, берекесіз етті, соңы сұйылып кетті; «*сиыр мінез*» – сүйкімсіз қылық деген мағынада.

Түйе тотемі. Үй жануары ішінен қазақтар түйені де қасиетті санаған. Қазақтың көшпелі өмірінде түйенің алар орны ерекше. Түйе қара жердің қайығы, қырық күн шөлге шыдайтын қайсар мал. Түйе бота, тайлақ, бура, бұршын, үлкен түйе болып өседі. Түйені үш түрге бөледі: бір өркештісі – нар, екі өркештісі – айыр түйе, бір өркешті мен айыр түйе арасынан «қоспақ» түйе туады. Түйенің атасы – Ойсыл қара, ойсыл қарадан қазақ: «*Маң-маң басқан, маң басқан, шудаларын шаң басқан, төрт аяғын тең басқан*» түлік беруді тілеп ниет етеді. Түйе «жалман құлақ сорға» бітеді деген фраза бар. Сондықтан да түйені сордан жаралыпты дейді қазақ. Түйе төлін он екі ай көтереді.

Түйенің етін екіқабат әйелдерге бермейді. Өйткені екіқабат әйел түйе етін жесе, түйе секілді баласын 12 ай көтереді деп сенеді. Баланы ұзақ көтерген әйелдер тез босану үшін түйенің астынан өткен. Сол секілді ері бір жерден түйе етін жесе, түйе етінің бір кесімін міндетті түрде әйеліне әкеп береді.

Түйені қазақтар көп, беталды соя бермейді. Түйе мына кездерде ғана сойылады: Меккеге қажылыққа жүрерде, көп болып тасаттық жасағанда немесе ханды таққа отырғызғанда. Мұндай кездерде, әсіресе ақ түйе сойылады. Халық аузында: «ақ түйенің қарны жарылғанда» деген мәтел осындай мерекені көрсетеді.

Қазақтар түйені ешуақытта ұрмаған, теппеген, тіпті қатты сөзбен ұрыспаған. Жүнін қасиетті санап, жын бәлекетті қуады деген. Түйе жүні тұмарды да алмастырған. Түйе жүнінің емдік қасиеті бар, адамдар белі ауырғанда оны беліне ораған.

Түнде түйе үріксе жаман ырым деп есептейді, үйден шықпайды. Себебі түйе, өзінен үлкен пәледен ғана қорқады деп ырымдайды. Түйенің басын «ұлық мал» деп жемейді. Биікке қойып қастерлейді. Түйе малын ұрлап күземейді. Күзесе «о дүниеге» барғанда түйе жүніне оралып жүре алмай мәңгі азапқа түседі деген діни сенімнен туындаған ұғым. Ботаны сойып жемейді, киелі деп. Түйеге қатысты мақал-мәтелдер: «Түйе көп болса, жүк сыймайды»; «Төрт аяқты бота тату, екі аяқты бажа тату»; «Жуас түйе жүндеуге жақсы»; «Түйе малдың қасқасы»; «Түйенің танығаны жапырақ»; «Алты күн атан болғанда, бір күн бура бол»; «Бойына сеніп түйе жылдан құр қалыпты»; «Атан түйе ойнақтаса жұт болады»; «Өткелде түйенің үлкені таяқ жейді» т.б.

«Атан түйе жүк астында қартаяр» деген бейнелі қанатты сөз қартайғанын да, шаршап-шалдыққанын да білмейтін, күнделікті еңбек етуден жалықпайтын еңбекқор адам жайында айтылған. «Түйені көпір астына жасыра алмайсың» – бадырайып көзге көрініп тұрған нәрсені, жұртқа мәлім болған істі енді жасыра алмайсың деген ойды халық осылай тұспалдайды. «Керуен кері айналғанда, ақсақ түйе алға шығады» – талай жұмыс бітірген еңбек адамына бүйірінен келіп жол-жөнекей қосыла кететін еріншектерді мысқылдауда қолданылатын бейнелі сөз.

«Түйе бойына сеніп, жылдан құр қалған» – қазақтың ежелгі аңыздарынан қалыптасқан қанатты сөз. Өзіне-өзі сеніп жүріп бір нәрседен, не сыбағадан құр қалғанда халық осы сөзбен әсерлеп астарлай айтады. Ел арасына мақал болып таралып кеткен бұл сөздің айтылуы тіптен ертеректе болса керек. Қазақ, өзбек, монғол аңыздарында былай делінген: Ертеде айуандар түйені қосқанда бәрі 13 болып жылды бөлісуге келіпті. «Бәріміз бір сайға түнейік, кім күннің шыққанын бұрын көрсе, сол жыл басы болсын» дейді түйе. Түйенің мұнысы күнді бойы ұзын мен бұрын көрмегенде кім көрер дейсің? – дегені еді. Оған бәрі мақұл деп көнеді. Таң ата бергенде қу тышқан аңқау түйенің бақайынан өрмелеп басына шығып, күннің шыққанын бәрінен бұрын көреді. Жыл басының «тышқан» деп аталуы содан. Сөйтіп түйе бойына сеніп жылдан құр қалыпты дейді.

Ешкі тотемі. Ешкіге қатысты көптеген салт-дәстүрлер бар. Ешкі атасы – Сексек ата, ешкіні тас-тан жаратылыпты-мыс дейді халық. Ешкіні қазақ халқы қастерлегенімен басқа малдардай бағалай бермейді. Халықта: «Ешкі еті жел болар, серкеш еті ем болар» деген сөз бар. Ешкіге шайтан әуес, ешкі бейнесінде болады деген діни наным бар. Ешкінің етін қазақ халқы жемейді. Сый адамдарға ешкі соймайды. Күзде қуаттанғанда ірі серкелерді сойып жейді. Ешкі малының да қазақтың көшпелі өмірінде алар орны ерекше. Өмірде серке мінгендер көп болған деп кейбір көне көздер әңгіме етеді. «Қойды серке бастаған» деген сөз тегін айтылмаса керек. Судан өткенде, бөгет тар жол, тайғақ кешулерден серке бастайды. Ешкі малының да дәстүрлі мал шаруашылығында алар орны ерекше. «Ешкідей секеңдеу», «жетім лақтай», «ит көрген текедей болу», «лақ текедей бақылдау», «серкедей көсем», «тастан қына терген ешкіше», «текедей тіркесу» деген теңеулер мен сөз тіркестері кездеседі.

«Ешкі болсын, теке болсын, балаларға сүт болсын» – не болса, ол болсын, пайдасы тисе болғаны деген мағынада жұмсалады. «Ешкі көзденді» – бақырайды, аларды, тікірейді деген мағынада.

«Ешкі даулап лақ ал, лақ ал да тына қал». Дау-дамайды көбейтпе, артық-кеміне қарамай ертерек тыйып, тиыш жүрген абзал дегенде қолданылатын тақпақ мәндес қанатты сөз. Ертеде Жәнібек пен Кеңгірбай шешен барымта дауына келісе алмай отырғанда көк шыбықты ат қылып ойнап жүрген бір бала «Жәнібек пен Кеңгірбай, сендерде бір мін бар, басқаға сөз бермейсіңдер» деп алдынан жүгіріп өтеді. Екі би баланың ділмар екенін сезіп, билікті береді. Сонда бала:

«Ешкі даулап лақ ал,

Лақ ал да тына қал...» – деп термелей жөнелген екен. Осылай кесіп айтқан сол бала кейін «Жобалай шешен» (шын аты Қасқа) атанып кетіпті /Б.Адамбаев/.

Қазақ халқы шаруашылығында әр түлікке арнайы жабдықтар пайдаланады. Мал жабдықтарына қатысты әр түрлі салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, наным-сенімдер бар. Қойды қосақтау үшін «қосақ арқан» пайдаланады. Қосақ арқанды аттамайды. Арқанды қойдың жүніне, қылшықты орап істейді. Жүн, қылшықты «шүйкелеп» алады. Басқа арқандармен қой қосақтамайды, ырымдайды. Көгенді қойдың жүнінен еседі, малға жұмсақ болады. Көгенге «бұршақ» түйіп пайдаланады. Жалғыз бұршақты

салып, мойнына тілеу тілейді. «Мойнына бұршақ салып тілеген» немесе «құдайдан мойнына бұршақ салып тілеп (сұрап) алады» деген фразеологизмдер содан қалған болу керек. Мысалы: Ұрқия жатса да, тұрса да құдайдан бала сұрайды, бақсы-балгерге қаратқан, қожа-молдаларға үшкірткен, әулие тасқа әлем байлап-түнеген, құдайы садақасын да талай берген, мойнына бұршақ салып тілеген, сонда да әлі бала жоқ /Ж.Аймауытов/. Жамал қыз ед, қыздың шолпан жұлдызы ед, Шашы қолаң, қасы қара құндыз ед. *Бұршақ салып тілеп алған құдайдан*, Есекеңнің ұл қып сүйген бір қыз ед /І.Жансүгіров/.

Қазақтар аруақтарға бағыштап төрт түліктің қайсысын болсын құрбандыққа шала береді. Мінажат етіп, аруақтардың басына (моласына) барып түнейді, сол жерде құрбандық шалады, өзінің қолы жетпей жүрген көкейкесті арманын өтеуді тілейді, мысалы, баласы жоқтар бала сұрайды. Аруаққа арнап құрбандық шалғанда, қазақтар «*аруақтың батасы тие берсін немесе аруаққа бағыштадым*» деп айтады. Құрбандыққа көбінесе қой сояды. Құрбандыққа шалынатын қой ақ түсті, басы сары, немес ақ, басында қасқасы болуға тиіс екен. Алла атымен айтқан құдайысы «*ақсарбас*» деп аталады. Ақсарбастың үш түрі бар: бозқасқа, көкқасақа, және қызылқасқа. Бозқасқа десе – қой, көкқасақа десе – жылқы, қызылқасақа десе – сиыр сойылып құдайы беріліп көпшіліктің батасын алады. Бұл ырым осы күндерде де қолданылады.

Ертеде халық төрт түлік малға тілек айтып: «*Ойсыл-Қара оңдай гөр*», «*Қамбар ата қолдай гөр*», «*Зеңгі баба жарылқай гөр*», «*Шопан ата байыта гөр*» деп оларға бас иіп отырған. Малдың шығуын қазақтар мифке айналдырып «жылқы желден», «түйе сордан», «сиыр судан», «қой ауадан» деп әдемі жырлар айтады. Малдың көбеюін мұрас еткен қарттар «*Сауғаның бие болсын*», «*қойың өрістен кетпесін*» деп тілек тілеген.

Көршілес, әрі туыстас қазақ, қырғыз, өзбек, татар, түркімен халықтарының дәстүрлі тұрмысында төрт түлікке байланысты қалыптасқан рухани-мәдениеті, салт-дәстүрлері, наным-сенімі, дүниетанымы, әдет-ғұрыптарының ерекшеліктерімен қатар, өзара ұқсас, мағыналары бір мақал-мәтелдер де кездеседі. Мысалдар: қазақта: «*Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас*» – түрікменде: «*Ики гочун келлеси бир газанда гайнамаз*», татарда: «*Ике тәкә башы бер қазанға сыймас*»; қазақта: «*Сүзеген сиырға құдай мүйіз бермес*» деген мақал – қырғызда: «*Сүзөнөк уйға кудай мүйүздөн айтпаган*», өзбекте: «*Сузагон сигирга худо шох бермайди*», татарда: «*Сөзгәк сыерга алла мәгез бирмәгән ди*», қазақта: «*Өлер өгіз балтадан таймас*», қырғызда: «*Өлер өгуз балтадан тайбайт*», өзбекте: «*Улармон хукиз болтадан тоймас*»; қазақта: «*Түйеге жантақ керек болса, мойнын созар*» – қырғызда: «*Төөгө жантак керек болсо, мойнун созот*», өзбекте: «*Туяга янтоқ керак булса, Буйнини чузади*», түркіменде: «*Дуйә яндак герек болса, Бойнуны узадар*»; қазақта: «*Ешкінің ажалы жетсе, қасапшыны сүзеді*» деген мақал өзбекше «*Эчкининг ажали етса, қассобни сузади*» делінеді.

Қазақтар қойдың баласы қозыны қастерлеп, жақсы көрген балаларына «*қозым*», «*қошақаным*», жылқының баласы құлынды қастерлеп «*құлыным*», «*құлынишағым*», түйенің баласы ботаны қастерлеп «*ботам*», «*ботақаным*», «*боташым*» деп ат қойып еркелетеді. Қазақтар төрт түліктің қайсысы болсын, Қой, Жылқы, Сиыр, Түйе культін киелі, әулие санап, балаларына *Қойшыбай*, *Жылқыбай*, *Бұзаубай*, *Өгізбай*, *Өкіреш*, *Бота*, *Ботакөз*, *Ақбота*, *Нарбота*, *Нарбура*, *Нартай*, *Нартайлақ*, *Бурабай*, т.б. есімдерін қойған.

Қысқасы, төрт түлікке қатысты тұрақты тіркестерге этнолингвистикалық сипаттама беріліп, қазақтың ұлттық болмысын білдіретін тіркестер антропоцентризм тұрғысынан айқындалды. Оларда тіл мен этностың, тіл мен рухани мәдениеттің өзара тығыз байланысы жарқын көрініс тапқан.

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
2. Кәмәлашұлы Б. Монғолиядағы қазақтардың салт-дәстүрлері. – Өлгей, 1995. – 342 б.
3. Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. – Алма-Ата, 1958. – С. 161, 179.
4. Аджи М. Полынь половецкого поля. – М.: Пик-кон-текст. 1994. – 351 с.
5. Гачаев Г. Национальные образы мира. – М.: Советский писатель, 1988. – 447 с.
6. Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы: Евразия, 1993. – 81с.
7. Қайдаров Ә.Т. ж. б. Тұр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы, 1992. – 163 б.
8. Аманжолов А. Тастағы көне жазулар // Мәдениет және тұрмыс. 1984. №8. – 16-17 бб.

Резюме

В статье рассматриваются фразеологизмы, относящиеся к тотемизмам с точки зрения теории «Языковая картина мира».

Summary

This article is about totemic concepts from the point of view of the anthropocentric map of the world.

ӨЗІН-ӨЗІ ТАНЫТАТЫН ТҮЛҒАНЫҢ КИКІЛЖІНДІ ЖАҒДАЯТТАРДЫ ШЕШУ ТӘСІЛДЕРІ

М.А. Қуаналиева, А.А. Нурақунова –*жалпы педагогика және психология кафедрасының аға оқытушылары, Абай атындағы ҚазҰПУ*

Қазіргі заманда кез-келген әлеуметтік ұйымда шиеленісті жағдайлар болып тұрады. Осындай жағымсыз жағдайларды дер уақытында тиімді шешу тұлғаның кемелдігіне және жекедара қасиеттеріне байланысты.

Жетілген тұлғаны психологияда өзін-өзі танытатын тұлға деп атайды. Алғаш рет осындай тұлғаларды әйгілі американдық гуманистік психолог А.Маслоу зерттеген болатын. Ол психологиялық денсаулық мәселелерін зерттеу мақсатында өзін-өзі үнемі жетілдіретін, еркін және шығармашыл тұлғаның ерекшеліктерін анықтаған [1].

Біздің зерттеуде алған мақсатымыз өзінің дарындылығы мен қабілеттерін, өзінің тұлғалық әлеуметтерін толық қолдана алатын, өздерін толық қалыптастара алатын, өз күші келер істі атқара алатын тұлғаларды табу. Себебі осындай адамдарға өз уақытында көңіл бөлу және анықтау қазіргі кездегі қоғам үшін маңызды болады деп санаймыз.

Біз мақаламызда қарастырып отырған мәселе – ол өзін-өзі танытатын тұлға және оның кикілжінді жағдаяттарды шешу тәсілдері.

Эксперименттік зерттеуімізде біз зерттеу объектісі ретінде студенттер мен оқытушылар топтарын алдық. Осы екі санаттағы зерттелушілердің өзін-өзі таныту деңгейлері мен кикілжінді жағдайларды шешу стратегиялары арасындағы байланысты эксперименттік зерттеу нәтижесінде анықтауға тырыстық. Зерттелушілердің саны: 50 оқытушы мен 400 студент.

Зерттелушілерді осылай таңдау себебіміз, өзін-өзі кемелдендірудің ересек субъектілер көрсеткен формасы қазіргі қоғамда жаңадан ересек өмірге қадам басқан жас адамдар арасында болуы мүмкін деп есептеуімізде.

Ал оқытушылар санатын зерттеуге алған себебіміз, бұл топтағы мамандар кәсіби талаптарға сәйкес, өздері жетерліктей биікке жеткен тұлғалар болуы шарт. Өйткені шәкірт тәрбиелейтін ұстаздың тұлғалық қасиеттері жетілген, кәсіби қабілеттері өте ерекше дамыған болуы қажет.

Өзін-өзі танытатын тұлғалар қауіпсіздікке, махаббатқа, сыпайылыққа және өзін-өзі сыйлауға деген базалық қажеттіліктерін өтеумен қатар, білім алуға және басқа адамдарды жақсы түсінуге деген когнитивті қажеттіліктерін де қанағаттандыруға ұмтылады. Осы арқылы бұл субъектілер кез-келген жағдаяттарда, соның ішінде кикілжінді жағдайларда өздерін бір қалыпты, сенімді ұстап, қоршаған адамдарға махаббат пен сыйластық сезімін танытады. Сонымен қатар, олардың өздерінің құндылықтар жүйесін қамтитын философиялық және діни ұстанымдары да болуы мүмкін. Бұл әсіресе, Қазақстан жастарын заманауи талаптарына сай барлық рухани қажеттіліктерін үнемі жетілдіру үшін аса қажет. Мысалы, олар танымдық, шығармашылық, рухани-адамгершілік құндылықтарын басшылыққа ала отырып, өзін-өзі жүзеге асырып отыруы шарт.

Біздің кешенді зерттеуімізден анықталғаны әр түрлі қоғам саласында іс-әрекет атқаратын тұлғалар өз мамандықтарына сай қасиеттерді өзіндік дамытуға, жетілдіруге, өзін-өзі көрсетуге, осылайша өз кәсіби ортасында өзін-өзі анықтауға тырысады. Мысалы, өзіндік кемелденетін ғалымдар әдетте, зияткерлік іс-әрекетпен айналысатындықтан, олар үшін маңыздысы – интеллектуалдық күшті жетілдіру.

Психоанализ бойынша, шығармашыл тұлғалар ішкі тұлғалық кикілжінді әлеуметтік құпталған тәсілдер арқылы сыртқа шығарып, сублимациялауға тырысады. Конструктивтік психология бойынша, жетілген тұлғалар кез-келген жағымсыз әлеуметтік жағдаяттарды конструктивті, ересектік түрде саналы шешуге тырысады.

Әдетте, өзін-өзі танытатын тұлғалар кикілжінді жағдайдан дұрыс жол табуға тырысады. Әрі бұл жол таба алу терең рефлексияны, жан-жақты білімділік пен руханилықты қажет етеді. Әрбір адам өмірінде қарым-қатынас едәуір орын алады, сондықтан да кикілжінді жағдайлар болары сөзсіз. Олай болса, кикілжінді өмірлік тәжірибенің өзі, өзін-өзі тәрбиелеудің, өзін-өзі анықтаудың және өзін-өзі танудың, өзін-өзі жетілдірудің, өзін-өзі реттеудің қайнар көзі деп қолдану керек. Өзін-өзі танытатын тұлғалар мұндай ұқсас кикілжінді жағдаяттардың пайда болуына жол бермей, алдын-ала болжай алады, мұндай кикілжінділерді шеше білу тәжірибесі болашақта дұрыс шешімге шешімге келуге алдын-ала бағдар беріп, келесі кикілжінді болдырмауға үйретеді.

Кикілжіндінің әлеуметтік-психологиялық мәнін қарастыратын болсақ, шындығында, кикілжінді бұл – карама-қайшылық, бірақ барлық карама-қайшылық кикілжінді бола бермейді. Бізбен жүргізілген әлеуметтік-психологиялық зерттеу барысында бұның бірнеше себептері анықталған.

Әлеуметтік-педагогикалық үрдіс – тұлғаны әлеуметтендіру бойынша мақсатқа бағытталған іс-әрекет. Оған білім беру мен оқытудың, тәрбиенің барлық аспектілері қамтылады. Әлеуметтік-педагогикалық үрдістің негізгі мақсаты – тұлғаны нақты әлеуметтік мәдени сапаларымен тәрбиелеу (білім беру, оқыту) болып табылады. Әсіресе, жоғары білім беру жүйесінде оқыту үрдісінің негізгі субъектісі болып табылатын студенттердің дербестік қасиеттерін қалыптастыру қазіргі кредиттік оқыту кезінде маңызды рөл атқарады. Осыған орай, жоғары білім беру жүйесінде кикілжіңді негізгі үш топқа бөлуге болады (өзара әрекеттің үш деңгейі): кикілжің типтері: «оқытушы-оқытушы», «студент-оқытушы», «студент-студент»

«Оқытушы-оқытушы» кикілжің типі негізінен профессорлық-оқытушылық ұжымның әлеуметтік-кәсіби иерархиясымен және жеке даралық психологиялық ерекшеліктерімен байланысты.

Біздің зерттеуіміздің нәтижесі бойынша төмендегідей мәліметтер алынды. Жоғары оқу орны ұжымындағы оқытушылардың сұрақтарға жауап беруіне қарай, кикілжіңдерінің пайда болуының негізгі себептері төмендегідей болып анықталды:

- құндылықтық бағыт-бағдарлардың өзіндік ерекшеліктерімен (20%);
- кәсіби деңгей ерекшеліктерімен (25%);
- қарым-қатынаста бір-бірімен шыдамсыздық, әдепсіздік танытуы (12%);
- кәсіби ұжым ішіндегі оқытушылардың өзара келісе алмаушылығы (15%);
- тұлғалық өзін-өзі таныту деңгейімен (45%).

Томас-Килменнің «Шиеленісті жағдаяттарды шешу стратегиясы» әдістемесін қолдану барысында анықталған нәтижелерді талдайық.

Жүргізілген зерттеу мәліметтерінің нәтижелері көрсеткендей, әсіресе педагогтардың ұжымында оқытушылардың 70 % пайызы дерлік өзінің әріптестерінің білікті маман емес деп қабылдап, қарым-қатынаста өзара бәсекестілікке түседі, осындай туындайтын шиеленісті жағдайлар, әсіресе, өзін-өзі адекватты емес жоғары бағалайтын тұлғаларда кездеседі.

Қазіргі бәсекелестік заманда тұлғалар өзін-өзі жетілдіріп, шиеленісті жағдаяттарда бірлесіп әрекет ету стратегиясынан гөрі, жеке мүдделерін қорғап, өзіншілдік таңытып, көбінесе бәсекелестік стратегиясын таңдайды. Мұның өзі қазіргі заманда белең алған, жаппай бәсекелестіктен адамдар біртіндеп гуманистік, адамгершілік қасиеттерінен айырылып бара жатқандығын байқатады.

Енді келесі «Оқытушы-студент» қатынас жүйесін қарастыратын болсақ, бұл қатынастар тұтас әлеуметтік-педагогикалық үрдістің маңызды субъектілері арасындағы өзара әрекет аумағын көрсетеді. С.М. Жақыповтың бірлескен диалогтық іс-әрекет теориясы бойынша жоғары білім беру жүйесіндегі танымдық іс-әрекет құрылымында маңызды оқу ақпараттары, білімдер мен тұлғалық қасиеттердің, құндылықтық-мағыналардың ауысуы жүретін бірден бір жүйе – осы білім алушы мен оқытушы арасындағы өзара қатынас [2]. Осы ретте оқытушының оқу орнында алатын шиеленісті жағдайларды шешу стилі мен тәсілдері студенттердің сәйкес мінез-құлық стратегиясы мен бағыт-бағдарларын қалыптастырады.

Зерттеуден алынған мәліметтерді сараптай келе, студент пен оқытушылардың өзара қарым-қатынасына тән кикілжіңнің себептері төмендегідей болып келеді:

- құндылықтық бағыт-бағдарлардың сәйкес келмеуі;
- қарым-қатынас әдебінің жеткіліксіздігі;
- бір-бірінен күтулердегі келіспеушіліктер;
- оқытушылардың кәсіби деңгейі мен студенттердің оқу үлгерімінің деңгейі арасындағы айырмашылықтар;
- тұлғалық өзін-өзі таныту деңгейімен – (45%);
- студенттердің өз-өзі таныту деңгейі мен оқытушылардың өзіндік бағалау ерекшеліктері арасындағы байланыстар;

Мысалы, қазіргі кезде көп жағдайда кездесетін жағымсыз жәйттардың бірі – әсіресе, ескі дәстүрлі әдіспен жұмыс істейтін оқытушылардың кейбір белсенділік танытатын студенттерге жағымсыз түрде қарап, бағаларын керісінше төмендетуі орын алып, студент паен оқытушы арасында кикілжіңді жағдайлардың пайда болуына әкеледі. Мұның өзі оқытушылардың кәсіби өзін-өзі жетілдіруіне, кемелденуіне кереғар үрдіс болып табылады. Оқытушылар мен студенттердің өзара бір-бірінен күткен үміттері құндылықтық бағыт-бағдарынан бастап, студенттердің алатын сапалы білімі мен оларды меңгерудің тиімділігі және оқытушылардың кәсіби құзырлығы мәселелерін толығымен қамтиды. Сондықтан да, «студент-оқытушы» тарапынан туындайтын кикілжіңдері көбінесе оқытушылардың кәсіби деңгейінің төмендігінен деп есептейді. Сауалнамадағы студенттердің 33% пайызы осындай көзқарас-

тарды қолдаған. Сонымен қатар, «студент пен оқушы арасындағы шиеленісті жағдайларды тиімді шешу тұлғаның толеранттылық қасиеттерімен байланысты екендігі анықталды.

Студент пен студенттердің қарым-қатынасының түрлері көбінесе өзара әрекет етуші субъектілердің этномәдени, әлеуметтік, рухани-адамгершілік және тұлғалық жекедара психологиялық ерекшеліктерімен, сонымен қатар, жоғары оқу орнында қалыптасқан дәстүрлермен, студенттік топтың жетілу деңгейімен, қарым-қатынас нормасы мен ережелерінің қалыптасу жағдайларымен де тығыз байланысты.

Өз кезегінде, оқу үрдісінің тиімділігінің төмендігі және оқытушылардың қарым-қатынасындағы кикілжіндер төмендегідей себептермен түсіндіріледі:

– сабаққа ғана қатысу, жалқаулық, оқығысы келмеу (жауап беруші оқытушылардың үштен бір бөлігі осы көзқарасты қолдайды);

– базалық білімдердің аздығы, студенттерде өзбетінше ойлау жүйесінің болмауы, саяси-мәдени жалпы білім деңгейінің төмендігі (жауап берушілердің 13%);

– болашақ мамандығына және оқуға деген қызығушылығының болмауы (69%);

– болашақ перспективасын болжай алмау, өзін-өзі анықтаудың төмендігі (30%).

«Студент-студент» типіндегі кикілжіннің пайда болуы, студенттердің өздерінің бағалаулары бойынша төмендегідей негізін қамтиды:

– өзіндік бағалаудың тұрақсыздығы (26%);

– құндылықтық бағыт-бағдардағы ерекшеліктер (24%);

– қарым-қатынасқа түсу қиыншылықтары, басқалардың жетістігіне қызғанышпен қарау (16%).

Соңғы кездері оқытушылар мен студенттер арасында ішкі тұлғааралық кикілжіндер белең алып келеді. Ішкі тұлғааралық кикілжін пайда болуы педагогикалық үрдісте жағымсыз әсерін тигізері анық. Өзін-өзі танытатын тұлғалар әлеуметтік ортада кездесетін шиеленістерден қашпай, олардың шешімін кейінге қалдырмай, бірлесіп дұрыс шешім қабылдауды жөн санайды.

Осыған орай, поляк психологы Е.Мелибруданың «Қарым-қатынасты жақсартудың психологиялық мүмкіндіктері» кітабындағы кикілжінді жағдайдағы адам әрекетінің конструктивті моделін ұсынуға болады. Оның пікірінше, кикілжіндерді шешуде келесі факторлар рөл атқарады:

– кикілжін көрінуінің сәйкестілігі;

– қақтығысқан тараптардың қатынасының ашықтығы мен тиімділігі;

– өзара сенімділік пен бірігіп жұмыс істеуді ұйымдастыру;

– шиеленістің мәнін анықтау [3, 56 б.].

Кикілжін көрінуінің сәйкестігіне көптеген факторлар әсер етеді. Оқытушы кикілжіннің тікелей қатысушысы болмаса да, ол өзінің өткен жұмыс тәжірибесінен қандай да бір субъективті талдауға дайын. Онда жақсы көзқарас негізінде саналы емес сипаттағы бағыт-бағдарлар пайда болады.

Өз әрекеттерін дұрыс және заңды, ал қарсыласының әрекеттерін әділетсіз және сорақы деп қабылдау феномені «екі жақты этика» деп аталады. Кикілжінді шешуге тырысқанда оны дұрыс анықтап алып, жан-жақты талдап көру маңызды. Ол үшін тұлға қарсы адамның позициясына еніп, кикілжін жағдайын басқа қатысушының тұрғысынан талдау абзал.

Кикілжіннің конструктивті шешілуінің негізгі шартты деп психологтар кикілжінге түскен жақтардың ашық тиімді қарым-қатынасы деп есептейді.

Сонымен кикілжінді жағдаяттардың конструктивті шешілуіне өзін-өзі танытатын тұлғаның қасиеттері жағымды әсер етеді деген қорытындыға келеді.

Нақты кикілжіндерді адам өзінің қатынасын және мінез-құлқын өзгерту арқылы және оппонент психикасы мен мінез-құлқына әсер ету арқылы ескертуге болады. Жоғары білім беру жүйесінде кикілжіннің пайда болу себептерін ескере отырып, кикілжінді шешу және оны басқарудың жаңа технологиясын жақсы меңгерген педагогқа мақсатқа бағытталған кикілжінді құруға мүмкіндік береді. Мәселен, педагог оқыту тобында үлгерімдері немесе пән бойынша кикілжіндерді әдейі тудыртуы да мүмкін. Кикілжінді жағдайлардан шығу жолдарына зейін қоя отырып, студенттердің бірлескен іс-әрекеттерін белсендендіріп қана қоймай, өзін-өзі тануға, өзін-өзі саналы түрде түсінуге, шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытумен қатар, күткен нәтижелерге қол жеткізуге болады деп тұжырымдаймыз.

1. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық: Гуманистік психология. 5-том / Жетекшісі – акад. Ә.Н. Нысанбаев. – Алматы: Таймас баспа үйі, 2005. – 301-319 бб.

2. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. – Алма-Ата, 1992. – 195 с.

3. Мелибрида Е. Я-Ты-Мы: Психологические возможности улучшения общения. – М., 1988. – 145 с.

Резюме

В статье дается анализ особенностей разрешения конфликтных ситуаций самоактуализирующейся личностью. Статья посвящена одной из актуальных проблем человеческой жизни – проблеме конфликтных ситуаций. В теоретической части рассмотрены различные типологии конфликтов, их причины и способы их разрешения в системе высшего образования. В том числе, в статье описываются некоторые результаты проведенного авторами по данной проблеме экспериментального исследования.

Summary

The peculiarity of solving conflict situations by self-actualizations personal are analyzed in this article. The article about peculiarity of the present pays attention of interest problems human life – is problem of conflict situations. This is problem of conflict situations, examine different types of conflicts and methods of their solving in the system of high education. In this article is considered the types of conflicts in the system of high education and causes of formation. In addition, there is described the features of types of individual-psychological conflicts. The results of experimental research are analyzed in this article too.

THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE – THE GOAL OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Ж.Г. Кулеkenова – *ст.преп. кафедры профессиональной иноязычной коммуникации факультета иностранных и международных отношений КазНПУ им. Абая*

The goal in learning a foreign language is the ability to communicate orally with a native speaker, i.e. the ability to speak the language. The ability to speak the language is not so easily acquired. The teacher's task is to meet the learners' desire to learn to express themselves in a new language. In order to do so he must maintain this initial enthusiasm as the ability to speak the language is developed. Interest must be sustained over quite a long period of time if the students are to gain any measurable success to their goal. Therefore it is important for the teacher to reassure the students with regard to their own progress and to point out to them the amount of time necessary to learn a language. Enthusiasm in language study, especially in speaking, is related closely to success. Speaking cannot be developed in a class in which the students are afraid to respond for fear of making a mistake. Active class participation is important in all the language skills, but especially so in speaking. Speaking is impossible without oral language practice. The teacher should use special techniques and specially designed materials. The objective is to develop the students' speaking ability to the point at which they can concentrate on the message rather than on the code. When they can speak at this level the goal has been reached.

It is appropriate to emphasize here that the goal of teaching speaking can and should be divided into smaller steps depending on the level of learners, the course of study and the sequence of learning to speak. The skill of speaking must be developed in two parallel streams. Firstly, in order to engender and encourage communication, simple authentic conversations should be used from the very first day; songs should be taught; stories with repetitive refrains should be heard to which students respond; special questions like "What would you say?" should be asked to which students will respond in the target language. Secondly, each item of language, each grammatical operation should be taught in a systematic, logical progression, so that the appropriate features of sound, arrangement and word are used habitually and automatically, so that the stream of speech becomes increasingly more sustained and more complex. It is also essential to teach students the range of experiences and situations in which certain patterns of speech are permissible. For example, in English we say "How do you do?" when we are introduced to someone. We say "Good-bye" only when we are taking leave of someone at any time during day or night. The dimension of experiences in which an expression or segment of speech may be used should be taught along with the sounds, meaning and position of the expression. Thus, we come to the achievement of the goal of teaching speaking dividing it into smaller steps, logically arranging teaching activities. At times, the teacher may omit necessary steps. At other times, he may insert difficult exercises before the students have been sufficiently prepared to handle them. In general, the development of the speaking skill proceeds from reproduction to production, from stress on pronunciation to manipulation of structural forms to expression of ideas. At first, the students are given an opportunity to practice incognito, i.e. within the security of choral response; later the teacher must check individual attainment. To the first type of activities we may concern the mimicry-memorization activity, in which the students repeat phrases and sentences which they have just heard, first- to learn to pronounce the sounds of the language and to follow its intonation patterns. Then, they

become familiar with basic structures and vocabulary. The structures will be drilled in subsequent pattern drills and the vocabulary will provide them with content words for their “real” language practice. And third, their auditory memory is being expanded.

The next type of activity is to work at pronunciation. Many students will not be able to pronounce all the sounds, especially at first, and constant correction may discourage them. If they are successful in other aspects of the course, they may continue their study of language and improve their pronunciation in the advanced courses. Perfect pronunciation of all sounds is not necessary in order to communicate. It is quite common to communicate well with someone who has a noticeable accent. But those students who have the ability to achieve a near-native accent should not be denied the opportunity, but neither should those who lack that ability be denied the opportunity to learn to communicate the language. Of the two, pronunciation or communication, communication is the more important. Both are desirable, but the former is not essential. In teaching pronunciation, the teacher’s role is first to identify the differences and then to practice them in class. He can make the students’ task easier by providing descriptions of the sounds to help them to pronounce the sounds correctly. For example, the students need to understand that the English sounds “t”, “d” and the Kazak sound “т”, “д” differ because the tongue and lip movements are not the same. To see the difference the teacher can ask the students to pronounce the English words “task”, “dall” and the Kazak words “тау”, “дала” and feel the difference between the positions of their tongue in both cases. The teacher can explain or diagram the two different tongue positions on the board. But in some cases to help the students achieve good assimilation and pronunciation of such English combinations of sounds as /ng/, /ir/, /er/, /ur/ or /yr/ and /a/ in the close syllable, e.g. in the word /cat/ it is better to pronounce them and to remind the students that the Kazak language also has similar sounds in words «әке», «соңы», «өзен», «мәселә», «кәпір», etc.. This will help the students remember these sounds easily and they may have more time to perfect some of the more difficult sounds.

So, the teacher’s responsibility while the students are learning to pronounce the sounds is one of the objective evaluator. He must identify for the students the sounds which they are mispronouncing, and he needs to point out to them the difference between what they are saying and the native sound. If possible, he should point out to them what they are doing with their tongue and lips which is causing the problem.

Important part of teaching speaking is pattern drills. The students learn grammatical patterns, clichés, speech patterns, word combinations through drillings. The purpose of this technique is to attain control of the use of the language, which might be termed as the oral approach to learning a language. Here we can distinguish different types of drills depending on the level of students undertaking the language learning. At the earliest level is the repetition drill. This type of drill is used in the introductory phase of focusing on any given structure. The activity is based on students’ repetition after the teacher or after recorded listening. The next step is to practice the same structure in substitution drills. During this drill students gain further practice in saying the forms while working with the variations and various vocabulary items with which the pattern may be used. Given the practice of repeating all the forms in repetition forms and substitution drills, the students should be sufficiently prepared to manipulate the structure itself in a transformation drill, where the teacher and the students learn whether or not all the patterns mentioned above have been successfully assimilated. Thus, the purpose of drills is to learn the correct structures. While the drill is being conducted, the teacher should be alert to all errors and he should correct them as soon as possible.

As soon as the students know how to manipulate the patterns, they are ready to answer questions in the language. Asking and answering questions is much more closely related to real-life language activity and is normally much more interesting to the students. They can readily see the purpose of this activity and its similarity to actual speaking. Therefore, motivation and participation are not as great a problem. At the same time the difficulty level is much higher, and the students may become discouraged if they cannot answer as readily and as easily as they did during the dialogue memorization and pattern drill activities. The teacher’s task is to assure the students that as they practice real communication, their speed and ease of response will increase. Answering the questions the students are involved into different types of dialogic speech. They begin with simple form of a dialogue, i.e. question- answer form, e.g. “What is your friend’s name?”, - “Ascar”; “How old is he?”- “He is 19”, then this form of conversation is complicated into question –answer- question form, which requires not only giving information to your partner but also getting information from him, e.g. “Where do you live?”,- “In Almaty. And you?” The use of different forms of dialogues depends on the level of language learning. The first two forms are the examples of the elementary level. During the intermediate to advanced levels the students should acquire skills in question-statement to statement-statement forms of the dialogue, which include exchange of information, eliciting information from each other, discussions of topics based on the texts or real-life situations and expressing thoughts and ideas. These conversation

forms should include such questions as “What do you think of...?”, “What do you know about...?”, “How do you feel about ...?”, or “What do you think the author’s opinion about ...?”

The important point is that the better students should be provided opportunities to operate and to call up the previous materials in order to expand upon any topic related to the course material. Without such practice in going from thought to expression, the students never really learn to use the language because the language is essentially communication, and communication involves the exchange of thoughts or feelings with someone else. Although errors may creep into their speech, the fact that they are getting additional practice expressing their own thoughts by means of another language is the essential factor if they are ever to gain the fluency necessary to communicate with the native speaker. The students will eliminate their errors as they have more contact with the language.

But teaching students the communicative competence is accompanied with a number of difficulties, which the teacher must overcome in teaching process.

The act of speaking involves not only the production of sounds but also the use of gesture, the movements of the muscles of the face, and indeed of the whole body.¹ All of these non-vocal accompaniments of speaking as a communicative activity are transmitted through the visual medium. When we think of speaking in this way, therefore, it is no longer true that it is associated solely with the aural medium.

Almost all conflicts involve communication problems, as both a cause and an effect. Misunderstandings, resulting from poor communication, can easily cause a conflict or make it worse. Further, once a conflict has started, communication problems often develop because people in conflict do not communicate with each other as frequently, as openly, and as accurately as they do when relationships are not strained. Thus communication is central to most conflict situations.

Communication involves at least two parties- the speaker and the listener. Sometimes there are third parties: in-between people who carry messages from one person to another, or the media, for example, which has such transmission of information as its primary goal. Problems can develop at all three of these sources.

Speakers often are not clear themselves about what they mean, which almost assures that what they say will be unclear as well. Even when people know what they mean, they often do not say it as clearly as they should. They may hide their true feelings or ideas intentionally or unintentionally. Either way, people often get confused about other people's messages. This is especially common when people from different cultures try to communicate. Even if their languages are the same, culture acts like a lens through which we see and interpret the world. If their cultures are different, it is easy for the same statement to mean one thing to one person and something different to someone else. Thus intercultural communication is especially prone to errors.

Listeners also are sources of communication problems. People often fail to listen carefully. They may assume they know what the other person is saying or will say (because they have heard it before, or they assume that one person is "just like" another person from the same group). Also, when people are in conflict, they often concentrate more on what they are going to say in response to their opponent's statement, rather than listening to their opponents' words with full attention. The result, again, is misunderstandings, and often unnecessary escalation of a conflict.

Third parties can make communication better, or they can make it worse. Skilled third parties can help speakers clarify what they are saying, and they can help listeners hear what is really meant. They can act as go-betweens, carrying messages between people who cannot or will not meet face-to-face.

Unskilled third parties, or third parties with a different agenda can make matters worse. The media's goal, for example, is often not helping people understand each other better, but rather, presenting the story to meet the media's own goals which may be to inflame the readers' anger in order to sell more newspapers, or to support the publisher's or government's own interests and views.

What the teacher can do to help to solve some of the problems? Here are some tips for teachers to use at the lesson.

1. Use group work

This increases the sheer amount of learner talk going on in a limited period of time and also lowers the inhibitions of learners who are unwilling to speak in front of the full class. It is true that group work means the teacher cannot supervise all learner speech, so that not all utterances will be correct, and learners may occasionally slip into their native language; nevertheless, even taking into consideration occasional mistakes and mother-tongue use, the amount of time remaining for positive, useful oral practice is still likely to be far more than in the full-class set-up.

2. Base the activity on easy language

In general, the level of language needed for a discussion should be lower than that used in intensive language-

learning activities in the same class: it should be easily recalled and produced by the participants, so that they can speak fluently with the minimum of hesitation. It is a good idea to teach or review essential vocabulary before the activity starts.

3. Make a careful choice of topic and task to stimulate interest

On the whole, the clearer the purpose of the discussion the more motivated participants will be.

4. Give some instruction or training in discussion skills

If the task is based on group discussion then include instructions about participation when introducing it. For example, tell learners to make sure that everyone in the group contributes to the discussion; appoint a chairperson to each group who will regulate participation.

5. Keep students speaking the target language

You might appoint one of the group as monitor, whose job is to remind participants to use the target language, and perhaps report later to the teacher how well the group managed to keep to it. Even if there is no actual penalty attached, the very awareness that someone is monitoring such lapses helps participants to be more careful. However, when all is said and done, the best way to keep students speaking the target language is simply to be there yourself as much as possible, reminding them and modeling the language use yourself: "there is no substitute for nagging!"

Good communication skills help us to solve problems successfully and maintain good interpersonal relationships. This is as true for young children as it is for adults. The process of communicating with others begins at birth and continues to develop throughout life. Primary school children are at an age when their abilities to express themselves, listen to others and successfully communicate their thoughts and feelings undergo rapid change. They are often eager to learn how to communicate better. People of all ages can have trouble expressing what they think and feel. Sometimes we just find it difficult to find the right words. Sometimes a situation seems intimidating and we feel shy to say what we really feel. Sometimes we are afraid that others will make fun of us or reject us. All of these difficulties are particularly common with young and adult learners.

1. Christopher Brumfit. *Communicative Methodology in Language Teaching. The roles of fluency and accuracy.* – Cambridge University Press, 1992, – P. 10; 50-60.

2. Davies P., Pears E. 2000. *Success in English Teaching.* – Oxford: Oxford University Press.

3. Penny Ur. *Discussions that Work.* – Cambridge University Press, 1981, – P. 6; 9.

Түйін

«**The development of communicative competence – the goal of teaching a foreign language**» мақалада автор шетел тілін оқыту барысында басқа тіл әрекеттерінің жүйесінде сөйлеу әрекеттерін оқыту маңыздығын айта отырып, студенттердің коммуникативті құзіреттілігін дамыту ролін көрсетіп оның шетел тілін оқу удерісіндегі айтарлықтай маңыздығын ашып жазды. Соңымен қатар автор осы мақала арқылы студенттерге шетел тілін меңгеру және коммуникативті құзіреттілігін дамыту барысында кез келген қиындықтарды өту үшін бір неше жолдарын көрсетті.

Резюме

В статье «**The development of communicative competence – the goal of teaching a foreign language**» автор раскрывает значимость обучения коммуникативным навыкам в изучении иностранного языка в системе других языковых умений и навыков, особо подчеркивая роль формирования и развития у студентов коммуникативной компетенции, что является ключевым моментом процесса изучения языка. Автор также предлагает некоторые способы решения проблем, с которыми сталкиваются студенты в процессе развития коммуникативной компетенции.

МЕМЛЕКЕТТЕРДЕ ДӘСТҮРЛІ ПӘНДЕРДІ ЭКОЛОГИЯЛАНДЫРУДЫҢ КЕЙБІР МОДЕЛІ

Б.К. Капанова, С.М. Джамилова, А.Макеева

Дәстүрлі пәндерді экологияландыру деген дегенміз – мектепке алғаш келген жас сәбилерден берілетін барлық пәндерді экология қағидаларымен байланыстыра отыра жүргізу.

Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер, жаратылыстану пәндері, тіл мен әдебиет пәндері және өнер саласындағы пәндер болып бірнешеге бөлінеді.

Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер арқылы оқушылар адамзат баласы қоғам-биосферамен ноосфера саласындағы қарым-қатынастарының жалпы заңдылықтарымен таныса отырып олардың диалектикалық біртұтасылығы туралы экологиялық-биологиялық білім алады.

Айналаны қоршаған табиғи сыртқы ортаның физикалық, химиялық, биологиялық және эстетикалық жағдайлары, радиация: радиоэкологиялық жағдай, радионуклидтер, радондар, химиялық улы препараттар (пестицидтер мен гербицидтер, улы химиялық минералды тыңайтқыштар), биогенді және биокосты, зааттардың және тірі ағзалардың айналымы, кейінгі кезде пайда болған планетадағы жылу эффектісі, өндірістерден бөлініп шыққан улы қалдықтар, автомобильдерден тарайтын көміртек оксиді, диоксиді, экологиялық таза өнім, қалдықсыз жаңа технология, биосфера және ноосфера тұрақтылығы, адам экологиясы т.б. көптеген экологиялық ұғымдардың жиынтығы негізінде оқушылардың дүниетанымында көзқарасының экологиялық тұрғыда қалыптасуына жүйелі түрде берілуі керек.

Айналаны қоршаған табиғи сыртқы ортаның мөлшерден тыс ластанбауын бақылап, оны қорғаудың негізгі міндеті-адамзат баласы мен қоғамның және оның жеке аймақтардағы топтарының биосфера мен өзара қатынасының заңдылықтарын үйлестіру, соларды пайдаланып жаңа табиғи-мәдени орта жасау.

Оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беру арқылы халыққа экологиялық үгіт-насихат жүргізу моделінің мақсаты – әрбір адамзат баласына экологиялық іс-әрекет туралы түсінік беру.

Оқушыларға берілетін экологиялық білім мен тәрбие беруді стандарттау моделін жасау және оны қалыптастыру арқылы әр түрлі мекемелер мен ұйымдарда экологиялық қызмет-мекемелер мен ұйымдарда экологиялық қызмет пен шұғылданатын адамдарға қойылатын талаптар айқындалады.

Оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беру кезінде басқарушыларға экологиялық білім беру моделі бойынша елдің қауіпсіздігін сақтау және тұрақты дамуды жүзеге асыру мақсатында, бүгінгі және болашақ ұрпақтың экологиялық, экономикалық және әлеуметтік мүддесін сақтау, үйлестіру мақсатында заң шығару және нормалау істерінің экологиялық аспектісіне көп көңіл аударылады.

Экологиялық білім мен тәрбие беру жөніндегі проблемаларды үйлестіру үшін мемлекеттік емес, халықаралық, мемлекеттік, жеке ұйымдардың, банктердің, құрылымдардың және т.б. қатысымен экологиялық білім мен тәрбие берудің қамқорлық кеңесінің моделі дайындалуы қажет. Қамқорлық кеңесінің негізгі міндеті экологиялық білім мен тәрбие беру моделінің жүйесін қалыптастыру, қаржыландыру және ұйымдастыру проблемаларын білім беретін экологиялық мекемелерді тіркеу, ұстаздардың, әдіскерлердің, ұйымдастырушылардың срымен қатар экологиялық білім беретін басқат да мамандардың және т.б. біліктілігін дайындау, қайта дайындау, арттыруды қосақ есептеп, экологиялық білім беру моделін басқару.

Экологиялық білім мен тәрбие беруді идеологиялық тұрғыда қамтамасыз ету ісі білім мен тәрбие беру және өзге қызметті экологиялық ұстанымызға, өзінің және өзге халықтардың “экологиялық іс-әрекетін жүзеге асырып, Қазақстан Республикасының халықтарының тұрақты дамуына биосфера және әлемдік бірлестіктің берік, “серіктестік” сезімде болуына негізделуі тиіс.

Бірсыпыра моделдерді құрастыруға қолда бар материалдарды ғылыми жүйеге келтірудің өзі жеткілікті, ал кейбіреулерін іс жүзінде жаңадан жетілдіріп жүзеге асыруға тура келеді. Олардың орнын Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналып, экологиялық білім мен тәрбие беру үрдісінде тез өзгертін қажеттіліктерге жауап бере алатын жүйе ретіндегі экологиялық білім мен тәрбие беру үрдісінде тез өзгертін қажеттіліктерге жауап бере алатын жүйе ретіндегі экологиялық білім мен тәрбие берудің іс жүзіндегі құрылысымен идеясын одан әрі дамытуды қамтамасыз ететін өзге моделдер алмастырады.

Арнайы бағдарламалардың мазмұнын толықтыру үшін экологи саласында халыққа экологиялық білім мен тәрбие беру және үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу ғылыми модельдері болуы керек. Бұл ғылыми модельдер экологиялық сауатты әлеуметтік саласында орта қалыптастыруға, экология мамандарын шығару арқылы бәсеке тудыруға, экологиялық шешімдер қабылдау мен жүзеге асыруды халықтық білгір бақылауға алуға көмектеуі, тиіс-экологиялық сауаттылық.

Экологиялық стандарттар, негізгі модельдер жасау және жүзеге асыру арқылы меншік түріне қарамастан мекемелерде ұйымдарда, экологиялық қызмет атқаратын адамдарға қойылатын кәсіби талаптар жүйесін қалыптастыру қажет.

Резюме

В данной статье рассматриваются некоторые модели экологизации основных предметов.

Summary

The article deals with the problem of environmental education at present.

БОЛОН (12 ЖЫЛДЫҚ) ЖҮЙЕСІН ҚАБЫЛДАУ КЕЗІНДЕГІ МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ЖАҢА ТАЛАПТАР

А.С. Ерназарова – ҚазМемҚызПУ

Білім беру «Қазақстан-2030» ұзақ мерзімді стратегиясының маңызды басымдылықтарының бірі ретінде мойындалды. Отандық білім беру жүйесінің жаңаруы жағдайында әлемдік білім беру кеңістігіне ашық интеграцияға түсуі, шетел тәжірибесінің жағымды жақтарын сыни тұрғыдан қарастырып, ұлттық білім беру жүйесіне бейімдеп қолдануды қажет етеді. Қазіргі уақытта Қазақстан білім беру, адам мен баланың құқығын қорғау салаларындағы барлық негізгі халықаралық құжаттардың қатысушысы болып саналады: оның ішінде Адам құқықтарының Жалпы ортақ Мәлімдемесі, Баланың құқықтары туралы Халықаралық келісім, Адамның экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарының Халықаралық Мәлімдемесі, Жоғарығы деңгейдегі білім беру сапасын көтеру болып табылады.

Болон жүйесі дегеніміз – жоғары білім министрлерінің Декларациясымен сәйкес жоғары білімінің еуропалық жүйелерінде, яғни (Париж, 1998; Болонья, 1999; Прага, 2001; Берлин, 2003) қабылданған елдерге жақындасу процесін белгілеу үшін жиі қолданылатын термин. Қазақстан Республикасының әлемдік білім беру жүйесіне болон жүйесінің енуі Лиссабон Халықаралық келісімі және т.б. Джомтвен мен Дакардағы «Білім беру барлығы үшін» форумдардың ұсыныстарын қолдау мен іске асыру мақсатымен Қазақстан «Білім беру барлығы үшін» әрекеттерінің Ұлттық жоспарын қабылдады.

Ұлттық білім беру жүйесін дамыту туралы Мемлекет басшысының тапсырмасын, сондай-ақ «Еуропаға жол» бағдарламасын іске асыру ауқымында, Болон процесі елдері-қатысушыларының (Будапешт, Венгрия және Вена, Австрия, 11-12 наурыз 2010 ж.) Білім беру министрлерінің II Болон Форумында Қазақстан Болон мәлімдемесіне қосылды да Болон процесінің 47 елі-мүшесі болды. Болондық жүйеге қосылу ұлттық білім беру жүйесінде түбегейлі өзгерістер жасауға әкелді. Болон жүйесінің мақсаты – еуропалық бастауыштан бастап жоғары мектептің бәсекелестігін өсіру және азаматтардың жинақтылығын жоғарылату, жалпы білім беретін мектептердегі оқушылардың оқу сапасын жоғарлату. Бұл үшін Болондық жүйе мынандай мүмкіндіктерді береді:

- әр бір тұлғаның өздері қалаған жерде білім алу мүмкіндіктерін беру;
- кез келген ұлттық білім беру жүйесімен сәйкес келуі;
- еуропалық білімнің баулуын және бәсекелестігін көтеру;
- жалпы білім беру мектептерінде академиялық кредиттер жүйесін енгізу;
- білім сапасын бақылау;
- оқытушылар жинақылығын кеңейту;
- халықаралық сынақ ауысымын жасау мүмкіндігі;
- дипломдардың жалпыеуропалық дипломдарға сәйкес келуі [1].

Жалпы білім беру мектептері Болон жүйесін қабылдау үшін 12 жылдық оқуға көшеді. Бұл жүйені жақсылап біліп алу үшін, қазіргі таңда осы жүйеде оқып жатқан елдердің білім беру жүйесін зерттеу арқылы анықтай аламыз. Осыдан келе қазіргі таңда біздің Республикамыздағы білім беру жүйесіндегі оқытылып жатқан бағдарламалардың, жоғарыда айтылып кеткен Болон жүйесіне сәйкес келеме? Бағдарламалардың қаншалықты өзгеріске енетінін білуіміз керек. Ол үшін жүйені қабылдаған мемлекеттердің оқытылу жүйесін зертей отырып, керекті жауаптарды аламыз. АҚШ, Жапон, Қытай, Тайван т.б. елдерінің жалпы білім беретін мектептерінің оқыту жүйесіне көз салсақ, олардың оқыту жүйелері 12 жылдық екенін көреміз. Осы кесте арқылы жалпы білім беретін мектептердің жүйесін байқауға болады.

АҚШ мемлекетінде баланың оқушы атануы		
Бастауыш мектептегі жастары	Орта білім беретін мектепті жастары	Жоғарғы білім беретін мектепті жастары
5 жастан бастап барады. 1-6 сынып	10 жасында 6-8 сыныпта бітіреді	Жоғары білім беретін мектеп. Оны 18 жасында бітіреді

Балалар тәлім-тәрбиені 5-8 жас аралығында бастайды және 18 жасқа дейін аяқтайды. Болондық жүйені қабылдаған елдердің оқуға деген талаптары жоғары болғандықтан балаларды балабақшаға барғанан білімге деген көзқарас басқаша болады. Сәби жасынан болашақта кім болатынын алдын ала жоспарлайды, осы мақсатқа жету үшін 18 жасына дейін сол мамандыққа жақын пәндерді тереңдете оқи бастайды. Жалпы білім беретін мектептерде үш деңгейлік оқу жүйесі болады:

- бастауыш мектеп;
- орта білім беретін мектеп;
- жоғарғы білім беретін мектеп.

Бастауыш пен орта білім беру мектептері міндетті болады, ал жоғарғы білім беретін мектеп әр бір тұлғаның қалауынша жоғарғы оқу орындарына түсуге дайындалады. Сол себептен тек керекті пәнді оқуға талпынады. Аталмыш мектептердің талаптары әр түрлі, солардың ішінде міндеті оқу – бастауыш мектеп болып табылады. Бұл бастауыш мектепте барлық, негізгі пәндер оқытылады. Мәдени сабақтардан бастап, теориялық сабақтарға дейін. Мәдени сабақтардың ішіне музыка пәні ерекше орын алады. Бұл пәнің оқытылу бағдарламасы біздің оқыту бағдарламасынан өзгешелеу, олай дейтін себебім, алғашқы сабақтан бастап, сауаттылыққа көңілді ерекше бөледі. Ең алдымен музыка сабағын түсіну үшін, олардың білімдік деңгейлерін көтеру мақсат. Яғни музыкалық сауатқа көңіл бөледі. Орта білім беретін мектепке көшкенде, олардың музыка сабақтарына сольфеджио, гармония, композиция пәндері қосылады. Музыка пәнін оқу үшін алдын ала емтихан барысында білімдік деңгейлерін анықтап алады. Оқушының білімі деңгейі анықталған соң, бұл пәнді оқи бастайды. Мектепте, жоғарғы оқу орында сияқты А/В/С/D/F системасы бойынша қойылады. «А-» жоғарғы баға, «В-» жақсы, «С-» орташа, «D-», «F-» қанағаттандырылмаған, кейде бір себептерге байланысты «D», қанағаттандырылған баға болып, саналуы мүмкін. «F-» бағасынан басқа, барлық бағалаларға «+» немесе «-» қойылуы мүмкін. Болондық жүйенің ерекшелігі жалпы білім беру мектептерінде оқушы бір аспапты меңгеріп шығады және жоғарғы оқу орындарына түсу үшін арнайы мамандармен жұмыс жасайды. Мектеп қабырғасында оқып жүріп мәдени шараларға қатысады және шеберліктерін машықтай түседі. Жалпы білім беретін мектептерде оқушылардың құралған ансамбльдер мен хор, оркестр ұжымдары болады.

Бұндай Болондық жүйені қабылдауға еліміз дайынба және білім сапасын кәсіби деңгейге көтере аламыз ба? Осы сұрақтарға жауап беру үшін ең алдымен жалпы білім беретін мектептердің бағдарламасының білімдік деңгейі мен білім сапасын жөндеу үшін осы елдердің бағдарламасын ала отырып, жұмыс жасау керек. Әр баланың өнерге деген қабілетін ашу және қазақ халқының таусылмас мұраларын, балалардың бойына сіңіру, біздің қолымызда. Сол себептен қазіргі таңда орта мектепте музыканың мазмұны қандай болуы керектігі туралы талаптар қойылады. Орта мектеп бағдарламасы, яғни музыка сабағының мазмұны, заманына қарай қайта анықталып отырылуы керек. Оны анықтайтын жағдайлар мыналар:

- 1) қазіргі заманғы музыка пәнінің ғылыми дамуындағы тенденциялар;
- 2) қазіргі еліміздегі экономикалық дамуға байланысты практика талаптары;
- 3) заманға сай музыка пәніндегі мазмұнына деген жалпы педагогикалық көзқарастарды жатқызуға болады;
- 4) қазіргі заман талабына қарай білім деңгейімен талаптары;
- 5) жалпы білім беретін мектептердің бағдарламасымен оқу жүйесіне талаптары.

Осылайша 12 жылдық бағдарламаларға сәйкес етіп жасалуы тиіс. Ол үшін бастауыш мектептен бастап, оқушылар музыка пәнінде музыка сауаттылығынан бастап, әрі қарай оны дамыту жағын ойластыру керек. Яғни, жалпы білім беру мектептердің оқу деңгейі бастауыш сыныптарды және орта білім беру сыныптарды үш категорияға бөлген дұрыс:

- а) музыка сабағының бастапқы кезеңіндегі сауат;
- б) музыка сауатын жоғарғы деңгейде оқытылатын, яғни кәсіби білім алуы;
- в) Болашақта музыка мамандығын таңдаған тұлғаны кәсіби түрғыда даярлау мүмкіндіктерді жасау.

Демек, категорияға сәйкес музыка сабағының бағдарламасы да мазмұн жағынан үш түрлі болуы тиіс. Жалпы білім беру мектептеріндегі жалпы еуропалық кеңістігін қалыптастыруға байланысты міндеттерді шешу Болон үдерісіне тікелей байланысты болып тұр. Себебі 50 елдің қатарына қосылу үшін біздің оқу деңгейімізде осы елдермен қатарласып өсу тиіс. Заманына сай жастарды тәрбиелеп, олардың болашағын нұрлы ету біздің қолымызда. Ал болашақ жастардың қолында!

1. Андасова Б.З. *Кредиттік оқыту жүйесі бойынша болашақ экономистердің өздік жұмысының педагогикалық шарттары: пед. ғыл. канд. авторефераты.* – Астана, 2007, – 30 б.

2. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» (Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы) Егемен Қазақстан (29 қаңтар 2011 жыл).

3. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының заңы. – Астана, 2004.

4. «Ғылым туралы» Қазақстан Республикасының заңы. – Астана.

Түйін

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелер көтеріліп, өзге елдердегі білім беру жүйесімен салыстыра отырып, анализ жүргізілді. Автор дүние жүзіндегі ең алғы қатарлы елдер арасында терең салыстырмалы анализ жүргізе отырып қана қоймай, сол елдердің білім беру жүйесін, нақты айтқанда Болон жүйесі біздің елімізде алатын орның айқындап, ерекшеліктерін ескере отырып, оның функциясының негізін лайықтап көрсеткен.

Резюме

В данной статье автор поднимает немало важный вопрос в системе современного образования Республики Казахстан касающегося принятия Болонской системы. Автором определяется терминология и использования образовательной системы во всех лидирующих странах. Проводиться детальный, сравнительный анализ для выяснения о готовности принятия и работы по новой Болонской двенадцати летней системе обучения. Также говорится о общем строении, особенности, уникальности, практичности этой системы на примере других стран. Автор останавливается на уроки музыки, дает полный обзор функциональности данного предмета и предлагает ряд решения возникнувшим проблемам при переходе с одной образовательной системы на другую.

Summary

In article the current state of music education of Kazakhstan Republic is considered. The main emphasis in research is made on possible ways of improvement of pedagogical process in musical educational school.

ЖАЗУДЫҢ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

А.С. Рахышова – оқытушы, «жалпы педагогика және психология» кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Жазу тілі оның ішінде жазу бұл өте күрделі психологиялық процесс. Бұл жайында ғылымның әр саласындағы ғалымдар санасына көптеген қызығушылық тудырса да, көптеген ғалымдардың ешбірі бұл мәселені жеткілікті зерттеген жоқ. Бұл фактының өзі де осы психикалық процесстің күрделі екендігін дәлелдей түседі.

Егер де баланың психикасындағы әрекетіне жазудың ықпалы және маңызы жайлы айтар болсақ, бұл жөнінде, Л.С. Выготский былай дейді: «...Жазу бұл балалардың бойындағы әлі дамып жетілмеген функцияларының пайда болуына, олардың жетілуіне, содай-ақ жазу тіліне үйрету бұл баланың әртүрлі қабілеттерінің дамуына себін тигізеді, дейді». Мысалы, өзінің біліктіліктерін еркін пайдалануына, өз кезегінде жазу тілінің дамуына ерекше ықпал ететін, ауызша тілдің дамуына, түйсінуге көмектеседі. Осы екі жағдайсыз ауызша сөйлеудің жетілуі, дамуы сондай-ақ еркін және саналы өзінің әрекеттерінің бақылауына, ең бастысы жазбаша тілдің дамуы тіптен болуы мүмкін емес нәрсе.

Л.С. Цветкованың зерттеуіне, жазған еңбектеріне көңіл бөлсек, ол былай дейді: «Көптеген уақыт бойы зерттеушілер жазбаша тілі мен ауызша тілдің арасындағы байланыс жайлы айтпай, ол жайында бұл сұрақтан қашқақтап келген болатын».

XIX ғ. Өзінде неврологиялық классиктер, жазуды, тек оптико-моторлық акт деп, ал оның бұзылуының сипатын көрудің орталығы мен моторлы сөз құралу орталықтарының бұзылуының байланысы деп келді. Бұл пікірге Л.Литхейм, С.Верних де қосылды. (1874 ж.) Кейінірек, 1881 ж. Зерттеушілер жазбаша тіл яғни жазу бұл тек қабылдауы мен қимыл-қозғалысына қатысты емес, сонымен қатар ауызша тілмен де байланысты деген нақты соңғы пікірге келді. Сонымен қатар, Л.С. Цветкова «Жазу процесі бұл ауызша сөйлеу тілімен ерекше байланыста және оның өзі болып табылады дей отырып, бұл түйсікті және еркін, монолог – сөйлеу болып табылады», деп тоқталады.

Ал бұл жөнінде Л.С. Выготский былай деген екен: «жазбаша сөйлеу тілі бұл ауызша сөйлеу тілімен тығыз байланыста бола отыра, еш уақытта және ешқашан ауызша сөйлеу тілінің даму тарихын қайталаған емес және қайталамайды да». Л.С. Выготский ауызша сөйлеу тілінің пайдалануын біріншілік символдарды қажетсінеді, ал жазу екіншілікті деп тұжырымдайды. Оның ойынша жазу бұл ең көп сөзді, анық және ауызша тілдің ауыстырылған түрі. Жазбаша сөйлеу тілінде кейбір ауызша сөйлеу тіліндегі мимика, қол қимыл-қозғалысымен әрекетпен көрсетілетін, қимыл-қозғалыс орына сөз ойлап табуға мәжбүр болады. Ауызша және жазбаша сөйлеу тілдерінің аралығындағы байланыс, екеуінің ішкі сөйлеу тіліне қатыстылығында, айрықшалана түседі. Бұл ерекшелік – жазбаша сөйлеу тілі, тек ішкі сөйлеу тілі дамып, болғаннан кейін ғана дамиды. Х.Джексон белгілі ағылшын неврологы XIX ғ. Жазу тілі яғни жазбаша сөйлеу тілі бұл – ішкі сөйлеу тілінің кілті болып табылады деген.

Жазбаша сөйлеу тіл баланың психикасының дамуына өте маңызды роль атқарады. Баланың психикалық дамуының сферасының рөлі – алдымен түйсік процесін саналы және еркін ауызша сөйлеу тілінің қалыптасуы болып табылады.

Жазудың мазмұны мен дамуының түсінуінде ең үлкен роль генетикалық зерттеу әдісіне жатады. Л.С. Выготский былай жазған болатын, «жазбаша сөйлеудің дамуы, баланың оған дайындығы мектепке дейінгі уақытта басталады. Мәселе мынада, балалардың заттық-жазудың өзіндік деңгейлері бар: балалар сурет сала бастағаннан-ақ, бұл жазуға дайындық болып саналады, сондай-ақ жест – бұл ауада жазу, кейін даму процессінде жазбаша (жазу) таңбаларына айналады». Сонымен, Л.С. Выготский бойынша жазбаша сөйлеу тілі бұл, заттарды суреттеуден, сөйлеуді суреттеуге өтетін жол арқылы дамиды. Жазбаша тілді игеру – ерекше және күрделі таңбалардың символикалық жүйесін игеру болып саналады.

Сонымен, жазудың психологиялық талдауы және оның балаларда жазудың қалыптасуы, психикалық әрекетінің осы ең күрделі процесс екендігін айқындай түсердей. Жазуды тек, бір тұрғыдан идеомоторлы акт және тек қозғалысты, (моторлы) сенсорлы акт деп қарастыруға болмайды, ал керісінше жазуды, психологиялық мазмұнына әртүрлі процесстер кіретін және тек солардың өзара қатынасынан сондай-ақ оқыту жолымен ғана қалыптасатын, психикалық процесс болып табылады, осы тұрғыдан қарастыру керек.

Жазудың дұрыс қалыптасуы үшін осы процесстердің барлығы сақталған жағдайда, болатынын көптеген авторлар өз жұмыстарында дәлелдейді. Ол авторлар Р.Е. Левина, Р.М. Боскис ойлау-ес әрекеттерінің толық дамып, сақталғанда ғана жүзеге асатын жазудың қалыптасуы үшін, есту процессінің талдауы сақталуы тиіс.

Сонымен қатар, А.Р. Лурия, Л.С. Назарова, М.Н. Кадочкина, А.Н. Соловьева, Э.С. Бейн, Р.Е. Левина және т.б. авторлар жазудың дұрыс қалыптасуына артикуляторлы-кинестетикалық дыбыстардың талдауының (яғни сөздегі дыбыстардың орнының) сақталуы маңызды роль атқарады. А.Р. Лурия, Р.Е. Шиф, С.И. Кауфман және т.б. ғалымдар жазу процессінің қалыптасуына көру-мнестетикалық процесстердің және кеңістікті қабылдаудың сақталуының қажетті екендігі туралы айтады.

1. *Общая психология. под ред. Петровского А.В. – М.: Просвещение, 1970.*

2. *Аннушкин В.И. Опыт периодизации русской риторики. – М.: знание, 1991.*

3. *Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. – М.: Искусство, 1979.*

4. *Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция. Под ред. Лебединского В.В., Никольской О.С., Баенской Е.Р., Либлинг М.М. – М.: Просвещение, 1990.*

5. *Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. – М., 1974.*

Резюме

В данной статье рассматриваются психофизиология письменной речи и о исследованиях письменной речи многих зарубежных авторов.

Summary

In this article the psychophysiology of written speech and about isledovany written speech of many foreign authors in considered.

БОЛАШАҚ МАМАНДАРҒА КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Г.Б. Алимбекова, А.М. Калышева – Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры, 1-курс магистранты

XXI ғасыр жоғары технологиялардың, кәсібиліктің және шынайы мамандық иелерінің ғасыры болатындықтан жаңа ұрпақ жоғары білімді, көзқарасы барынша жан-жақты болып, айтарлықтай кәсіби дайындықтан өтулері қажет. Өйткені, *біздің басты мақсатымыз* – еліміздің ғылыми-шығармашылық, интеллектуалдық потенциалын нығайтуға ат салысу. Білімі, ғылымы, өнері өркендеген елдің өрісі кең, шаңырағы да биік, мықты болады. Үлкен мәдениеттің, өркениеттің негізі білімде екені ескеріліп, Президенттік «*Білім*» бағдарламасы қабылданды, ғылым, ғылыми қызметкерлер туралы заңға толықтырулар жасалды.

Қазіргі жағдайда жоғары дәрежелі мамандыққа қойылатын талап түпкілікті өзгерген. Уақыт нағыз

ауқымды, шығармашылық дербестіктеріне, ғасырлар бойы жинақталған жалпы адам құндылықтарын тасымалдай алатындығына, психология-педагогикалық диагностика тәсілдерін терең меңгерулеріне, қазіргі кәсіптік технологиялар мен кәсіби қатынас мәдениеттіліктеріне талап қояды.

Мұғалімнің кәсіби қызметі жүйесіндегі қазіргі білім беру технологиясының алатын орны ерекше, себебі әрбір педагог жаңа технологияны меңгеру барысында жақсы бір жетістіктерге жетеді, өзінің кәсіби білім деңгейін кеңейтеді және көтереді. Қазіргі кезеңде оқу дәрежесі мына өзгерістерді қамтиды:

- адамның танымдық қызметінің белсенділігін игеруге бағытталуы;
- жеке тұлғаның сұранысы және қажеттілігі білім үдерісіне қарай ауысуына;
- оқытудың жеке оқушыға бағытталып, мүмкіндігін ашуға жол беруі.

Әр жылдың ұсынары бар және қалай болса да заман ағымынан қалмай ілгері жүру – ұлы мұрат. Осы орайда жастарды тәрбиелеуде ақыл-ойдың алыбы Абайдың «Ғылым іздеп, дүниені көздеп, екі жаққа үнілдім» дегеніндей, тез жетілудің амалын, әдіс-тәсілдерін іздестірген абзал. Оқыту мен тәрбиелеудің жаңа жолдары мен әдіс-тәсілдері, үздіксіз үдерістерді, жаңа жобаларды озық елдерде жасалынып, қолға алынып жатқаны мәлім. Оның нәтижелерін де көптеп кездестіруге болады. Ендеше болашақ технология пәні мұғалімдерін даярлауда, оқытуда бізге де ғылыми басқару әбден қажет.

Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру, болашақ ұрпаққа білім мен тәрбиені ұштастыра отырып, сапалы кәсіби білім беруді қалыптастыру – **мемлекеттік саясаттың басты мақсаты**.

Кәсіби білім беру саласының басты мақсаты – 2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту жөніндегі мемлекеттік бағдарламаны орындай отырып, осы саланың сапалы қызмет көрсету аясын кеңейту, білім берудің инфрақұрылымын жасауды аяқтау, бүкіл еліміз бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы кәсіби білім беру қызметін жетілдіруге қол жеткізуіміз керек.

Жалпы, пән мұғалімдерінің теориялық және әдіснамалық дайындығы оның кәсіптік жарамдылығының көрсеткіші бола алмайды. Мұғалімнің білімдерді қалай алып, меңгеруге болатынын және оларды қай жерде қалай тиімді пайдалану жолдарын білуінің, қандай дәрежеде өзінше ойлап, дұрыс қорытынды шығара алатындығының маңызы зор.

Сондықтан, олар жаратылыстану білімдерінің құрылымы мен атқаратын қызметін, логикалық ойлаудың заңдары мен ережелерін, ой қорыту тәсілдерін меңгеру арқылы, оның ғылыми заңдылықтары, ғылыми теориялардың дұрыстығына көз жеткізу немесе оны теріске шығару, ғылыми зерттеу әдістерімен қарулануы қажет.

Сонымен қатар, **«технология»** пәні мұғалімдерінің аталған білімдерді өздері меңгерумен бірге оқушыларға қалыптастырудың да теориясы мен әдіс-тәсілдерін білуі тиіс. Бұл жағдай оқушылардың теориялық-әдіснамалық білімдерін жетілдіру мақсатында «технология» пәні мұғалімін әдейі арнап дайындау арқылы, оқушыларға терең және жүйелі білім қалыптастыруға, олардың жасампаздық белсенділігін одан әрі дамытуға мүмкіндік береді.

Демек, мұғалімдер қауымы технология пәнін оқытуда жаңа педагогикалық технологияларды кеңінен пайдалана отырып, білімді терең және жан-жақты игерудің жолдарын, технология пәнінің ғылыми негіздерін меңгеру мәселелерін, шәкірттің ойлау қабілеті мен шығармашылық әрекетін дамыту сияқты оқытудың ең тиімді түрлерін қарастырғанымыз жөн.

Дидактиканың түрлі варианттарын қолдана отырып білімдарлық құрылымды көтеру мүмкіндігін алу, тәжірибелік дәйектеменің жаңа идея мен технологияның ғылыми негізін жасау, жаңа тұжырымдамалар мен идеялар мұғалімнің кәсіби дайындағын жақсартуды талап етеді. Білім берудің жаңа жүйесінің басты ерекшеліктеріне мыналар жатады: әртүрлі деңгейдегі білім беру мен кәсіби іс-әрекетін жобалауға қабілетті педагог дайындау. Жаңаша ойлайтын мұғалім міндетті түрде жаңа бағыттағы идеялар, технологияларды меңгеруді және сол білімдарлық технологияны меңгеруге дайын болуы керек.

Педагогикалық зерттеулер Н.Д. Хмель атап көрсеткендей, кәсіби даярлаудың нәтижелері мұғалім тұлғасына шоғырланатынын көрсетті, ол мектепке қойылатын талаптар мұғалімдерді даярлау жүйесіндегі өзгерістерге қарағанда жылдамырақ артатынын алдыға тартты. Н.В. Кузмина: «Мұғалімнің оқытудағы жіберетін қателіктері оқушылардың білімдерінде көрінеді, соған проекцияланады» – деді.

Қалай оқыту керек? дейтін дәстүрлі дидактикалық сұрақ заңды түрде оқыту әдісінің категориясын шығарады. Әдіс – жоспарланған мақсат пен соңғы нәтиженің арасын байланыстыратын оқу үдерісінің өзегі болып табылады. Оның айқындаушы ролін **«мақсат-мазмұн-форма-оқыту әдісінің құралдары»** көрсетеді.

Білім берудің жоғарыда аталған элементтерінің арасындағы жүйелі өзара байланыс болған жағдайда ғана оқушыларда технократтық ойлау жүйесіне қарағанда адамгершілік сана берік қалыптасқан

болады. Осыған байланысты жаратылыстану – математика бағытындағы мектептердің пән мұғалімі білім берудің жоғарыда көрсетілген элементтерінің арасындағы өзара үйлесімділікті сақтай отырып, оқу пәнінің үйретуші, яғни білімдік құраушысын терең ашуы тиіс. Ал, қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы мектептің технология пәні мұғалімі оқу материалының тәрбие беру құраушысына ерекше назар аударғаны жөн.

Мұғалімнің кәсіби-педагогикалық даярлығы жоғары оқу орнында пәндердің мынадай төрт жүйесі арқылы жүзеге асатындығы белгілі: қоғамдық-саяси; арнаулы ғылыми; психологиялық-педагогикалық; ғылыми-әдістемелік (1-сурет).

Сурет 1 – Мұғалімдерді кәсіби даярлауда оқытылатын пәндер

Жалпы білім беретін мектептің «технология» пәнінің мұғалімдерін дайындау дегеніміз – оларға болашақ кәсіби қызметінің қыр-сырын жан-жақты оқыту және тәрбиелеу. Соның ішінде, «технология» пәнінің мұғалімін дайындаудың нәтижесі оның сәйкес кәсіби қызметіне даярлығымен көрінеді. Дайындық ұғымы әлеуметтік, психологиялық, гносеологиялық құраушылардан тұрады. Соңғы құраушыларға: мұғалімнің кәсіби икемділігі, кәсіби қызметінің негізін құрайтын және кәсіби сауатты шешім қабылдай алуын қамтамасыз ететін білім жүйесі, қажетті біліктілігі мен дағды жиынтығынан тұратын қызметті жүзеге асыру талаптары енеді.

Жалпы білім беретін мектептің «технология» пәнінің мұғалімдерін дайындау дегеніміз – оларға болашақ кәсіби қызметінің қыр-сырын жан-жақты оқыту және тәрбиелеу. Соның ішінде, «технология» пәнінің мұғалімін дайындаудың нәтижесі оның сәйкес кәсіби қызметіне даярлығымен көрінеді. Дайындық ұғымы әлеуметтік, психологиялық, гносеологиялық құраушылардан тұрады. Соңғы құраушыларға: мұғалімнің кәсіби икемділігі, кәсіби қызметінің негізін құрайтын және кәсіби сауатты шешім қабылдай алуын қамтамасыз ететін білім жүйесі, қажетті біліктілігі мен дағды жиынтығынан тұратын қызметті жүзеге асыру талаптары енеді.

Аталған талаптарды жүзеге асырудың негізгі себептері – жоғары білім беру парадигмасын **жаңа типті маман** даярлауға бағыттау, **қазіргі оқытудың педагогикалық технологиясын** игере алатын және жоғары оқу орындарында өз қалауларымен таңдап алынған педагог, экономист, юрист, инженер т.б. мамандықтар бойынша берік білім алу болып табылады.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасының мақсаты мен міндеттерінде үш сатыны көздейтін 12 жылдық жалпы орта білім беруге көшу көрсетілген. Жалпы орта білім берудің үш сатысының бағдарламалары білім берудің мазмұнын саралау, ықпалдастыру және кәсібилендіру негізінде әзірленетін болады. Оқушыларды кәсіпке дейінгі тереңдетілген даярлауды жүзеге асыру үшін **әлеуметтік-гуманитарлық, жаратылыстану, техникалық, кәсіби** және басқа да бағыттар бойынша бейінді оқытуды енгізу үш сатының негізгі жаңалығы болып табылады.

Қазіргі кезде әрбір облыс орталығында және қалаларда жаратылыстану пәндеріне және арнайы дарындылығын байқатқан оқушыларға жағдай жасайтын мекемелер бар. Ғылым саласында бәрінен гөрі математика мен физикада, технологияда дарындылық тезірек байқалады. Дарынды балалардың анықталып, кемелденуіне арнаулы мектептер, факультатив сабақтар, алуан түрлі үйірмелер, мектеп оқушыларының олимпиадаларын өткізу ерекше жағдай жасайды. Дарынды балаларды қолдап, олардың табиғи талантын барынша дамытуға қамқорлық жасау – Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы мемлекеттік саясатының басым бағыттарының бірі. Оларға үкімет тарапынан жоғары оқу орындарына түсуге жеңілдіктер жасалады (олимпиада жүлдегерлеріне). Дарынды балалар жоғары оқу орындарындағы жаратылыстану пәндері және технология мұғалімін даярлайтын факультеттердегі студенттер қатарын толықтырады.

Мұғалім іс-әрекетін яғни ол шешетін мәселелердің жобалаушылық компонентін жалпы түрде (мұғалімнің мамандығына байланыссыз) А.И. Щербаков былай тұжырымдайды: «Өскелең ұрпақты

тәрбиелеу мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес мұғалім оқушылар игеруі тиіс білімдердің, біліктіліктер мен дағдылардың жүйесін, адамгершілік ұғымдарды, дүние танымды, мінез-құлық әдеттері мен дағдыларын жобалайды, бүкіл белгілерімен адам тұлғасы қалыптасатын оқушылардың белсенді тәрбиеленуін қамтамасыз ету үшін ықпал ететін жолдар мен әдістерді белгілейді».

Бұл – күрделі жұмыс. Ол мұғалімнен терең және жан-жақты білімді, ұдайы шығармашылық ізденісті және педагогикалық шеберлікті талап етеді.

Оқушыларға оқыту мен тәрбиелеу үшін оқытылатын ғылымның мазмұнын білу жеткіліксіз. Мұғалім оқыту нәтижесінде оқушы игеруі тиіс сапаларды, оқушының даму ерекшеліктеріне байланысты олардың әрқайсысына қойылатын талаптарды білуі, педагогикалық ықпал етудің ең тиімді құралдарын анықтауы тиіс.

Сабакқа әзірлену кезінде «технология» пәні мұғалімі әрқашан да алдында тұрған міндеттерді қалай жақсы шешуге болатындығы туралы ойлануы, оқу материалының көлемі мен мазмұнын анықтауы, оны басқа пәндердің материалдарымен, өмірмен, практикамен байланыстыруы, деректер мен қорытындылар арасындағы дұрыс байланысты белгілеуі, білімді берік игерудің және қолданудың жолдарын табуы керек.

Бұл әрбір мұғалімнің алдына ерекше міндет қояды: өз пәні бойынша оқушының білім алуын ғана емес, әрі солардың айналадағы нәрселер мен құбылыстар, табиғат пен қоғам дамуының заңдары жөніндегі бүкіл білімдер жүйесін игеру қабілетін қалыптастыруды қамтамасыз ету.

Мұғалім өз пәнінің біліміне және жеке бақылауларға ғана емес, әрі оқушылардың басқа пәндер бойынша бұрын игерген білімдеріне сүйенгенде ғана жеке пәндер бойынша ғылыми білімдерді ұғыну мен игеру әлдеқайда тиімді болады. Шындықтың көптеген байланыстары мен қатыстарына осылайша сүйену игерілетін ұғымның мәнін анықтауды әлдеқайда сенімді етеді. Мұндай байланыс оқушылардың ой дамуының негізгі шарттарының бірі.

Көптеген мұғалімдер жаңа материалды оқу кезінде әр түрлі пәндер бойынша алған білімдерін бір-бірімен байланыстыру біліктіліктеріне аз мән береді. Оның себебі, кейбір мұғалімдердің мұндай маңызды міндеттерді шешуге жеткілікті даяр еместігінен.

Оқушыларды әр түрлі пәндерді оқыту жағдайларында әрбір мұғалімнің міндеті өз пәні бойынша білімдер мазмұнын игертуді ғана қамтамасыз ету емес, сонымен бірге қоршаған шындықтың құбылыстары мен заңдылықтары жөніндегі әр түрлі пәндер бойынша алған білімдерін біріктіруге ықпал ету. Тек осы жағдайларда ғана игерген білімдерін өз бетімен қолданады, практикалық іс-әрекетте пайдаланады.

Оқыту табысты болу үшін мұғалім мыналарды терең игеруі тиіс:

- а) өз пәнін;
- ә) пәнге байланысты ғылымдарды және таным теориясын;
- б) бір ғана ұғымның әр түрлі жақтарының арасындағы байланыс пен қатынасты ашу іскерлігін;
- в) оқушылардың әр түрлі пәндер бойынша алған білімдерін ғылыми көзқарастардың бірыңғай жүйесіне келтіру біліктілігін.

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту Тұжырымдамасында: «*Орта білім беру мақсатының бірі жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайларында алынған терең білімнің негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін өзі іске асыруға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру*» делінген.

Егер, мәселені тұлғаның қалыптасуы көзқарасы тұрғысынан қарастырса, онда теориялық даярлық мыналарды қамтиды:

- кәсіби-танымдық даярлық;
- кәсіби даму;
- кәсіби тәрбиелеу;
- тұлғаның жалпы тәрбиеленуі мен дамуы.

1. Теориялық даярлық үдерісінде бірінші кезекте кәсіби білімдер жүйесін қалыптастыру тұрады. Теориялық оқыту оқушылардың кәсіби дамуына ықпал етеді: бұл – кәсіби есте сақтаудың және кәсіби ойлаудың дамуы, ақпаратты қабылдау тетіктері қырларының өзіндік дамуына қосылған үлес.

2. Кәсіпке теориялық оқыту кәсіби тәрбиеге де елеулі үлес қосады. Бұл ең әуелі кәсіби оң бағытта-лушылыққа тәрбиелеу – таңдап алған кәсіпке ұнатушылыққа тәрбиелеу; кәсіби еңбек сапаларын қалыптастыру; Бұл – тұлғаның кәсіби-коммуникативтік, кәсіби-эстетикалық, кәсіби-дене сапаларын қалыптастыруы.

3. Оқу, даму және тәрбиелеу қасиеттері ерекше ұйымдасқан іс-әрекетте – оқу іс-әрекетінде қалыптасады. Мұнда білімдер мен біліктіліктерді игеру оқытудың тікелей нәтижесі, тәрбиелеу – әлдеқайда алыс нәтиже. Даму да сондай алыс нәтиже.

Кәсіпке теориялық оқыту мамандарды кәсіби іс-әрекеттің тікелей теориялық негізі болып табылатын білімдер жүйесімен қаруландыру болып табылады. Ол сондай-ақ, мамандарда игерілетін кәсіптің шеңберінде теориялық іс-әрекет біліктіліктерімен қаруландырылуы тиіс.

Кәсіби білім берудің практикалық бөлігінің базистік немесе оқу міндеті оқушылардың кәсіби қызметтерін орындауға мүмкіндік беретін біліктіліктердің жүйесін қалыптастыру болып табылады. Кәсіби даярлықтың біліктілік деңгейіне байланысты практикалық даярлықтың ойлау біліктілігіне қосатын үлесі әр түрлі. Жалпы білім беруде ойлау біліктілігіне практикалық даярлықтың қосатын үлесі ерекше болып келеді.

Қоғамның алдына қойып отырған өскелең әлеуметтік талаптарды қанағаттандыра алатындай жас жеткіншектерді оқыту мен тәрбиелеу сапасын жақсартудағы негізгі тұтқа болып табылатын **мұғалімдердің кәсіптік дайындығына** байланысты. «Технология» мұғалімдерін дайындау сапасын көтеру педагогикалық университеттерде жүргізілетін физика-математикалық, педагогика-психологиялық, қоғамдық-саяси т.б. пәндерді оқыту тиімділігін арттыруға байланысты екендігі түсінікті. Ғылым мен техникалық прогрестің даму қарқынына ілесіп отыру үшін, технология мұғалімінің жоғары оқу орындарында алған білім негіздерінің қоры, оның кәсіптік жарамдылық деңгейін толық анықтай алмайды. Мұғалімнің кәсіптік деңгейі оның логикалық ойлау қабілетінің дәрежесі мен әдістемелік дайындығының сапасына тікелей байланысты.

Жалпы қорыта келгенде, **кәсіби дайындық дегеніміз** – ұстаздың теориялық білімдері мен практикалық әрекеттерінің бірлігі, оның тікелей нәтижесі, дамыған педагогикалық ой санасы, өзіне тән шығармашылықты меңгеруінде, бұлар оқушылар іс-әрекетін ұйымдастыруды қамтамасыз етеді, олардың тұлғасының дамуына және тұлға ретінде өз орнын табуға әкеледі.

Резюме

Статья посвящена проблемам подготовки профессиональных кадров в современных условиях. Авторы анализируют содержание методов обучения дидактические и педагогические основы профессионального обучения будущих специальностей.

Resume

The article deals with the problems of professional training in modern conditions. The authors analyze the content of teaching and learning methods of teaching the basics of professional training of future professions.

ЖОҒАРҒЫ МЕКТЕП ВЫСШАЯ ШКОЛА

ЛИЧНОСТЬ И АВТОРИТЕТ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ ВУЗА

Л.В. Мардахаев – *д.пед.н., проф., почетный работник высшего профессионального образования РФ, Российский государственный социальный университет*

Формирование личности специалиста – профессионала для различных сфер профессиональной деятельности происходит в условиях ВУЗа – специальном образовательном учреждении. Это особое учреждение, в котором происходит сложный процесс становления качественно новой личности, подготовленной для профессионального решения конкретных задач. В образовательном учреждении все, что окружает и все, что делается в процессе обучения студентов, воспитательно воздействует на них. Речь идет об особой социокультурной среде ВУЗа.

Социокультурная (от лат. *socium* – общее, совместное + культура) **среда ВУЗа** представляет собой, сложившуюся в образовательном учреждении собственно культуры среды, нравственно-психологическую атмосферу и воспитательно-образовательной деятельности, поведения (самопроявления) всех ее участников (обучающих, обучающихся и обслуживающего персонала), отношений, взаимодействия, способствующие формированию духовно богатой и профессионально подготовленной личности выпускников. Ядром такой среды выступает профессорско-преподавательский состав, как носитель и олицетворение социокультурной среды ВУЗа.

Преподаватель – это особый статус, престиж и авторитет ВУЗа – своего рода лакмусовая бумажка, характеризующая потенциал формирования будущего специалиста. **Статус** (от лат. *status* – состояние дел, положение) – правовое положение (совокупность прав и обязанностей) индивида или группы в социальной системе, определяемое по ряду экономических, профессиональных, этнических и других специфических для данной системы признаков (пол, образование, профессия, доход и др.); положение личности в системе межличностных отношений, определяемое социально-психологическими особенностями группы, характером взаимодействия личности с группой. Из представленного определения видно, что статус проявляется на двух уровнях: общегосударственном и средовом. Необходимо выделять также статус и на личностном уровне.

На общегосударственном уровне он определяется, сложившейся и признаваемой на государственном и общественном уровнях официальной позиции педагога в ВУЗе, так называемой «официальной иерархией», социальным рангом личности, как специалиста, призванного обучать, готовить профессионально подготовленные кадры в государстве (обществе) – **официальный (неофициальный) статус**. В российском обществе статус преподавателя достаточно высок.

Каждый профессиональный статус обладает определенным **престижем** (от франц. *prestige* – авторитет, влияние) – мерой признания обществом заслуг индивида (профессии, специалиста) на основе ценностей, сложившихся в данной общности. Преподаватель, как профессионал, выступает первичным и ярким примером для студентов, своей личной культуры и профессионализма. Многие известные ученые, специалисты с большой гордостью считают себя учениками ведущих преподавателей ВУЗов, у которых они учились. Это делает им честь. Каждый преподаватель для студентов олицетворяет определенный профессионально-этический потенциал, который во многом определяется его общей и профессиональной культурой, индивидуальным стилем педагогической деятельности. По своей сути преподаватель – это тот пример, у кого учатся. Известная истина, только личность формирует личность.

М.М. Рубинштейн (1880-1953), крупный отечественный психолог, философ, педагог, организатор высшего образования, признанный «учитель» учителей в работе «Проблема учителя», подчеркивал: «педагог – это социальный деятель, действующий по поручению той или иной социальной организации или по собственному почину и ставящий своей задачей целесообразно организованную помощь росту юных людей в направлении наилучшего общего и специального приспособления к окружающим естественным, социальным и культурным условиям, экономного усвоения приобретенных в культурном опыте прошлого знаний и умений, укрепления их индивидуального и социального характера и раскрытия в них углубленного интереса и творческого отношения к культурным ценностям, действуя частью непосредственным образом, частью побочными путями, как организатор опыта, как

выразитель государственно-общественных интересов, как социальный корректив, как носитель и сеятель культурных ценностей» [10, с. 23].

Истинным преподавателем становится не каждый. «Молодой педагог, писал М.М. Рубинштейн, – выпускаемый даже более совершенными педагогическими учебными заведениями, никогда не может быть готов. Диплом, полученный им, всегда будет нуждаться в пополнении тем свидетельством, который выдает сама жизнь на основе опыта и живого участия в деле» [10, с. 84]. Труд преподавателя требует постоянной работы над собой по обеспечению личностного профессионального роста, повышению педагогического мастерства, педагогической культуры. Для преподавателя профессиональная и педагогическая культура понятия, которые не редко рассматриваются как синонимы. Его профессиональная деятельность носит педагогический характер. В то же время профессиональная подготовленность включает и его предметную подготовку. Данный факт диктует необходимость выделять и профессиональную и педагогическую культуру преподавателя. Встречаются выражения профессионально-педагогическая культура, профессиональная (педагогическая) культура преподавателя.

Культура преподавателя – это сложное явление. Она выступает его качественной характеристикой и включает: внешний вид, поведение (общая культура), речь (культура речи), отношение к обучаемым, к самому себе, своей профессиональной деятельности, к тому предмету, который они читают (профессиональная культура), а также мастерство педагогической деятельности (педагогическая культура) – вот тот идеал и инструментарий, которые в первую очередь обеспечивают формирование личности будущего специалиста в ВУЗе (образовательной среде).

Для преподавателя образовательно-воспитательная (педагогическая) среда – это преимущественно аудитория, в которой он проводит занятия со студентами и где он через себя, как личность, свою культуру, индивидуальный стиль педагогической деятельности, используя различные методы и методики, средства и приемы управляет познавательной деятельностью обучаемых, добываясь качества обучения. Управляемая педагогическая среда – это педагогическая среда аудитории, в которой индивидуальный стиль педагогической деятельности преподавателя обеспечивает развитие интереса к учебному материалу, мотивацию и активизацию рациональной познавательной деятельности студентов (управляет познавательной деятельностью обучаемых). В ней преподаватель реализует себя как личность в педагогической деятельности, передавая свои знания и умения, культуру, формируя личность будущего специалиста с учетом его индивидуальных особенностей и предрасположенностей.

Важнейшей качественной характеристикой преподавателя выступает его индивидуальный стиль педагогической деятельности. По своей сущности индивидуальный стиль педагогической деятельности – это своеобразие самопроявления в повседневной реализации педагогической деятельности, общения с людьми, обеспечения достижений прогнозируемых целей. Изучение сущности и содержания индивидуального стиля педагогической деятельности преподавателя позволило выделить в нём два аспекта: общий стиль педагогической деятельности и стиль решения преподавателем типичных педагогических задач. Стиль решения педагогических задач, проявляется в общем стиле педагогической деятельности преподавателя и характеризует его индивидуальность.

Проявлением индивидуальный стиль педагогической деятельности выступает, прежде всего, сама **личность преподавателя**, с её индивидуальностью, неповторимостью и оригинальностью. Каким бы ни был уровень владения человеком методами, средствами, приёмами, применение их на практике осуществляет конкретная личность-преподаватель. Она либо усиливает, либо снижает эффект применения их в учебно-воспитательном процессе; либо обогащает, либо обедняет личность обучаемого, деформирует ее. Не случайно, побывав на интересном, поучительном занятии и увидев на нём новые методические приёмы, средства, преподаватель старается применить их в своей деятельности. Результат их применения бывает далеко не всегда аналогичным виденному. Средства и приемы можно повторить. Однако олицетворение их каждой личностью исключительно индивидуально и может иметь различный эффект. Часто, когда эффект последователя определенного опыта (применения определенных средств и приемов) не соответствует прогнозируемому, у него невольно формируется негативное отношение к тому новому, передовому, которое он пытался реализовать. Не метод определяет преподавателя, а преподаватель – метод. Он приобщает метод к себе, своей индивидуальности и обеспечивает его действенность, оригинальность. Отделить личность от его индивидуального стиля педагогической деятельности просто невозможно.

В целом индивидуальный стиль педагогической деятельности включает личность преподавателя, его нравственный идеал преподавателя, педагогическое восприятие и видение себя и другой личности,

педагогическое предвидение целей педагогической деятельности, многообразие способов их реализации и проявляется во владении и специфике реализации в повседневной педагогической деятельности:

1. Педагогической технологией обучения и воспитания, управления учебно-воспитательным процессом.

2. Педагогической техникой самоуправления, воздействия (взаимодействия), управления познавательной активностью обучаемых.

3. Методикой учебно-воспитательной деятельности.

4. Методами, средствами и приёмами педагогической деятельности, самоуправления.

5. Креативностью.

Индивидуальный стиль преподавателя проявляется в его **педагогической технике**. Под ней понимается совокупность умений «по использованию своего психофизиологического аппарата как инструмента воздействия на воспитанника» [8, 4]. Систематизация материала, раскрывающего содержание педагогической техники преподавателя, опыт педагогической деятельности, позволили выделить в ней основные группы составляющих:

Сама личность преподавателя. Это именно тот, кто занимается непосредственной подготовкой специалиста:

- авторитетность личности;
- общая культура, внешний вид;
- осанка: как стоит, сидит, общая подтянутость.

II. Самоуправление:

владение своим организмом: мимикой (выражение доброжелательности, спокойствия, уверенности, но не самоуверенности; взгляд, направленный на собеседника; соответствие выражения лица характеру речи, с которой выступает преподаватель) и пантомимикой (жесты уместны, органичны, естественны; походка упругая, ритмичная, лёгкая; движения гибкие, размеренные, непринуждённые; отсутствие скованности в движениях; сдержанность в движениях, отсутствие суетливости и нервозности; умение бесшумно вставать и садиться [6, 18-19]; управление эмоциями, настроением: снятие излишнего психического напряжения. Оно может возникнуть на различных этапах педагогической деятельности: предвосхищение предстоящего общения с данной аудиторией, в связи с особенностями темы занятия, особенностями занятия (открытое, показное, присутствие на нём непосредственных начальников и пр.); непосредственный изначальный контакт с аудиторией; общение с аудиторией, с отдельными «неконтактными» обучаемыми, или, наоборот, с контактными; удовлетворённость (неудовлетворённость) ходом общения и т.д.; создание творческого самочувствия. Исследования показывают, что самочувствие преподавателя на занятии это может половина эффективности его проведения. Особая роль принадлежит способности преподавателя создавать творческое самочувствие. Под ним понимается поглощённость преподавателя задачей и «сверхзадачей» предстоящего занятия. Понятие «сверхзадача» заимствовано из театральной педагогики. Для преподавателя она означает ориентировку его на среднюю и дальнюю перспективу обучения. Она, подчёркивает К.Л. Львова: «не есть нечто новое или надуманное он (термин – Л.М.) фиксирует наработанный учительством опыт перспективной учебно-воспитательной деятельности» [5, 110]. Творческое самочувствие складывается от сопереживания, видения каждого обучаемого «изнутри», что позволяет преподавателю обеспечивать познавательную активность обучаемых и своевременно реагировать на ситуацию, складывающуюся в аудитории, сохраняя основную канву занятия. Оно сохраняется и изменяется в процессе самоконтроля и самоуправления преподавателя, активности самоуправления на занятии, динамичность и его вдохновение [5, 106-113]; самоконтроль. Развитый самоконтроль, самоуправление позволяют преподавателю при необходимости сдерживать себя, управлять своим проявлением, активизировать свои возможности, стимулировать эмоциональное воспроизведение учебного материала, эмоциональное воздействие на обучаемых и добиваться большей эффективности убеждения и внушения.

III. Культура и техника речи, которая включает:

- грамматическую правильность;
- лексическое богатство;
- выразительность, образность.

Собственно техника речи, характеризующаяся правильным дыханием и постановкой голоса (полётность, звонкость, гибкость и правильно выбранная силу голоса); богатство интонаций; чёткая дикция; необходимый темп) [7, с. 85-135].

V. Культура педагогического общения. Ей принадлежит особое место в педагогической технике преподавателя. Она проявляется во всей педагогической деятельности преподавателя и прежде всего: педагогическом такте: соблюдении спокойного, доброжелательного тона в процессе общения, умении слушать собеседника, задавать вопросы, понимать другого человека, сопереживать, располагать собеседника к общению, уважать собеседника как личность (его суждение, его право иметь собственное мнение, даже, если оно ему не нравится и проявлять это в процессе общения); способности устанавливать и поддерживать контакт в общении (организаторские, коммуникативные умения): внешним расположением к себе собеседников, установлением зрительного контакта, умении смотреть на собеседников (аудиторию) и видеть их динамику, сопереживать с ними, ориентироваться в сложной ситуации общения, проявляя корректность к собеседникам; искусство ведения общения (умение взаимодействовать и взаимодействовать): умении заинтересовать, увлечь выступлением, рассказом, сообщением (информацией, культурой речи, логикой, искусством изложения и т.д.), вести диспут, убеждать, в определённой степени внушать [см.: 1; 2; 3].

VI. Искусство педагогического воздействия:

- убеждать (переубеждать), внушать;
- побуждать, активизировать, стимулировать;
- предупреждать, профилактировать.

VII. Искусство управлять вниманием аудиторией. Это достигается владением преподавателем всем комплексом педагогической техники: умение видеть как воспринимается учебный материал, выделять главное, привлекать к нему внимание, интенсифицировать познавательную деятельность и снижать напряженность, позволяя переключить внимание, снимать напряжение и пр.

Искусству реализации способов педагогической деятельности присуще творчество преподавателя, которое проявляется в индивидуальном стиле педагогической деятельности преподавателя. Оно характеризуется **креативностью** – предрасположенностью к творчеству. Для преподавателя она выступает важным показателем личности: то ли это творец, то ли ремесленник. Термин «креативность» происходит от латинского, означающего – сотворчество, создание. Под ним понимается способность человека к творчеству. Она характеризует способность преподавателя видеть свои педагогические возможности, создавать необходимые педагогические ситуации, уметь определять наиболее целесообразные пути решения педагогических задач, наиболее оптимально выбирая средства и приёмы, необходимые в данной ситуации учебно-воспитательного процесса, вести научный поиск в педагогической области, овладевать и внедрять в практику положительные результаты исследования. Иногда такую способность называют **эврилогией**. По своей сущности эврилогия от эврика (от греч. *héurgēka* – нашёл!) – обусловленное открытием, познанием нового, ранее не известного и логия (от греч. *lógos* – учение) – учение о способах открытия новых подходов, новых способов решения неординарных задач. Она характеризует индивидуальный стиль деятельности преподавателя, его неповторимость и индивидуальность в решении педагогических задач. Противоположность творчества часто называют ремесленничеством.

Вокруг неординарных преподавателей объединяется студенчество. Оно старается им подражать, заражаются их энергией, творчеством, поиском нового, приобретают опыт мастерства, исследователя. Деятельность преподавателя помогает не только овладеть профессией, но и способствует формированию личности выпускника. Характерно, что периодически проводят опросы студентов в интересах познания их отношения к самосовершенствованию и к личности преподавателя как примеру, определённому идеалу. Ответы, как правило, бывают разные. Многие видят реальный пример в лице преподавателя и это отмечали в своих ответах. Другие видят определенные проявления, которым они хотели бы следовать. В то же время, были ответы, в которых студенты отмечали, что у них нет необходимости в примере. В качестве аргументации некоторые приводили их стремление «быть самим собой». Они ошибочно считали, что подражая чему-либо в человеке, они становились его копией. Копией стать невозможно. Можно усвоить какие-либо проявления, но быть в лучшем похожим на другого, делает честь человеку. Человек обязательно сохраняет свою самобытность, свой стиль самопроявления.

1. Грехнев В.С. *Культура педагогического общения*. – М., 1990.

2. Добрович А.В. *Воспитателю о психологии и психогигиене общения*. – М., 1987.

3. Карнеги Д. *Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично*. – М., 1989.

4. Лихачев Д.С. *Заметки о русском*. – Л., 1981.

5. Львова Ю.Л. *Творческая лаборатория учителя.* – М., 1980.
6. *Методические рекомендации для преподавателей и студентов по основам педагогического мастерства к практическим занятиям на I курсе.* – Полтава, 1987.
7. *Основы педагогического мастерства / под ред. Зязюн И.А.* – М., 1989.
8. *Педагогическая технология: программа учеб. курса / под ред. Слостенина В.А.* – М., 1991.
9. Пряхин Д.А. *Уникальность историко-культурной территории как фактор образовательного процесса в регионе (На примере Ельца и его исторической округи): Автореф. Дисс... к. пед. н.* – Елец, 2000.
10. Рубинштейн М.М. *Проблема учителя: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. Слостенина В.А.* – М.: Издат. центр «Академия», 2004.

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В.В. Трифонов – *д.пед.н., проф., кафедры педагогики КазНПУ им. Абая*

Мне хотелось бы поделиться с начинающими исследователями некоторыми соображениями, которые, как я полагаю, волнуют не только меня, но и всех тех, кто причастен, так или иначе, к научно-педагогической, исследовательской работе.

В качестве члена докторского совета по педагогике я проработал 17 лет. В течение этого длительного времени мы обсуждали и оценивали различные исследования, проведённые соискателями, которые занимались этой работой, возможно, несколько лет. При подготовке научно-педагогических кадров все участники этого процесса хорошо знают, что любое исследование – это есть одна из научных форм познания окружающего нас мира. В связи с этим, у меня неоднократно возникал ранее и волнует сейчас один и тот же вопрос. Насколько достоверно мы познаем близкую нам педагогическую и психологическую действительность? Ведь многие науки, например, психологическая, как бы достоверно она не познавала психику человека, всё равно испытывает определённые затруднения в разработке новых методик для выявления того, как протекает, например, мышление и особенно у учащихся, которые имеют какие-либо нарушения интеллекта? Каковы психофизиологические особенности протекания и нарушения памяти личности детей разного возраста? В чём состоит проблема выявления воображения, эмоционально-волевых процессов и др.? А существуют ли для нас аналогичные педагогические проблемы? Испытываем ли мы, как педагоги, какие-либо затруднения при познании исследуемых объектов, предметов, процессов, ситуаций и явлений, внутренних и внешних сторон, влияющих на развитие личности на уровне их сущностных проявлений? Вопрос стоит очень просто. Насколько достоверно мы познаем и раскрываем изучаемые нами педагогические явления? Может быть, мы где-то и что-то искажаем, заблуждаемся, а возможно и недостоверно описываем то, что исследуем? Однако, прежде чем ответить на эти вопросы, хотелось бы кратко остановиться на том, что представляет собой знание, как таковое, и какова научно-педагогическая ценность тех знаний, которые мы получаем? Имеются ли у нас чёткие различия между нашими знаниями и нашими обычными информационными мыслями, а также средствами их выражения? Как всегда вопросов всегда больше, чем толковых, продуктивных ответов! Но ясно одно, что любое знание – это результат адекватного отражения действительности в сознании личности в виде понятий, суждений, теорий. Но этого мало, так как, всё это должно быть ещё чётко и достоверно зафиксировано, а не являться произвольной мыслительной конструкцией соискателя! Если же мы рассматриваем знание с позиций информированности, то должны быть способы получения этой информации, процессы её переработки и другое. В ходе педагогического исследования мы также часто проводим, так называемый педагогический эксперимент для получения первичных эмпирических данных. Я не оговорюсь, если скажу, что в подавляющем большинстве случаев, соискателю заранее известны результаты его эксперимента. Возникает вопрос, зачем его проводить? Если он вообще проводится! Получаем ли мы в результате такого эксперимента новое знание? Ответ однозначный – нового знания мы, конечно, не получаем и, тем не менее, почти во всех случаях, выстраиваем и обосновываем целую систему аргументов для утверждения давно и хорошо известных истин! Получается «наука ради науки», а не наука ради поиска грана истины! В итоге, мы получаем не научно-педагогические знания, а обычную сумму заранее подготовленных информационных данных. А в чём же тогда отличие уровня научных знаний, от уровня обычных данных? Отличие состоит в том, что уровень научных знаний вытекает из творчески придуманной и практически внедрённой соискателем модели или системы, которые в жиз-

ни реально функционируют, а не замысловато им изложены на бумажном носителе. Уровень же обычных данных – это те же самые модели и системы, которые практически не функционируют и по своим исходным параметрам они потенциально, вообще, не могут функционировать.

Полагаю, что для получения новых научных знаний, нам нужно научиться (с аппаратурой или без неё) достоверно измерять, то, что подлежит измерению и точно фиксировать то, что мы исследуем. В связи с этим, хотелось бы напомнить начинающим исследователям, что такое измерение? Измерение – это есть приписывание чисел наблюдаемым объектам и событиям по определенным правилам. Выделяют какой-нибудь признак и отмечают каждый случай, когда в наблюдении или эксперименте появляется явление с этим признаком. Затем считают количество таких случаев, получают число предметов или явлений с данным признаком и регистрируют эти признаки. Для случайных событий выводится их средняя величина. В педагогике, к сожалению, не разработаны чёткие способы, а точнее достоверные методики для измерения педагогических явлений, качеств личности и форм их проявлений. Например, как измерить не прямо, а хотя бы косвенно, такое качество личности, как честность? Это, что лакмусовая бумажка – опустил её в воду, она покраснела – значит, честный человек. Если же она не покраснела, значит не честный человек. Если же взять для измерения такое качество, как трудолюбие, то мы даже приблизительно не можем его измерить. Например, в школе ученик лентяй, ничего не делает в классе, учиться посредственно. Дома же или вне школы он становится активно положительным. Качество личности одно и то же, а характеристики этого качества – диаметрально противоположные! В лучшем случае, что мы сегодня делаем – это пытаемся понять причинно-следственный механизм. Но это не даёт нам основания говорить, а тем более утверждать, что поняв причины и следствия, мы «управляем» многомерным «процессом» нужного нам качества формирования личности. Понять же причины и следствие – это ещё не значит уметь практически управлять тем, что действительно управляемо в педагогике и не сокрушаться из-за того, что там неуправляемо. В наших же педагогических исследованиях всегда и всё получается правильно и однозначно. Все качества личности точно измеряемы, а явления, процессы и ситуации, как правило, всегда управляемы в нашем образовательно-воспитательном процессе!

Думаю, что для того, чтобы исследовательский материал имел более или менее научный характер нам обязательно нужно разработать относительно достоверные методики измерения научно-педагогических явлений и качеств личности. Без обсуждения и первичного апробирования этих методик соискателей нельзя допускать к разработке и получению опытно-экспериментальных данных. Любая наука начинается там, где имеются достоверные измерения. Если их нет, то это произвольный или псевдонаучный вымысел соискателей с достаточно современной формой статистической обработки недостоверного «научного» материала. Вместе с тем, истинная наука не стоит на месте. Уже давно и широко внедряются в исследования, так называемые «фреймовые языки», автор М.Минский [1]. С их помощью мы можем более достоверно познать новую для себя научно-педагогическую ситуацию или же по-новому взглянуть на старые, известные процессы, явления или условия развития личности. Делается это путём выбора из своей памяти какого-то образа или какой-то хорошо известной структуры (она называется фреймом). Затем нужно творчески изменить в этой структуре или образе отдельные детали с таким расчётом, чтобы образовать новую структуру, которая была бы пригодной для понимания более широкого класса явлений и процессов. Поиск этой структуры и её видоизменения – это есть уникальный, творческий процесс и он не совсем простой. Но, именно, в этом случае мы можем получить новое знание на уровне истины, а не на том уровне, как это мы часто делаем в своих исследованиях – «как оно кажется, так оно и есть»!

Что же следует понимать под истиной? Определений много, назову лишь некоторые. Это может быть и «соответствие знаний действительности и практике», это и «опытная подтверждаемость», это и «свойства самосогласованности знаний», это и «адекватное отражение объекта, познающим субъектом», это и «полезность знаний, и их эффективность» и другое.

Получается интересная вещь с точки зрения соотношения знаний со временем. Сегодня мы абсолютно уверены, что получаемые нами в процессе исследования знания – истинные! Но давайте подумаем, что будет с этими знаниями примерно, через 25-30 лет, когда, возможно, многих из нас и в живых уже не будет. Вполне вероятно, что за это время эти знания, в лучшем случае, станут заблуждением, в худшем – искажением. Выходит, что сегодня мы занимаемся не производством новых знаний, а производством заблуждений и искажений. Вместе с тем, заблуждение – это тоже познавательное явление, однако его отличие от истины состоит в том, что исследователь нередко получает такие

знания непреднамеренно, в виде каких-либо суждений, понятий, умозаключений и др. и лишь со временем исследователь может понять эту ошибку. Если же он получает искажённые знания преднамеренно, т.е. с умыслом вводит читателей в заблуждение, то это похоже на мошенничество, с вытекающими отсюда последствиями. Бывает и так, что соискателю вместе с его научным руководителем, очень трудно отказаться от той идеи или направления, в которые они свято верят и в истории тому немало случаев. Например, нидерландский физик Х.А. Лоренц так сказал: «Сегодня утверждаешь прямо противоположное тому, что говорил вчера; в таком случае вообще нет критерия истины, а следовательно и неизвестно, что значит наука. Я жалею, что не умер пять лет тому назад, когда этих противоречий не было» [2]. Судя по всему, Х.А. Лоренц очень остро переживал смену одной теории, другой и ему трудно было отказаться от своей прежней теории, которая считалась ранее истиной! Полагаю, что нам было бы небезынтересно знать на каком уровне «истинности» соискателю нужно получить знания с тем, чтобы утвердить свою теорию и полемизировать, а возможно и показывать несостоятельность другой теории.

Во-первых, должна быть чёткая экспериментальная обоснованность исследования, убедительность того, почему дело обстоит именно так, а не иначе. Ссылки на «мнения» и «авторитеты» других здесь не уместны, так как это более подходит для обыденного, а не научного знания.

Во-вторых, объективно-истинное знание при фиксированных, а не любых условиях его получения, должно воспроизводить закономерности изучаемого объекта.

В-третьих, знание должно быть не просто упорядоченно, как это имеет место в обыденном знании, а упорядоченно по осознанным принципам, структурно-системно, в форме теории и развёрнутых понятий.

В-четвертых, научная истина не может основываться на вере (как это имеет место при религиозных воззрениях), она должна подтверждаться на практике и быть проверяема другими исследователями при многократном наблюдении! Выполнение соискателем хотя бы этих условий может быть основанием для создания собственной научной теории и показа ошибочности другой теории.

Хотелось бы также обратить внимание соискателей ещё на один момент, который нередко имеет место при проведении исследований. Например, при использовании опросных методов мы, почти всегда, опираемся на мнения учащихся, учителей, завучей, директоров школ и других. Полагаем, что если большинство из них выскажет своё положительное мнение по интересующему нас вопросу, то после статистически чёткой обработки – это и будет истинное знание!

Однако это далеко не так и вот почему. Давайте опросим, например, несколько тысяч человек на предмет существования, скажем, бога. Если подавляющее большинство, проголосует за положение о существовании «всевышнего», то это вовсе не означает, что это положение истинное. Вероятно, нужно не количество опрошенных респондентов, а глубина понимания предмета исследования, тогда мы будем чуть ближе к сути изучаемого вопроса.

Главным признаком любого исследования является, прежде всего, достоверность познания сущности функционирования материальных и не материальных систем, выявления закономерностей их развития. Поиск соискателем истины – это, безусловно, объективный процесс, но в тоже время мы должны, наверное, согласиться с тем, что вне человека истины не бывает, она сидит в нём, т.е. она субъективна. Хотя английский философ Карл Поппер утверждает, наоборот, – истина находится вне субъекта, она объективна [3]. Мы же пока будем исходить из того, что истина во многом зависит от соискателя, от уровня его индивидуальной подготовленности и интеллектуальных возможностей. Стало быть, для каждого соискателя не может быть одинаковым выбор средств, методов, форм и путей достижения истины! Можно сказать, что от уровня исследовательской подготовленности самого соискателя зависит достоверность и ценность научных результатов. А не так, как это у нас часто случается, что всё зависит не от личности исследователя, а от стройности и логичности, шаблонно разработанного и часто взятого «напрокат», так называемого научного аппарата!

Многие люди, которые не занимаются наукой, наивно полагают, что в любом исследовании всё истинно и безупречно, факты неоспоримы, рассуждения логичны, выводы достоверны, возможность ошибки, а тем более заблуждения исключены. Однако это далеко не так. Наряду с фактами и теориями нередко встречаются псевдофакты и псевдотеории. В недалеком прошлом, с подачи некоторых исследователей, официальные лица сообщали нам, что число второгодников становится все меньше и меньше; преступность среди несовершеннолетних всё время снижается; рецидивистов скоро можно будет назвать поимённо; жизненный уровень населения скоро обгонит уровень жизни развитых зару-

бежных стран; что у нас едва ли не самая высокая в мире продолжительность жизни людей, что высокий уровень детских суицидов никак не связан с образовательной системой и так далее. На поверку же дела обстояли совсем иначе. Однако, некоторые исследователи продолжали выдавать нам правдоподобную, благополучную информацию. Скрывали и замалчивали неудачи, ошибки, промахи. А официальные лица такую информацию не проверяли и не пресекали, они просто молчали, хотя это была обыкновенная ложь. Была ли это ложь осознанной или неосознанной – это второй вопрос, но от этого ложь не переставала быть ложью, а возможно даже и дезинформацией.

Несколько иначе выглядит картина, которая имеет место при заблуждении! Заблуждение – это непреднамеренное несоответствие суждений или понятий исследуемому объекту. Однако в итоге – это тоже ложь, которая принимается за истину. Хотелось бы обратить также внимание соискателей на то, что добыть знание, а тем более новое знание и тем более ценностное знание – это очень и очень не простое дело! Что же получается нередко в наших педагогических исследованиях? Мы дали соискателям в руки, так скажем, логично выстроенный научный аппарат. Они берут его, как «готовое клише», трафарет и накладывают его, в виде само собой разумеющихся гипотез и субъективных предварительных представлений, на область исследуемого предмета. При этом, многие научные представления базируются, в подавляющем большинстве, на давно и хорошо известном материале. Отсюда, истолкование соискателем области условно назовём её «неизвестной», с позиций хорошо известного исследовательского материала, во многих случаях даёт нам не истинные результаты, а обыденную информацию на уровне здравого смысла. Это и есть научное заблуждение. Кроме того, часть исследуемого объекта нередко выдаётся за целый объект, а одна сторона или один элемент системы за всю систему. На заседаниях докторского совета по педагогике я задавал многим соискателям один и тот же вопрос «назовите, пожалуйста, что такое система и какие элементы, разработанной Вами системы, входят в неё, покажите их взаимосвязь»? К сожалению, ни один из соискателей не дал вразумительного ответа на этот простой вопрос. Между тем, понятие «система» – это, прежде всего, достаточно жёсткая и упорядоченная взаимосвязь, входящих в эту систему, элементов, которые имеют целостность, единство, структурность, иерархичность и множественность. Функционирование любой системы, которую нередко ошибочно принимают за модель, определяется, в основном, содержанием, именно, этих элементов. Что же собой представляет каждый из них?

1. Целостность – это, когда каждый элемент, имеет своё определенное место и свою функцию в этой системе.

2. Единство – это, когда вся система едина и не сводима к сумме её элементов.

3. Структурность – это, когда поведение системы зависит не столько от каждого её элемента, сколько от их структуры.

4. Взаимозависимость – это, когда система проявляет себя и свои свойства только тогда, когда она взаимодействует с микро и макро средой.

5. Иерархичность – это, когда каждый элемент можно рассматривать как отдельную систему, а все элементы вместе можно рассматривать как целостную, единую систему, которая является, в свою очередь, элементом более широкой системы.

6. Множественность – чтобы познать и описать любую систему нужно построить множество моделей, которые могут раскрыть какой-то аспект, рассматриваемой системы.

В связи с этим, любой исследователь, который проектирует построение простой, сложной, централизованной, децентрализованной или какой-то иной системы, должен знать, что этот процесс целесообразно начинать с конца, т.е. вначале описывается идеализированное состояние системы, которое хочет достигнуть исследователь, например, на основе анализа литературы, а потом он уже ищет формы, методы, средства и пути достижения этого идеализированного состояния.

Полагаю также, что одно из главных предназначений педагогической науки состоит в том, чтобы упрощать познавательные объекты. Тем самым значительно облегчается постижение многосложной и многомерной действительности. Что значит упрощать? Это надо взять к рассмотрению любой объект исследования и довести его до полного понимания, т.е. до минимума, до основания, до предела, без чего уже нельзя обойтись, т.е. когда всё просто, ясно и однозначно! И затем, отталкиваясь от этого фундамента, основания, задавать этому объекту различные параметры усложнения – малоизвестные или вообще неизвестные науке. И это, разносторонне и достоверно исследовать, т.е. наблюдать, как будет вести себя этот объект и исследуемый в этом объекте, тот или иной предмет. При этом, соискатели исследуют часто огромное количество школ, учителей, учащихся и т.д., в размерах свыше 500-700-1000

участников исследовательского процесса. Это больше похоже на социологические цифры, чем педагогические. Полагаю, что нам нужно разрабатывать малоисследованные, глубинные сферы личностных проявлений, сложный психологический комплекс соотношения социальных и биологических факторов, которые влияют на развитие личности, современный характер межличностных отношений, меры профилактики детских правонарушений, преодоление вредных привычек и др. Мы же, пока, на сегодня берем «числом, а не умением». Конечно же, от ошибок и в жизни, и в науке никто не застрахован. Но если они все же есть, то нужна смелость, чтобы их признать. Академик П.Л. Капица в этой связи неоднократно говорил, – «ошибки не есть лженаука, ошибки – это диалектический способ поиска истины. Никогда не нужно преувеличивать их вред и уменьшать их пользу. Лженаука – это непризнание ошибки» [4]. Думаю, что перед лицом знания и поиском истины, все исследователи равны, как перед законом. Ни один профессор или академик, ни одно научное направление или школа, не вправе и не могут претендовать на монополизм в науке, – ни в процессе движений к истине, ни, тем более, после её установления. Мы с Вами не физики, а гуманитарии и то, что сегодня многим казалось истиной, завтра может быть элементарным заблуждением. Хотелось бы также подчеркнуть, что заблуждение заблуждению рознь! Одно дело заблуждаться в виде отдельного высказывания, а другое дело заблуждаться систематически с оформлением своих взглядов в целые учения и научные концепции. За много лет работы в качестве члена докторского совета по педагогике и заместителя председателя кандидатского совета по психологии, я не помню случая, чтобы полученные исследователями результаты, хотя бы единожды грешили заблуждением или были бы отрицательными. Между тем, для нас было бы полезным принять хотя бы во внимание, предложенную некоторыми учеными – исследователями градацию истинности знаний, которая включает в себя достоверное и вероятное знание. Достоверное – это, когда истина установлена исследователем в главном, основном. Вероятное знание – это, когда у членов Ученого Совета нет полный и окончательный уверенности в том, что получил соискатель, а есть только некоторые основания считать это знание истинным. Потому, что оно нуждается в дальнейшем доказательстве. Сегодня оно вызывает у нас определенную уверенность в его истинности, но мы постоянно готовы к тому, что завтра эта уверенность может исчезнуть. Такая градация помогает глубже понять, что истина всегда однозначна и конкретна и соискатели ищут её порой годами. Она или есть, или ее нет! Например, в математике выражение $a^2 - b^2$ раскладывается на $(a - b)(a + b)$. И здесь уже не применимы слова «более» или «менее». А вот к достоверному или вероятному знанию по педагогике эти слова вполне применимы. Отсюда мы и не должны требовать от соискателей по научным педагогическим специальностям абсолютной достоверности полученных результатов. Если же будем требовать, что мы невольно будем подталкивать их к дезинформации. Ведь соискатель только ищет истину, а не держит её в руках и вот здесь у него неизбежны заблуждения. Задача очень сложная и состоит она в том, чтобы членам Ученого Совета досконально разобраться, какая доля знания является заблуждением, а какая нет. Это не так просто сделать! Рецептов никаких нет. Однако есть некоторые рекомендации по этому вопросу.

Мне думается, что коренным пороком всех наших педагогических теории является, видимо, то, что мы стремимся найти критерии истинности знания в самом знании, в каких-то особых его положениях, которые считаются если не святыми, то, во всяком случае, привилегированными по сравнению с другими.

Критерием истины должна быть всё же не методология, не выстроенная соискателями и магистрантами логика исследования, а практика. Причем не все виды практики, а лишь те, которые соответствуют проблеме исследования. И не всякая практика, а только развитая, передовая практика.

Кроме того, все теоретические рассуждения соискателя должны проверяться в технически фиксированном эксперименте и не в одном эксперименте и не целиком, как это мы часто делаем, а по частям и в целой серии различных экспериментов, которые подтверждают его теорию. При этом, надо помнить, что полученный исследователем результат может следовать и из других теорий, а не только из его!

Что же касается логических рассуждений, на которые соискатели привыкли опираться, то они, безусловно, нужны, полезны, но они не могут быть порукой истины. В науке есть расхожее мнение – «всё, что истинно, то и логично». На это английский физик К.Бернар ответил так – «всё, что логично не обязательно истинно, ибо раз приняты посылки, то ошибка столь же логична, как и истина» [5].

Вся трудность состоит в том, чтобы свести к минимуму опасность подмены действительной структуры вещей, явлений – словами, а реакцией человека на предмет, событие – его реакцией на слово!

Словесное выражение не даёт нам полной картины какого-то педагогического явления, а тем более проявлений практики.

Объективный уровень педагогической действительности не может быть выражен словами. Ещё в прошлом веке была высказана мудрая мысль о том, что мы должны указывать пальцем на «объективный» уровень действительности, на все его проявления и молчать, иначе мы никогда не поймем этого уровня.

Словесное выражение никогда не может быть точным, оно всегда субъективно, приблизительно и ориентировочно.

В своей работе мы часто подменяем факты словесными абстракциями об этих фактах. Мы почти всегда указываем на абстрактно-предметное значение изучаемых понятий, их форму, объем, связанные с этим понятием или термином, но часто затрудняется в определении содержания этих понятий, их функционировании, управлении и жизненной, практической результативности.

Современный человек потерял способность добывать знания самостоятельно, разучился «напрягать» свою голову и всё больше обращается к интернету, в котором творится хаос наукообразных рассуждений, правдоподобных умозаключений, рекомендаций, которые на проверку могут быть далеки от истины и реальности. Самый верный признак истины – это простота и ясность. Ложь всегда бывает сложной, вычурной и многословной – неоднократно пояснял Л.Н. Толстой [6]. В этой связи, уместно вспомнить также и другие слова Л.Н. Толстого, который любил повторять, что знание только тогда становится знанием, когда оно приобретено усилиями своей мысли, а не только памятью [там же].

Хотелось бы так же обратить внимание соискателей и магистрантов на то, что научные знания можно получить не только путем логически выстроенного научного аппарата, но и на интуитивном уровне! Психологи не раз указывали нам, на наличие у человека невербальных мыслительных актов, т.е. интуиции. Человек как бы предчувствует, что нужно поступить именно так, а не иначе. Вся беда состоит в том, что человек не знает, что происходит в его мозгу, когда он оперирует всевозможной информацией. И это есть кардинальный факт человеческой психики. Психофизиологами доказано, что скорость мыслительного процесса, которая протекает на бессознательном уровне психики человека, во много раз превышает темпы мыслительного процесса, который развёртывается в обычных условиях. К сожалению, исследователи не могут обнаружить никаких знаков или систем знаков, которые сопровождают столь быструю смену «кадров» в голове человека. Но установлено другое, что на бессознательном уровне нормальный человек перерабатывает 10^9 бит информации в секунду, а на сознательном уровне всего лишь 10^2 , т.е. почти в 5 раз меньше. А.Эйнштейн говорил в связи с этим, что «для меня не подлежит сомнению, что наше мышление протекает, в основном, минуя символы (т.е. слова) и к тому же бессознательно» [7]. И это, видимо, так, т.к. все великие завоевания науки он совершил не благодаря логике, а вопреки ей. Он сам об этом говорил не раз, что «если не согрешить против логики, то вообще нельзя ни к чему прийти, подлинной ценностью является, в сущности, только интуиция» [8].

Это обстоятельство отмечал другой великий ученый Луи де Бройль: он говорил «я вижу поразительное противоречие, человеческая наука, по существу рациональная в своих основах и по своим методам, может осуществлять свои наиболее замечательные завоевания лишь путем опасных внезапных скачков ума, когда проявляются способности, освобождённые от тяжелых оков строгого рассуждения» [9].

Я не уверен в том, что мы с вами сможем экспериментально проверять наше интуитивное мышление. Да в этом, наверное, и нет никакой необходимости. Нам более важен сам результат, чем то, что происходит теоретически в голове соискателя. В связи с этим, не хотелось бы затрагивать полемический вопрос о том, как наши теоретические положения подтверждаются на практике. Думаю, что это должно быть предметом отдельного разговора. Но хотел бы только лишний раз подчеркнуть, что любой практической деятельности предшествует проблема идеального построения объекта исследования, а также отбор адекватных способов измерения изменения этого объекта. Именно с этого начинается наука, а не с того, когда в качестве объекта исследования мы берём те области педагогики и психологии, для которых нет на сегодня достоверных методик измерения изменения исследуемого объекта, а если они и есть, то они или недоступны нам, или мы не умеем ими пользоваться. Вероятно, поэтому у нас идёт не научное и ценностное прибавление в знаниях, а прибавление на уровне наукообразных рассуждений с констатацией давно известных истин. Мне не хотелось бы сейчас по этому случаю приводить в качестве примера наукообразности конкретные диссертационные работы. Поэто-

му я приведу аналогичный пример, не связанный с наукой. Можно сказать «не красна изба углами, а красна пирогами». Эта поговорка рассматривается как обыденное, житейское знание. А ведь её можно выразить и по-другому – «старорусская постройка деревянного типа, славится не только своим внутренним интерьером, но и прекрасными хлебобулочными изделиями». А это уже считается, как «научное знание»! Хотя на самом деле это есть научное словоблудие!

Для того, чтобы мы имели прирост новых и достоверных знаний, нам нужны смелые творческие личности, которые могли бы с помощью «фреймовых языков» или на интуитивном уровне создавать идеальные объекты исследования и умело внедрять их в практику работы педагогических систем (школа, колледж, вуз и т.д.).

Полагаю, что только построение соискателем творчески созданного им идеального объекта исследования может принести педагогической науке ценностное прибавление в знаниях. Я исхожу из того, что такого объекта, на сегодня, нет в педагогической науке. Но если этот идеальный объект будет сконструирован и не только в голове соискателя, но ещё и доказан с правом на его жизнь, на примере развитой практики, с проведением технически фиксированного научного эксперимента, то только в этом случае мы можем получить прирост новых достоверных знаний. Но у нас получается какое-то противоречие, вроде бы соискателями и строятся различные модели, системы, они проводят педагогические эксперименты, а полученные результаты настолько банальны, что не стоят того труда, который на них затрачен. Это не экономия, а растрачивание времени и энергии соискателя и не только его, но и многих других лиц причастных к этому делу, в том числе и нас с вами.

Возникает простой вопрос! То, что мы получаем во многих педагогических исследованиях это что, знание, научная истина или обыденные рассуждения на уровне здравого смысла? В большинстве случаев это последнее. Неужели нужно было месяцами разрабатывать научный аппарат и годами проводить исследование, чтобы получить столь скромные результаты, которые известны даже тому студенту, который никогда не видел в глаза учебник педагогики! Невольно возникает и другой простой вопрос! А нельзя ли было получить эти же самые результаты другим, более коротким и экономным путем, даже без анализа литературных источников, эксперимента, этапов и других исследовательских процедур? Для данных результатов, полученных на уровне здравого смысла – это чрезмерно расточительный и крайне не научный по всем параметрам путь! Получается, что для того, чтобы нам попасть, например, из г. Алматы в г. Каскелен, мы должны взять визу и ехать не иначе, чем через китайский г. Хоргос или г. Урумчи. Это, мягко говоря, абсурд!

Для любого исследования должна быть творческая подготовленная личность самого соискателя, тогда и результаты исследования будут творческими. В общем виде, целесообразно также ответить и на другой вопрос, что же такое творчество? Творчество – это, когда на основе познавательных способностей соискателя (его памяти, мышления, воображения и др.) им развёртывается творческая деятельность, раскрывается сущность изучаемых объектов и предметов, показан механизм развития, например, личности или её взаимодействие, которое ведет к развитию или саморазвитию. Возникает вопрос. Какое движение в мышлении соискателя имеет место при творчестве? От объекта к субъекту или, наоборот, от субъекта к объекту и почему? Наверное, всё же, от субъекта к объекту, т.к. это приводит, в итоге, к построению соискателем идеального объекта, как чего-то нового. А если же его мышление протекает от объекта к субъекту, то это можно рассматривать, как отражение в сознании соискателя этого объекта на основе чувственных представлений и знаний. Это тоже можно считать как бы творчеством, но малозначительным. Ведь тот объект, который создан на базе идеального представления, сам будет являться отражением идеального. Не исключено, что идеальное представление объекта исследования может быть малосущественным. Надо также уяснить, что определяет при творчестве «существенно новое» и чем оно отличается от «несущественного»? Исходным рабочим определением понятия «творчество» может быть философский подход. Творчество – это, как процесс человеческой деятельности, создающий качественно новые материальные и духовные ценности. При этом, можно выделить наиболее общие признаки творческой деятельности личности, которыми являются:

- способность видеть и чётко формулировать проблемы;
- высокая степень сосредоточенности внимания, умения его переключать и распределять;
- глубина мышления, способность проникать в сущность явлений;
- видеть структурные связи и зависимости, причём там, где на первый взгляд, казалось бы, явления, факты и события не зависимы между собой;

- обладать способностью, оперативно учитывать меняющиеся условия умственных действий и на этой основе менять условия решения умственных задач;
- иметь самостоятельность, критичность и самокритичность в мыслительных проблемных ситуациях;
- иметь постоянную готовность памяти, а также эмоциональность, проявляемые в интуиции и творческом воображении;
- обладать способностью к направленным и длительным волевым усилиям;
- причем, творческая личность характеризуется не последовательностью этих свойств, а их тесной, структурной взаимосвязью.

Для повышения эффективности научно-педагогических исследований необходимо.

1. Создать в нашем вузе координационный совет по педагогическим специальностям, который бы вникал и утверждал тематику исследований и отвечал за то, чтобы не было дублирования и мелкотемья в педагогических исследованиях.

2. Пересмотреть практику проведения опытно-экспериментальной работы, т.к. в наших исследованиях результаты всегда только положительные. Описаны изменения, показана их разница, динамика, даны чёткие срезы и т.д. Всё это вызывает определенные сомнения в достоверности результатов. При этом, суть наших экспериментов одна и та же, – если в стакан с чаем положить сахар и помещать, то чай будет сладким, а если не положить сахар и помещать, то чай будет не сладким.

3. Как один из вариантов, можно использовать подход проведения исследований, принятый в медицинской науке. До тех пор, пока соискатель не получит достоверных экспериментальных и клинических результатов, он не начинает описывать своё исследование. При этом, эксперимент, который был задуман соискателем, как подтверждающий, по своим результатам оказывается другим – опровергающим, и, наоборот, тот эксперимент, который должен дать опровергающие результаты, на деле выдал соискателю положительные результаты.

4. В наших же исследованиях, в результате экспериментальной проверки, гипотеза всегда получает стопроцентное эмпирическое подтверждение. Такая познавательная чёткость ещё не гарантирует нам достоверности и ценности полученных знаний, т.к. эта «чёткость» во многих случаях носит недостоверный характер.

5. Рекомендовать рецензентам проводить с соискателями свободное собеседование по исследуемой проблеме. Подвергать сомнению научную ценность полученных результатов, а соискателю уметь аргументировано доказывать достоверность своих результатов. Нам нужна доброжелательная научная полемика, если хотите, то состязательность. Только при этом условии мы можем выйти на новый уровень познания психолого-педагогической действительности.

6. Целесообразно провести компетентные консультации с официальными лицами на предмет утверждения кандидатских и докторских диссертаций в том случае, если полученные в ходе исследования результаты будут являться, например, наполовину отрицательными, наполовину положительными. Это даст возможность получения более достоверных результатов, которые правомерно будут сопоставляться с аналогичными данными, полученными зарубежными исследователями.

7. Полезно также учитывать индивидуальные особенности протекания познавательных процессов у наших соискателей и магистрантов. Не загонять их мышление в строгие рамки логики и рационализма. Результатом такого мышления нередко является «тяжеловесные» выводы и наукообразная форма описания исследования.

8. Предлагаю оценивать исследовательскую работу наших соискателей и магистрантов не столько по степени разработки научного аппарата, сколько по самому процессу добывания знаний и особенно ценности и достоверности полученных результатов. Надо помнить, что на поверхности всё уже давно прибрано и не следует тратить зря время для подтверждения известных в психолого-педагогической науке положений. Ведь не секрет, что мы с вами уже давно стали не кузницей научно-педагогических кадров, а большим промышленным заводом, который дает сверхплановую продукцию, причём, далеко не лучшего качества. Уверен в том, что учёных нужно ПЕСТОВАТЬ, а не выпускать СЕРИЙНО. Это творческий процесс, а не поточный. Многие из наших выпускников – магистрантов и соискателей, держась за различные научные концепции, достигли в жизни такого социального уровня, который намного превышает их интеллектуально-личностные возможности.

9. В Иране на всю страну, по всем научным специальностям насчитывается всего чуть более 60 профессоров. При темпе подготовки учёных, который у нас был, мы уже намного опередили Иран только по педагогическим научным специальностям. Убежден в том, что для казахстанской науки

массовое производство ученых – педагогов не принесёт никакой пользы. Подготовка научно-педагогических кадров – это поштучное дело.

10. Для того, чтобы до конца верили нашим научным результатам, а также с целью повысить их ценность, необходимо к любому нашему исследованию подводить определённую материально-техническую базу. Для получения достоверного и надежного материала, нам нужна также измерительная и фиксирующая аппаратура, элементарные технические средства, которые как пищевой рацион нужны для вечно «голодающих» исследовательских программ.

11. Мы хотим получить серьёзные научные результаты, не израсходовав ни одного доллара или тенге. Это абсурд, величайшее заблуждение! Такое бывало редко даже при прошлой коммунистической системе.

1. Минский М. Фреймы для представления знаний. – М., 1979. – С. 7.

2. Лоренц Х.А. Цит. по Иоффе А.Ф. Развитие атомистических воззрений в 20 веке // Памяти В.И. Ленина. – М.-Л., 1934. – С. 454.

3. Поппер К. Логика и рост научного знания. – М.: 1983. – С. 226.

4. Капица П.Л. Приглашение к спору // Юность, 1967. №1. – С. 80.

5. Бернар К. Логика по экспериментальной патологии. – М.-Л. 1937. – С. 411.

6. Толстой Л.Н. Цитаты и афоризмы: www.zitata.com/tolstoi.shtml

7. Эйнштейн А. Физика и реальность. – М., 1965. – С. 124.

8. Интуиция и научное творчество. Аналитический сборник ИНИОН. – М., 1981, – С. 17.

9. Бройль Л. де. По тропам науки. – М., 1962. – С. 295.

Түйін

Бұл мақалада ізденушілер мен магистрантардың ғылыми-педагогикалық зерттеулерде, сонымен бірге ғылыми-педагогика мамандығындағы диссертациялық, магистрлік жұмыстарды дайындау және жазу барысында жиі жіберетін қателіктері жайлы айтылады.

Резюме

В данной статье раскрываются наиболее часто встречающиеся в научно-педагогических исследованиях ошибки, заблуждения и недочёты в процессе проведения соискателями и магистрантами научно-педагогических исследований, а также при подготовке и написании ими диссертационных и магистерских работ по научно-педагогическим специальностям.

Summary

In this article the emphasis on need of a scientific and pedagogical approach is placed by competitors and undergraduates at construction of the scientific hypothesis based on the creative analysis and synthesis of already available pedagogical facts by them, instead of on ordinary, any cogitative design of researchers.

ФИЛОСОФСКО-МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ И ЛОГИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС ПОНЯТИЯ ПРОСТРАНСТВА

А.Е. Ержанова, Ш.К. Абеуова – к.ф.н., проф., УМБ к.ф.н., г. Алматы

Появление СТО, ставшее своеобразным завершением всего здания классической физики, одновременно явилось революцией в науке, круто изменившей стиль мышления и мировоззрение ученых, что прежде всего отразилось на понятиях пространства и времени, которые теперь предстали в их неразрывной как четырехмерное пространство – время. Здесь следует учесть то обстоятельство, на которое в свое время указывал сам А.Эйнштейн:

«Весьма распространенной ошибкой является мнение, будто специальная теория относительности как бы открыла, или же вновь ввела 6 четырехмерность физического многообразия (континуума). Конечно, это не так. Четырехмерное многообразие пространства и времени лежит в основе также и классической механики» [1, с. 279]. Далее он показывает, в чем же существенное различие между четырехмерным многообразием СТО от такового классической механики: в последнем случае «четырёхмерный континуум естественно распадается на трёхмерный и на одномерный (время), так что четырехмерное рассмотрение не навязывается как *необходимое*.

Понятие пространства занимало и занимает одно из центральных мест в философии и науке. Создание специальной (СТО) и далее общей (ОТО) теории относительности А.Эйнштейном способствовало значительному росту интереса философов и ученых к понятию пространства, вызвало поток исследовательских работ, в которых оно, хотя и истолковывается самым различным образом, сохраняет свой высокий как мировоззренческий, так и логико-методологический статус.

Специальная же теория относительности, наоборот, создает формальную зависимость между тем, как должны входить в законы природы пространственные координаты, с одной стороны, и временная координата, с другой». Иначе говоря, в классической физике не было необходимости придерживаться четырехмерного представления событий, там можно было вполне обойтись обыденным представлением о рядомположенности трехмерного пространства и одномерного времени, их же возможное объединение носило чисто внешний характер. В СТО понятие четырехмерного пространства, хотя одно из измерений как и прежде представлено временем, выражает органический синтез того и другого в некое новое единство-четырёхмерный пространственно-временной континуум, который неразложим естественным образом на самостоятельные пространственное и временное составляющие. И когда Г.Минковский, давший первым геометрическое истолкование СТО, утверждает: «Отныне пространство само по себе и время само по себе лишь проекции абсолютного пространства-времени», необходимо иметь ввиду, что эти проекции относительны и инерциальным системам, т.е. зависят от их выбора. Это означает, что отныне согласно СТО, нет раз навсегда заданного пространства как такового, так и времени как такового: пространственные и временные характеристика событий относительны, абсолютно же лишь их определенное сочетание, синтез в лице четырехмерного пространства-времени.

Создание ОТО еще более повысило философско-мировоззренческий и логико-методологический статус понятия пространства тем, что идея геометризации физического мира теперь обрела еще более радикальный смысл. Это раскрылось в процессе построения и интерпретации ОТО А.Эйнштейном в его трудах 1907-1916 гг. СТО фактически охватила все разделы классической физики и преобразила их на основе требования лоренц-инвариантности. Единственным разделом физики, не поддававшимся такого рода преобразованию, оставалась теория тяготения Ньютона. Первоначальные попытки А.Эйнштейна втиснуть ее в рамки СТО не приводили к успеху: «Тот факт, что специальная теория относительности представляет лишь первый шаг в необходимом развитии, стал мне ясен, - пишет А.Эйнштейн, - лишь при попытке представить в рамках этой теории и тяготение... Это убедило меня в том, что в рамках специальной теории относительности нет места для удовлетворительной теории тяготения» [2, с. 282]. Здесь возникает проблема интерпретации ОТО, вокруг которой существуют различные конкурирующие между собою концепции, которые в принципе можно объединить вокруг двух основных. Первая принадлежит самому А.Эйнштейну, согласно которому общий принцип относительности, являющийся обобщением специального принципа относительности на неинерциальные системы отсчета, утверждает ковариантность законов природы по отношению «группы непрерывных преобразований координат», т.е. во всех произвольных системах координат без каких-либо ограничений. Такая трактовка приводит к субстанциальному пониманию четырехмерного пространства, структура которого и обуславливает собою проявления сил гравитационного поля. Эти его соображения способствовали рождению идеи физической геометрии. Другая наиболее четко высказывалась и отстаивалась академиком В.А. Фоком, который отрицает физический смысл общего принципа относительности, а принцип эквивалентности считает лишь локально справедливым. Он подвергает критике саму логику построения ОТО А.Эйнштейном: якобы эти принципы сыграли лишь определенную эвристическую роль и навели его написание правильного уравнения, смысл которого состоит вовсе не в идее общей ковариантности законов природы. Основными идеями теории он считает идею хроногеометрии (т.е. идею объединения пространства и времени в четырехмерное многообразие, осуществленного в СТО) и идею единства метрики и тяготения: «...Эйнштейн установил на этой основе единство метрики и тяготения и связал то и другое с распределением и движением материи в мировом пространстве. Эта связь выражается уравнениями тяготения Эйнштейна, которые следует признать одним из величайших достижений человеческого гения» [3, с. 265]. Итак, по В.А. Фоку, ОТО – это хроногеометрическая теория тяготения, которая выражает зависимость геометрии пространства-времени от распределения и движения материи.

Эти две концепции, хотя и сходятся в раскрытии физического смысла ОТО как теории тяготения, глубоко расходятся, во-первых, в трактовке логики построения теории (как об этом выше было уже

сказано), во-вторых, в трактовке роли и статуса пространства. В.А. Фок ставит геометрию пространства в зависимость от движения материи, тогда как А.Эйнштейн склонен выводить характеристики гравитационного поля из структуры пространства. Эти расхождения, имеющие философский оттенок, имеют прямое отношение к вопросу о сущности физики и перспективах развития физического познания. Здесь уместно привести одно оригинальное высказывание А.Эйнштейна, которое заставляет задуматься над вопросом о том, насколько справедлива широко распространенная точка зрения, согласно которой именно пространство зависимо от материи: «Мы приходим к странному выводу: сейчас нам начинает казаться, что первичную роль играет пространство; материя же должна быть получена из пространства, так сказать на следующем этапе. Пространство поглощает материю. Мы всегда рассматривали материю первичной, а пространство вторичным. Пространство, образно говоря, берет сейчас реванш и «съедает» материю. Однако все это остается пока лишь сокровенной мечтой» [4, с. 243], над осуществлением которой А.Эйнштейн проработал безуспешно около тридцати лет, фактически до конца своей жизни. А.Эйнштейн пытался обобщить основную идею ОТО и написать такие уравнения, из которых можно было бы выводить свойства всех физических полей, т.е. осуществить идею геометродинамики, дальнейшей геометризации физики. Попытки создания единой теории поля, которая охватила бы и квантовые физические явления, имеют место и поныне, и хотя они пока еще не привели к окончательным положительным результатам, среди физиков-теоретиков надежда на успешность эйнштейновской методологии решения физических проблем продолжает жить. Вполне возможно, что дальнейшее развитие физики потребует нового понимания соотношения пространства и материи, когда их противопоставление помнению «первичное и вторичное», уступит место более объемному, голографическому, видению мира.

1. *Эйнштейн А. Собр. научных трудов в 4-х т. Т.4. – М.: Наука, 1967.*

2. *Альберт Эйнштейн и теория гравитации. Сб. статей. – М.: Мир, 1979.*

3. *Фок В.А. Физические принципы теории тяготения Эйнштейна // Эйнштейн и философские проблемы физики XX века. – М.: Наука, 1979. – С. 255-267.*

4. *Югай Г.А. Голография Вселенной и новая универсальная философия. – М.: Крафт±, 2007.*

Түйін

Мақалада А.Эйнштейннің жалпы қатынастылық теориясына байланысты кеңістік ұғымының мәртебесі, геометродинамика идеясының мүмкіндіктері туралы ой тұжырымдалған.

ДАРЫНДЫЛЫҚТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М.А. Асылханова – психол.ғ.к., проф., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің
«Жалпы педагогика және психология» кафедрасы

XX ғасырдың екінші жартысында барлық өркениетті елдерде дарынды балаларды анықтап зерттеу, оқыту және дамыту жұмыстары қолға алынды. Өйткені жеке тұлғаның әлеуметтік саяси-экономикалық, мәдениеттік процестерде рөлі өзгерді. Қазіргі кезде өндіріс орындарын басқару, ғылым, мәдениет, өнер сферасының салаларында өз бетінше шығармашылық тұрғысынан ойлайтын, іскер, алғыр жас маманды қалыптастыру талап етілуде. Көптеген дискуссиялы проблемаларға қарамастан оқытудың ғылымилығын, практикасын қоғамдағы ғылым-білім салаларының бәрінде оларды жоғары деңгейде меңгерген индивидуалды ерекшеліктері бар балалар мен жастардың шығармашылық потенциалын құрайтын мүмкіндіктерінің бар екендігін ғылыми тұрғада дәлелденді. Шығармашылық потенциал бойынша барлық балалардың не кейбір жастардың әр жас кезеңіне сай, дифференциясы ақыл-ой кемшілігінен бастап жоғары таланттылық пен жалпы дарындылыққа дейін әр түрлілігінде. Кеңестік кезеңде мектептегі және жоғарғы оқу орындарындағы оқыту орташа үлгерімді оқушыға, студент пен маманға бағдарланған, осы уақыттарда мемлекет ақыл-ойы кем балалар мен оқушыларды зерттеу, анықтау диагностика мен жеке оқытуға көптеген қаржы жұмсады, бірақ жоғары шығармашылық потенциалы бар оқушылар, талантты және дарынды балаларды оқыту мен тәрбиелеуге қатысты біртұтас зерттеу бағдарламасы болмады. Дарынды балаларды анықтау бойынша зерттеу жұмыстарының ғылыми мәні: шығармашылықтың табиғаты мен психологиялық механизмдерін ашуға, барлық оқушылар мен дарынды жастарды оқыту мазмұны мен әдіс-тәсілдерін жетілдіру үшін шығармашылық заңдылықтарын қолдану мүмкіндіктерімен қамтамасыз етіледі. Дарынды балаларды оқыту мен

дамыту олардың шығармашылық дамуының идеалды моделін құрайды, осы проблема бойынша зерттеу жұмыстары мен практиканың көрсетуі бойынша дарындылық дамудың кез-келген этапында баяулап, кейде мүлдем тоқтап қалуы да мүмкін еді. Осыған орай, дарынды тұлғаның дамуына арнайы психологиялық көмек пен қолдау қажет, дарындылықты дамыту мен диагностикалау проблемасы қазіргі кезде жастардың профессионалды бағдары деп аталатын қоғамдық институттың маңыздылығы айтарлықтай, адам қоғамында мұндай институттың қажеттілігі әрдайым болды, бірақ мұны саналы түрде кеш ұғынылды. Бұрыннан барлығымызға белгілі, психофизиологиялық қасиеттері бар балаларды таңдауда талап етілетін баланың іс-әрекет түрлерінің дамуымен байланысты болуы белгілі. Осындай дарынды балалар мен оқушылардың дарындылығын анықтауда жүргізілген зерттеу жұмыстары, тәжірибелерде анықталған дарынды балалардың, олардың ата-аналары мен мұғалімдерін психологиялық, медициналық, педагогикалық, әлеуметтік және экономикалық көмекпен қамтамасыз ету керек екендігіне, ол үшін мемлекеттік бағдарлама құру қажеттігі туындады. XX ғасырдың екінші жартысының ортасында ғана талант пен қабілеттілікке зерттеулер ауқымды жүргізіле бастады, бұл мәселенің қолға алынғанына таланттар мен дарынды балалар бойынша 1975 жылы дүниежүзілік кеңес құрылғанда ғана жоғары қызығушылық туды. Дарындылық құрлымын анықтау бойынша мамандарды дайындап, әр түрлі елдерде дарынды балаларға деген әлеуметтік, психологиялық және педагогикалық көмек көрсетуге арналған арнайы бағдарламалар дайындалды. Біраз елдерде дарындылық орталықтары мен институттары табысты жұмыс атқаруда, бұл мәселені шешуде қазіргі кезде музыкалық мектептер, мектептен тыс мекемелер, әр түрлі пәндерді тереңдетіп оқытатын мектептер мен мекемелер өз үлестерін қосып келеді. Бүгінде дарынды балаларды анықтап, зерттеу және оларды қолдау жұмысы әр түрлі деңгейдегі пәндер олимпиадаларында, конкурстарда, интеллектуалдық жарыстар барысында анықталып орындалуда. Қазақстан Республикасы Президентінің «Дарынды балаларға арналған мектептерді мемлекеттік қолдау және дамыту туралы» 1996 жылғы бұйрығымен аса қабілетті оқушылармен белсенді жұмыс жүргізу жандана түсті. Осыған орай жас таланттарды қолдаудың мемлекеттік бағдарламасы өңделді, қаралған бағдарламаны іске асыру үшін Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы бойынша №256. 1998 жылдың 24 наурызында білім беру Комитеті жанынан Республикалық «Дарын» ғылыми-практикалық орталығы ашылды, бұл кейінгі үш жылдықта теория мен практикада айтарлықтай нәтижелерге жетті [1].

Қазақстан Республикасында дарынды балаларды анықтау, қолдау және дамыту тұжырымдамасы нормативті құқықты құжаттандыру пакеті өңделді, көптеген облстарда ғылыми-практикалық орталықтар құрылды, дарынды балалар үшін жаңа типтік мектептер ұйымдастырылды, ғылыми негізделген олимпиадалық қоры бар мектептер ашылды. Бүгінгі кезде педагогикалық оқу орындарында мұғалімдерді дарынды балалармен жұмыс жасауға арнайы жеке тұлға теориясын анықтауға байланысты, психология курсына жалпы қабілеттілік және дарындылық туралы жалпы түсінік беріледі. Мұғалімнің біліктілігін квалификациясын жетілдіру жүйесінде де педагогтардың арнайы дайындығына зейін аударылуда. Қалалық және ауылдық мектептердегі мұғалімдерді зерттеу, олардың дарынды балалармен жұмыс жасау дайындығы, балалардың даму белгілері бойынша, оларды дифференциялап оқытудың кейбір елестері ғана бар екендігін көрсетті. Алайда, көптеген мұғалімдерде дарындылық феномені туралы негізгі ұғымдарға байланысты түсініктері де жоқ десе болады. Сонымен қатар, дарынды балалармен жұмыс жасауда ғылыми-әдістемелік кеңес беретін орталық, не психологиялық-педагогикалық арнайы әдебиеттер жоқтың қасы, осы аталған мәселелер, көрсетілген қайшылықтар болашақта шешімін табары сөзсіз. Себебі, әр бала, балалық, жасөспірім және жастық шағынан бастап, өмірде үлкен жетістіктерге жетуді армандайды. Қазіргі кездегі жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдай бойынша, кәсіпкерлік іс-әрекетте табысқа жету үшін жалпы және арнайы қабілеттің көмегімен бейімділігі, шығармашылығы, іскерлігімен ғана ауқымды жетістікке жетеді. Сондықтан балалар мен ата-аналардың алдында жаңа міндет тұр, яғни жеке тұлғаның потенциалды мүмкіндіктерін зерттеу, дамыту және соның негізінде алдындағы баланың болашағын анықтау. Әр түрлі іс-әрекеттерге байланысты адам қандай да бір қызметті орындауы қажет және сол істің тиімді нәтижесін қамтамасыз етуге жету үшін орындаушының бірнеше сапаларға ие болуы тиіс. Мұндай дара психологиялық ерекшеліктер міндетті түрде, бір жағынан өзіндік психикалық табиғатынан, екіншіден әркімде қайталанбас қабілеттің болуынан. Бала қабілетіндегі айырмашылық іс-әрекеттің нәтижесінен, яғни оның сәттілігінен не сәтсіздігінен байқалады. Іс-әрекетпен айналысқанда адамның табысқа жетуі үшін қабілет, қызығушылық, бейімділік және мінез-құлқында сапалық көріністер болуы қажет; еңбек сүйгіштік, табандылық, батылдық, кей жағдайда осындай ерекше қабілетті адам айтарлықтай жетістікке қол жеткізе бермеуі

де мүмкін. Баланың қабілетінің даралық ерекшеліктеріне; дарындылық, шеберлік, талант, данышпандық, шабыт кіреді, ал дарындылық дәрежесінің артуы үшін, қажетті білімдер мен ептілік, дағдыларды меңгеріп, жетілдіріп дамытуға тікелей тәуелді. Қабілеттілікке байланысты философиялық энциклопедиялық түсіндірме сөздікте мынандай түсінік берілген: «қабілеттілік бұл субъективті жағдайда белгілі бір іс-әрекеттің табысты орындалуындағы жеке тұлғалық даралық ерекшеліктері» делінген. Қабілеттілік индивидтің біліміне, дағдысына үйренуіне бағытталмайды, ол кейбір іс-әрекеттерді орындауда басқалардың әдістері мен мүмкіндіктерінен ішкі психологиялық регулятор болып табылады. Балалардың дарындылықтары өмір шартында, өздерінің қатар-құрбылары мен салыстырғанда үйрену мен оқытуда аса жоғары қабылдаулары мен шығармашылықта ерекше көрінеді. Дарындылық, ақыл-ой дамуының жоғары деңгейі ғана емес, сонымен қатар индивидтің дамуына бағытталған кейбір ішкі талап-мақсаттарына да байланысты. Ғалымдардың зерттеулерінде баланы қатты бақылауға алу, күш көрсету, қысым жасау сияқты стильдер дарынды тұлғаны дамытуға мүмкіндік бермейді деп санайды. Бала мен ата-ананың қарым-қатынас стилі туралы мәселе аса ауқымды зерттелген, Р.Хесс және В.Шипман ата-аналық стильдерді императивті және инструктивті деп бөлген. Императивті стиль үшін мынандай бұйрықтар сәйкес келеді: «Мен айтқан секілді жаса...», «тыныш отыр...» осы сияқты қатал талап қойып оның айтқандарын бұлжытпай орындалуын күтеді. Ондай қарым-қатынас ересектердің беделіне негізделеді, мұндай стиль балада пассивтік және тәуелділік пен конформизмді дамытады. Инструктивті стильдеақпарат көбірек болады, ал талаптар мынандай болып негізделеді: «ойыншықтарыңды жина, ал мен еденді сыпырамын...» т.б. мұнда ата-аналар баласымен өзінің теңі ретінде әңгімелеседі, олардың талаптары мен заңдылықтары саналы түрде жүреді. Ата-аналардың бала дарындылығына деген қатынасы маңызды болып табылады, бұл фактор бала мүмкіндіктерін іске асыруға әсер етеді. Дарынды балаларда әділеттілік сезімі ерте сезіледі, адамгершіліктің ерте дамуы, қабылдау мен таным процестерінің дамуының алға басуымен байланысты. Осындай дарынды балалар қоршаған ортадағы әділетсіздікке өте сезімтал болады, өзіне және айналасындағыларға үлкен талаптар қояды. Сабақты меңгеру барысында олардың қиялы ерекше дамидықтан қандай сабақты болса да тез орындап барлық тапсырмаларды дұрыс орындайды себебі, терең дамыған шығармашылық ойлауы мен қиялы жетекші орында тұрады, мысалы есептерді шығаруда ойын элементтерін енгізеді, ойы ұшқыр болады. Дарынды балаларға эмоционалды баланс жетіспейді, олар балалық шақта шыдамсыз болады, энергиясы көп болумен қатар аз ұйықтауымен ерекшеленеді. Мұндай балалардың интеллектуалды және дене-физиологиялық дамуының арасындағы ерекшелік, оларды толғандырып, өзбеткейлілігінің дамуына әсер етуі мүмкін, олардың көру процесі сегіз жасқа дейін тұрақсыз болады, жақын немесе қашықтағы фокусті алыстағыға алмастыру қиынға соғады. Қазіргі кезде дарынды балаларды зерттеуде философиялық, психологиялық-педагогикалық әдістемелік әдебиеттер олардың психикалық ерекшеліктері туралы және қабілеттері туралы ойларды ежелгі грек философтары, ғалымдары және әр түрлі елдердің прогрессивті педагог-психологтарының еңбектерінен кездестіруге болады. Талант, данышпандық туралы бағалы ойлар қатары ежелгі грек философтарының трактаттарында кездеседі. Бірақ адам психикасы барлық ақиқат құбылыстардың ішінде зерттеуге күрделі болғандықтан, даралық ерекшелік балаларда ерекше қабілеттің болуынан деп түсіндіреді.

Х.Уарте іс-әрекеттің кез-келген түрінде анықталатын негізгі қажеттіліктер сапасы ретінде қиял, ес және интеллекті бөліп көрсетті. Х.Уарте талант табиғаттан, генофонға тәуелді дей отырып, оның дамуы үшін тәрбие мен еңбек қажет екенін айтты [2]. Қабілеттіліктің алғашқы негізін қалаушы англиялық психолог Френсис Гальтон XIX ғ., ол балалардың даралық ерекшеліктер мәселесін зерттеді. Ф.Гальтон өзінің «таланттың тұқым қуалаушылығы; оның пайда болуы мен заңдылығы» атты еңбегінде қабілеттің пайда болуының әдістемелік базасын негіздеді және келесі заңдылықтарды бөліп көрсетті [3]. Егер бала жоғары қабілеттерге ие болмаса, бір де бір бала қоғамда жоғары дәрежеге ие болмауы, қабілеттің кез-келген деңгейі тұқым қуалаушылыққа негізделген деген қорытындыға келеді.

Э.Мейман XIX-XX ғ.ғ. дарындылықтың теориялық негізін зерттеуді жалғастырды, ол дарындылық туа біткен аспектілерін зерттей отырып, осының негізінде «нышан типтерін» бөлді [4].

Педагогикалық теория негіздерінің дамуына Қазақстанда XX ғасыр басында өмір сүрген қоғамдық қайраткерлер, педагогтар Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаевтар маңызды әсер етті, олардың психологиялық-педагогикалық және әдеби еңбектерінде баланың қызығушылығы мен қабілетінің қалыптасуы, олардың оқуды меңгерудегі қабілеттерінің дамитындығын айтты [5]. Ж.Аймауытов өзінің «Психология және мамандықты таңдау» атты оқулығында эксперименттік зерттеу негізінде жастарға мамандықты дұрыс таңдауға кеңестер береді. Оның айтуынша, кәсіпкерлікте, темперамент,

қабілет, мінез және ерік сияқты жеке психикалық сапаларды ескеру керектігін баса көрсетті [5]. М.Жұмабаев «Педагогика» кітабында, баланың жалпы рухани дамуы туралы айта отырып, ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық тәрбиені бөліп көрсетеді, және жеке тұлғаны тәрбиелеуде интеллектуалды қабілеттердің дамуымен тығыз байланыстырды [5]. Дарындылық теориясының негіздерін өндеген психолог ғалымдар; Л.С. Выготский, Н.С. Лейтес, Б.Г. Ананьев және т.б. психологиялық концепциялары интегралды жеке тұлғалық білім ретінде дарындылыққа жүйелік көзқарас қалыптастырды және қабілеттің құрылымдық компоненттерін анықтады. Бұл позиция дарындылықтың мәдени мінезін басым етіп, Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи теориясына бағытталған, «Дарынды және басқа балалар арасындағы терең айырмашылық (натуралды) табиғи процестерге емес, оларды түрліші қолдануға белгілі мәдени тәсілдерді қолданатындығын» атап көрсетті [6]. Дарындылықтың әр түрлі психикалық мүмкіндіктері нақты іс-әрекет түрінде ерекше маңызды болатын сапаларының басым болуы мен бір уақытта қосылуын болжайды. Н.С. Лейтесің редакциясымен 1996 жылы шыққан «Дарынды балалар мен жасөспірімдер психологиясы» атты оқулығынан «бұл тек ақыл-ой дамуының жоғары деңгейі ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның дамуына бағытталған кейбір ішкі талап-мақсаттар», бұл «мақсатты ұмытушылық ақыл-ой күшіне ерте дайындық», бұл «адам іс-әрекетінің кез-келген әлеуметтік-маңызды сферасында белгілі жетістіктерге жете алу қабілеті» деп келтірген цитаталардан көретініміздей, дарындылық – бұл тек психологиялық құбылыс емес, сонымен қатар әлеуметтік құбылыс деген [7]. Б.Г. Ананьев ақыл-ой қабілетінің қалыптасуына қоршаған ортаның әсері тұқымқуалаушылыққа қарағанда мәнді және осының негізінде әр баланың интеллектісінің даму мүмкіндігін оптимисттік түрде бағалайды [8]. Іс-әрекеттің басымдылық түрі бойынша дарындылықтың қай түрін анықтасақта, әр түрлі дарындылықта іс-әрекеттің бөтен түрлері де көрінетінін байқауымыз керек, мысалы: суретші немесе музыкант іс-әрекеттің сипаттамасы бойынша көркемдік-эстетикалық болып табылады, сонымен қатар танымдық практикалық коммуникативті және рухани-бағалық іс-әрекет түрлері қолданылады. Шығармашылық дарындылықта көптеген түрлі варианттар болады: кез-келген іс-әрекетте сирек кездесетін шығармашылық қабілеттерді көрсететін балалар да бар, сонымен қатар мұндай стандартсыз емес елес, жеткілікті түрде тек бір ғана сферада анық көрінеді.

1. Закон Республики Казахстан «об образовании», Учитель Казахстана, №21-24, 1999.

2. Психология одаренности детей и подростков. Под. ред. Лейтес Н.С. – М.: Изд. Центр «Академия», 1996. – С. 4-55.

3. Краткий энциклопедический словарь. – М.: Юрид. литер. 1997.

4. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Изд-во «Флита», 1998. – с. 61-65. 1992.

5. Выготский Л.С. История развития высших психических функции. Сбор. соч. в 6-томах. 3-том. – М.: Педагогика. 1983. – с. 86-90.

6. Лейтес Н.С. Способности и одаренность в детском возрасте. – М., 1984.0. – 3-12, 51-62.

Резюме

В этой статье о распознаваний одаренных детей помощь им и развитие, Благодаря появлению Республиканского «Дарын» научно-практического центре комитета знаний одаренного дети в последние годы теории и практике они добились высших результатов по разным предметам на международном уровне.

Summary

Talented child, in It the article RepublicKasakhstan to expose, to support and conception development given a report. Practical center support forms committee the soul Republican gallows scientific – wraps up talented children following year metatheory and practice meworidlevel different object special result arrives at.

БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕНІҢ БІРТҮТАСТЫҒЫ

А.К. Талдыбаева, Л.У. Нукеева – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Шет тілдері және халықаралық қатынастар факультетінің аға оқытушылары*

Бүгінде Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңғыру жолымен орнықты дамып келеді. Дамыған және мықты қоғамның тірегі – білім. Адамзаттың болашағы ең алдымен оның интеллектуалды, ақпараттық, адамгершілік прогресіне тікелей байланысты.

Терең білім мен ұлттық тәрбие жүйесінің даму бағдарлары мынадай қағидаттарға негізделген:

- прогрестің факторы, ұлттық байлық, тұлғалық және әлеуметтік табыстың кепілі ретіндегі білім;
- бейбітшілік пен келісімді қамтамасыз етуге ықпал ететін білім;
- баршаға бағытталған білім;
- өмір және еңбек шеңберінде тіршілік етуді қамтамасыз ететін білім;
- бүкіл өмір барысында іргелі қажеттіліктерді өтейтін білім;
- ашық жүйе ретіндегі білім;
- ұлттық ойлауды қалыптастыратын тағылымды тәрбиеге тәуелді білім;
- патриотизмнің қайнар көзі, ұлттар мен ұлыстардың бейбіт қатар өмір сүруінің кепілі болатын ұлттық тәрбие.

Бәсекеге қабілетті адамның, қоғамның, мемлекеттің, бәсекеге қабілетті экономиканың, шығармашылық әлеуеттің дамуының берік тұтқасы болып табылатын ұлттық тәрбие. Сондықтан да тарихи тәуелсіздік тағылымы біз үшін білім мен ұлттық тәрбие ұстанымы, әлемдік тұтастықтың, парасатты және шығармашылық әлеуетінің, адам ресурстарының негізі ретінде жас ұрпақ санасын жаңа сапалық даму сатысына көтеретіні анық.

Ғасырлар тоғысындағы жаһандану үрдістері әлемдегі барлық елдер мен аймақтардың өзара кірігуіне, халықаралық байланыстардың кең серпінмен дамуына, рухани-мәдени, тарихи қатысымдық жүйені жетілдіруге алғышарттар туғызып отырғаны жаңа дәуірдің жасампаз қуатын танытады. Білім жер бетіндегі миллиардтаған адам баласының негізгі іс-әрекетіне айналды. Білімнің қоғам өміріндегі рөлі мен орны, оның әлеуметтік функциялары мен міндеттері, мәселелері мен қарама-қайшылықтары, оны дағдарысты жағдайдан шығарудың және маңызды мәселелерін шешудің тәсілдері білім саласын зерттейтін педагогика ғылымының әдіснамасын, оның ішінде білім мен тәрбиенің әдіснамасын түбегейлі қайта қарау міндеті бүгінгі таңда маңызды мәселе болып табылады.

Білім сапасының белгіленген деңгейіне жету білім мен ұлттық тәрбиенің ұстанымдарын негіздеу арқылы жүзеге асыруға болады. Сондықтан биік мақсатқа ұмтылу үшін ғұлама әл-Фарабидің: “Адамға бірінші тәрбие беру керек. Тәрбиесіз берілетін білім адамзаттың қас жауы. Ол келешекте адам өміріне және қоғамға үлкен апат әкеледі” деген аталы ойын негізге алу ләзім.

Яғни, білімді сіңірту үшін алдымен дұрыс тәрбие ауадай қажет.

Сондықтан келешек ұрпақты ұлттық, халықтық тұрғыдан тәрбиелеу қажет. Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің негізгі бағдарлы идеялары еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2030» халыққа жолдауында былай деп жазылған: «Толық өркениетті ел болу үшін алдымен өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызға сіңіріп, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанымыз жөн».

Олай болса, басты мақсат – жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзаттық құндылықтар, рухани-мәдени мұралар сабақтастығын сақтай отырып тәрбиелеу.

Ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін:

- жеткіншектердің ұлттық сана-сезімін қалыптастыру;
- жас ұрпақ санасына туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту;
- ана тілі мен дінін, оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани-мәдени мұраларды кастерлеу;
- жас ұрпақ бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық тәрізді ұлттық мінездерін қалыптастыру сияқты міндеттерді орындағанда ғана басты мақсатқа жетеміз.

Ұлттық тәрбие қазір елімізде орын алып отырған көптеген мәселелерді: ана тілін, ата тарихын, ұлттық салт-дәстүрін білмейтін жастар, тастанды жетім балалар, «қиын» балалар, қарттар үйлеріндегі әжелер мен аталар, нашақорлыққа салынған жастар, тағы басқаларды бірте-бірте жоюдың және олардың алдын алып, болдырмаудың негізгі жолы. Ұлттық тәрбие алған ұрпақ дені сау, білімді, ақылды, ұлтжанды, еңбекқор, сыпайы, кішіпейіл болып өседі. Сондықтан да ұлттық тәрбие – ел болашағы.

Қазақ халқының ғасырлар тұңғығынан бері тарихымен біте қайнасып келе жатқан ұрпақ тәрбиелеудегі тәжірибелері бізге сол рухани мәдениет, этикалық, эстетикалық құндылықтарын құрайтын ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, әдеби, музыкалық, кәсіби, тұрмыстық фольклорлар мазмұны арқылы жетіп отыр. Сонымен бірге ұрпақ тәрбиесіне, жалпы халықтың рухани дамуына байланысты ұлттық тәлім-тәрбиелік ой-пікірлерді: Қорқыт ата, Әл-Фараби, Қожа Ахмет Иассауи, Мұхамед Хайдар Дулати, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Асанқайғы т.б. қазақ ақын-жырауларының мұраларынан, билер мен шешендердің тәлімдік сөздерінен көреміз.

Көне заманнан-ақ қазақ халқында жазбаша педагогикалық еңбек жазып қалдырмаса да білгір педагогтар, тәрбиешілер, ұстаздар болған. Олар өз көзқарастары мен әрекеттерінде белгілі-бір дәстүрлі дүниетанымды ұстанып, халықтың мұраттары мен арман-тілектеріне сүйеніп отырған.

Қазақ отбасында дене, еңбек, ақыл-ой, адамгершілік, экономикалық, экологиялық, құқықтық, сұлулық тәрбиелері жүргізілген. Қазақ отбасында аталған тәрбие түрлерін жүзеге асырудың мақсаты жан-жақты жетілген азамат тәрбиелеу болды. Сондай-ақ қазақ отбасында адам зиялылығының негізі – ақыл ой тәрбиесі деп есептелінеді. Ақыл-ой тәрбиесі арқылы баланы ойлау іс-әрекетінің шарты болатын білім қорымен қаруландыру, негізгі ойлау операцияларын меңгерту, зиялылық біліктері мен дүниетанымын қалыптастыру міндеттері шешіледі. Қазақ халқында ерекше құрметтелетін адамшылдық қасиеттің бірі – ар болып есептеледі. Ары бар адамда намыста, әділдікте, адамгершілік пен имандылықта болары сөзсіз.

Қазақ отбасында балаға тілі шығып, анық сөйлей бастаған кезден-ақ, ағайын туысты, нағашы жұртын, ата-тегін, руын, ел жұртын білдіруге ерекше көңіл бөлген. «Жеті атасын білу» заң болған. Ата-бабаларымыз өз тегінің шығу тарихын білуді әр азаматқа парыз деп ұққан. «Жеті атасын білмеген ер жетім», «Жеті атасын білген ұл, жеті жұрттың қамын жер» деген аталы сөз содан қалса керек. Баланың өзі шыққан тегін білуі оның азаматтық, елжандылық, отансүйгіштік қасиеттерін қалыптастырады деп есептеген. Отбасы мүшелері балаға тек жеті атасына дейінгі бабаларының атын жаттатып қана қоймаған. Олардың қандай адам болғанын, өнегелерін үлгі етіп отырған. Әрі сол арқылы отбасы шежіресін жалғастыруға баулуды мақсат еткен. Қазіргі медицина ғылымы дәлелдегендей, жеті атаға дейін қыз алыспай қанның тазалығын, яғни ұлттың таза болуына әкеледі екен, екіншіден, қазақ ұрпағы жеті атасына дейін араласып, ынтымағы бір болсын дегеннен болса керек.

Оқу мен тәрбие егіз. Оны бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Тәрбиенің өзі күнделікті сабақтың әрбір кезінде-ақ оқушы бойына сіңе бастайды.

Ұлттық тәрбие – біздің ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін асыл қазынамыз. Ал мұндай мәселелерді зерттеп, көпшіліктің ой-пікірлерін қауым елге жеткізетін негізгі құрал – бұқаралық ақпарат құралдары екені даусыз.

Елімізде тәрбие беру ісінде бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) маңызы ерекше. Десек те жаңа қазақстандық қоғамда теледидар мен радионы пайдалануға мүмкіндіктер болғанымен әлі де жеткіліксіз.

Қазақтың айтулы қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай былай дейді: «Ұлттық мәдениеттен жұрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажеті мен мүддесін жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды».

Елдің туын көтеріп, тәуелсіздік талаптарын орындау ісіне батыл бетбұрыс жасаған бүгінгі таңда адамзаттық игіліктерді, халқымыздың ғасырлар бойы армандаған мәдени-рухани мұрағаттары мен ұлттық тәлім-тәрбие саласындағы, білім жүйесіндегі ізденістерін көрсету басты міндегіміз болып қала бермек.

Біздің ұлттық өнеріміздің, мәдениетіміз бен дәстүрлеріміздің алдыңғы қатарлы үлгілерін, тіліміздің орасан зор байлығын жас жеткіншектердің жан дүниесіне сіңіріп, сол арқылы әлемдік рухани өркениеттің өріне шығып, нәр алу – бүгінгі күн талаптарының маңыздысы. Ата-бабаларымыздың сан ғасырлар бойы ұрпағына азық болған ақыл-кеңес, өсиеттері, асыл мұрасы ұлттық рух, ұлттық мақтаныш, ұлттық намыс, ана тілі мен ұлттық мәдениетін қалыптастыру сезімін ояту – баршамыздың парызымыз. Сонда ғана ұлттық сана-сезімі толыққанды жетілген, туған тілін еркін білетін, ұлттық сипаты мен ұлттық рухын жоғалтпаған ұрпақ тәрбиелей аламыз.

Адам тәрбиелеу, ұрпақ өсіру – ең жауапты мәселе.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың “Қазақстан-2030” жолдауында: “Оқушыларды Қазақстандық патриотизмге, шығармашылық жағынан дамыған жеке тұлға ретінде тәрбиелеу қажет. Бүгіннен бастап ұлттық мінез-құлық, биік талғампаздық, тәкаппарлық, тектілік, білімділік, биік талғам, ұлттық намыс қасиеттерін сіңіріп қалыптасуымыз керек,” – делінген.

Бүгінгі жаһандану үдерісінде бейбітшілік пен тыныштықты сақтау мәселесі жас ұрпақ өкілдерін патриотизмге тәрбиелеудің ұлттық жүйесімен тығыз байланысты қарастырылады. Сондықтан да “мәдениет-тарих-білім” макропарадигмасы патриоттық тәрбиенің өзегі болғандықтан, Жолдауда “Қазақстан армиясын жаңғыртуды және оның жауынгерлік дайындығын жетілдіруді жалғастыруды” сыртқы саясаттағы және қауіпсіздікті қамтамасыз етудің басымдықтары қатарында қарастырылуы ұлттық білім мен тағылымды тәрбиенің терең тамырын бекіте түседі.

“Елдің елдігін оның тарихы, әдебиеті, салт-дәстүрі сақтайды” деген ұғымды бастау етіп алатын болсақ, патриотизмге тәрбиелеу үрдісін шартты түрде мынадай іс-шараларға бөлуге болады:

- тілді құрметтеу;
- ұлттық салт-дәстүрді зерделеу;
- елдің тарихы мен мәдениетін оқып зерттеу;
- ата-бабалар өсиетін оырндау;
- жер байлығы мен табиғатты қасиеттеу.

Патриоттық сезімнің нысаны мен азаматтық парыздың өтелер өлшемі – Отан. Оны таратып айтсақ, бұл – туған жер, оның табиғат байлықтары, ұлттың тілі, дәстүрі, мәдени ескерткіштері, тарихы жасалған өлкедегі киелі орындары. Олардың адам санасына жылылық, жақындық, туысқандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің бастауына айналуы – патриотизмге тәрбиелеудің арқауы.

Адам бойына патриоттық сезімнің қалыптасуына отбасы тәрбиесі әсер етеді.

“Ел болсам десең, бесігіңді түзе” – дейді ұлы жазушы Мұхтар Әуезов. Біздің халқымыздың тәрбие тәсілдерімен тәжірибелері көп. Халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрып үлгілері мен өнегелері соның айғағы. Елін сүйген адам сол елдің салт-санасын, мәдени мұрасын қастерлеп, өнеге тұтуы тиіс.

Қандай мемлекеттің де ертеңі еңселі, бала-шағаның баянды болуы жастардың тағдыр-тәлейінің қалай қалыптасқанына байланысты. Сондықтан мектептер мен өзге де оқу орындарының басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды игеруге қабілетті, ғылым мен тәжірибе жүзінде терең білім ала отырып, жеке тұлға болып қалыптасуға дайын ұрпақ тәрбиелеу.

Жастарымыздың бойына елжандылық, азаматтық, жоғары ізгілік пен адамгершілік сезімдерді жан-жақты жетілгенде ғана Қазақстандық патриотизм сезімі асқақтай түседі.

Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің бағдарлы идеялары еліміздің Президенті Н.Назарбаев мемлекеттік идеология мәселесін ұдайы есте ұстауымызды ескере келе былай деп жазады: “Бес арыстарымызға арналған тарихи зерде кешенінде мен Қазақстандық отаншылдық сезімін тәрбиелеуге көңіл бөлген едім. Қазақстанда тұратын әрбір адам осы елдің перзенті ретінде сезінбейінше, оның өткенін біліп, болашағына сенбейінше біздің жұмысымыз ілгері баспайды...” Осы қағиданы әр ұстаз басты мақсат етіп алдына қойса, оқу тәрбие үрдісін ұйымдастыруда әр ата-ана мектепке көмек берсе, сонда ғана бәсекеге қабілетті, білімді ХХІ ғасырдың азаматын тәрбиелейміз.

Осыған орай мұғалім (тәрбиеші, сынып жетекшісі, ата-ана) қазақ жастарының келбетін қалыптастыруда мектеп, ЖОО тәрбие жұмысында төмендегідей қасиеттерді қалыптастыру керек:

- өзгеріп жатқан өмір жағдайларына бейімделе білу;
- әлеуметтік-саяси жағдайда, өз көзқарасы мен сеніміне, идеалына және ізгіліктік құндылықтарға сүйене отырып мақсат қоя білуі керек;
- ұлттық санасы, азаматтылық отангерлік қасиеттері болып елінің экономикалық және мәдени дамыған, әлемдік қоғамда сай орны бар зиялы мемлекет болып қалыптасуына қатысуға талпынуы керек;
- заңды сыйлап және әлеуметтік жауапкершілікті болуы қажет, азаматтық ерлігі, ішкі еркіндігі мен өзіндік ар-намысы болуы керек;
- өзін объективті бағалайтын және өзін дамытатын қабілеті болып, өз потенциалын (қабілеті, мүмкіншілігін) сезініп, оны іске асыра білуі керек, өздігінен шешім қабылдап, оны шеше білуі керек, алдына мақсат қойып қажет және не нәрсенің алдын ала білуі қажет;
- өмірде бар жағынан жоғары әлеуметтік белсенді болуы керек, жаңаны іздеуге өмірлік және кәсіптік мәселелердің стандартты емес шешімдерін табуға, әлеуметтік-экономикалық жағдайда бәсекелестікке қабілетті болуы керек;
- жанашыр, өнегелі, парасатты, басқа ұлтты, басқа діндегі, басқаша ойлайтын адамға шыдамсыздық пен жаугершілік көрсетпейтін қабілеттері болуы керек;
- өз денсаулығын қалпына келмейтін өмірлік ресурс ретінде бағалау;
- әлемдік және ұлттық мәдениет байлықтарын бағалай білуі керек.

Жан жақты жарасымды дамыған, мәдениетті, білімді, шығармашыл ұрпақ тәрбиелеу халық арманы.

Шығармашылықтың қайнар бұлағы – ғылыми білім. Педагогикалық қызметте көптеген факторлар өзара байланыста жүреді. Дегенмен, қайталанбас жағдаяттар да туындап отырады. Тәрбиелік үдеріс алдымен жобада, сосын педагогикалық болмыста қайта жаңғырады. Оқушының, студенттің тұлғасы – қайталанбас құбылыс. Тәрбие объективті және субъективті факторлардан тұрады. Объективті факторларға елдің әлеуметтік-тарихи ерекшеліктері, мәдени дәстүрлері, ал субъективті факторларға педагогтардың тұлғалық қасиеттері, олардың педагогикалық шеберлік деңгейі, дара-типологиялық, психологиялық ерекшеліктері, тәрбие үдерісіне қатысушылардың тұлғалық бағдарлары жатады.

Тәрбиелік өлшемдер:

- жалпыадамзаттық гуманистік үстем идеяларды меңгеру дәрежесімен;
- қоғамның этикалық нормалары мен эстетикалық құндылықтарын меңгерумен;
- тәрбие үдерісінде қалыптасқан тұлғаның сапа-қасиеттерінің деңгейі және сатылы құрылымымен анықталады.

Тәрбие – нақты мақсат мазмұн мен әдістердің сәйкестігін керек ететін мақсатқа бағытталған үрдіс. Тәрбие мақсат пен әдістің бірлігі арқылы анықталады.

“Америкалық сөздікте” тәрбие адамның қабілеттерін, қарым-қатынастарын және мінез-құлықтың формаларын дамытатын барлық үдерістердің жиынтығы деп көрсетілген. Тәрбие қоғамның әлеуметтік, саяси және мәдени жағдайымен байланысты нақты-тарихи құбылыс болып табылады.

Білім беру мен тәрбиелеудің мақсатын айқындау үшін қазақ білімпазы Ж.Аймауытовтың мына сөздерін еске алған жөн. Ол “Мектеп бітіріп шыққан соң бала бүкіл әлемге, өзгенің және өзінің өміріне білім жүзімен ашылған саналы ақыл көзімен қарай білсе, міне, білімдендірудің көздейтін түпкі мақсаты осы.

1. Тәжібаева С.Ф., Қалиева Г.И. *Жоғары оқу орындарында тәрбие жұмысын ұйымдастыру тұжырымдамасы*. – Алматы: ҚазҰПУ, 2005.

2. Тәжібаева С.Ф. *Тәрбие жұмысын ұйымдастыру тұжырымдамасы*. – Алматы: «Қазақстан мектебі» №3, 2007.

3. Әбішқызы С., Сарманов Ж. *«Ұлттық тәрбие – құндылығы мол дүние»*. 2008 ж.

4. Керімбаева М.С. *«Ұлттық құндылықтарды қалыптастырудағы мектептің рөлі»*. – Астана, 2007.

5. *Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы*. – Астана, 1999.

6. *Қазақстан Республикасының 2015жылға дейін білім беруді дамыту тұжырымдамасы*. – Астана, 2003.

УПРАВЛЕНИЕ ВОСПИТАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ ВО ВНЕУЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВУЗА

С.Г. Тажбаева – к.п.н, доцент, КазНПУ им. Абая, г. Алматы

Эффективное формирование личности учителя-профессионала может осуществляться только в рамках разумно-организованной и четко функционирующей педагогической системы, в которой выделяются две основные подсистемы – учебный процесс и внеучебная деятельность студентов.

Внеучебная деятельность студентов представляет собой одну из важных составляющих подсистем учебно-образовательного процесса педагогического ВУЗа, обеспечивающую профессионально-личностное развитие и саморазвитие будущего учителя на основе индивидуально-творческого подхода.

Только выработав у себя профессионально-личностные качества, будущий учитель может полностью реализовать себя и как личность, и как профессионал в своей практической деятельности [1].

Внеучебная деятельность есть совокупность взаимосвязанных воспитательно-образовательных мероприятий, которые отражают социальную активность студентов, обладают такими чертами, как целеположение, сознательность, продуктивность, самостоятельность. Внеучебная деятельность представляет собой составную профессионально-педагогическую часть системы, которая в современных условиях является важнейшим условием функционирования образовательного учреждения. Именно поэтому создание предложенной нами системы должно стать главной заботой в любом учебном заведении.

Сопоставив реальное положение дел в учебном заведении с разработанной нами моделью, мы выделили те участки учебно-воспитательного процесса, которые не соответствуют современным требованиям и поэтому они были усовершенствованы и использованы в учебно-воспитательном процессе ВУЗа.

Изложенные выше теоретико-методологические положения послужили основой для разработки модели внеучебной деятельности студентов как воспитательной системы. деканата, совета по воспитательной работе и других). Схематично модель организации внеучебной деятельности в соответствии с трактовкой структурой педагогического процесса (Н.Д. Хмель) представлена на рисунке №1 [2].

Внедрение предлагаемой модели в практику воспитательной работы в ВУЗе, координация деятельности всех ее звеньев возлагается на Совет по воспитательной работе, созданный при проректоре по воспитательной работе. Модель деятельности будущих учителей позволяет решить целый ряд задач конкретного преобразования учебного процесса и воспитательного воздействия. Эта работа будет эффективной при внедрении теоретической модели профессионально-личностной воспитанности будущих учителей (таблица №1) [3].

Психологи (А.Н. Леонтьев, Н.К. Платонов), исследуя качества личности, пришли к выводу, что структура любого качества одинаково и состоит из четырех элементов: чувства (отношение человека к чему-либо) сознание, убеждение (воля, и навыки поведения). Однако эти элементы по отношению друг к другу находятся в неодинаковой взаимосвязи. В одних качествах на первое место выступает чувство, в других – навык поведения. Вместе с тем в структуру любого качества личности входят мотивы, обеспечивающие положительное отношение личности к соответствующему поведению, рефлексии и самооценку [4].

Руководствуясь этим положением теории личности, мы в своем исследовании выделили мотивационный, содержательный, процессуальный и оценочный компоненты формируемых личностных качеств будущего учителя. В таблице №1 представлено теоретическая модель профессионально-личностной воспитанности.

Таблица №1 – Теоретическая модель профессионально-личностной воспитанности будущих учителей во внеучебной деятельности ВУЗа

Структурные компоненты формируемых качеств	Содержательная характеристика
Мотивационный	- Наличие положительного отношения к профессии учителя; - Положительное отношение к воспитательной работе; - Осознание значимости воспитательной работы; - Интерес к воспитательной работе; - Стремление к овладению современными технологиями воспитания; - Потребность к самореализации
Содержательный	- Знание теории целостного педагогического процесса; - Знание современных форм и методов воспитательной работы; - Знание сущности воспитания; - Знание профессионально-личностных качеств современного учителя; - Подготовка к воспитательной работе в ВУЗе
Процессуальный	- Умение педагогического мониторинга; - Проектировочные умения; - Гностические умения
Оценочный	- Владение самооценкой, рефлексией личностного поведения; - Уметь и формулировать воспитательные задачи; - Находить оптимальные способы решений

В реальной практике представленные в модели компоненты и признаки проявляются структурные у студентов не одинаково. Поэтому у студентов же с помощью мысленного эксперимента мы предположили наличие четырех уровней сформированности искомых личностных качеств; низкий, средний, достаточный, высокий [5].

Содержание структурно-содержательной характеристики профессионально-личностных качеств будущих учителей послужило основой для выбора и показателей сформированности данных качеств, что явилось инструментарием для диагностики в опытно-экспериментальной работе.

Таблица № 2 Критерий и показатели профессионально-личностных качеств будущих учителей.

Критерий	Направленность на профессию учителя	Наличие знаний о педагогическом процессе и воспитательной работе	Педагогические умения и способности	Владение рефлексией и самооценкой профессионально-личностных качеств

Показатели	Наличие положительного отношения к профессии учителя; Положительное отношение к воспитательной работе; Осознание значимости воспитательной работы; Интерес к воспитательной работе; Стремление к овладению современными технологиями воспитания; Потребность к самореализации	Знание теории целостного педагогического процесса; Знание современных форм и методов воспитательной работы; Знание сущности воспитания; Знание профессионально-личностных качеств современного учителя; Подготовка к воспитательной работе в вузе	Умение педагогического мониторинга; Проектировочные умения; Гностические умения	Владение самооценкой, рефлексией личного поведения; Уметь и формулировать воспитательные задачи; Находить оптимальные способы решений
		Умение педагогического мониторинга; Проектировочные умения; Гностические умения		

Изложенные теоретические основы внеучебной деятельности студентов как образовательно-воспитательной системы вуза, ее теоретическая модель а также модель профессионально-личностных качеств современного учителя позволили нам перейти к разработке диагностики уровня их воспитанности будущих учителей [6].

1. Тажбаева С.Г. Концепция воспитания молодежи в ВУЗе.– Алматы, КазНПУ им. Абая, 2006. – 48 с.
2. Тажбаева С., Пралиев С, Казмаганбетов А.Г. Технология воспитания здорового образа жизни в процессе формирования нравственно-волевой сферы личности студентов (методическое пособие).– Алматы, КазНПУ им. Абая.
3. Столин В.В. Самосознание личности. Изд-во. МГУ, 1983.
4. Успенский В.Б., Чернявская А.П. Введение в психолого-педагогическую деятельность. Владос. – 170 с.
5. Тажбаева С.Г. Изд-во «Гылым», 2004.

Резюме

Содержание данной статьи отмечены теоретические основы внеучебной деятельности студентов как образовательно-воспитательной системы ВУЗа, ее теоретическая модель а также модель профессионально-личностных качеств современного учителя.

Resume

The aim of this article is to show theoretical basis of students' extracurricular activities within university's educational system, its theoretical model and model of professional characteristics of modern teacher.

ОМЫРТҚАЛЫЛАР ЗООЛОГИЯСЫ БОЙЫНША ЭКСКУРСИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДЫ СТУДЕНТТЕРГЕ ТЕРЕҢДЕТІП ТАНЫСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Ж.Д. Демеуов – а.ш.ғ.к., проф.,

М.Б. Жақсыбаев – б.ғ.к., аға оқытушы,

Д.У. Сексенова – аға оқытушы,

Р.У. Саимова – оқытушы,

Ә.Д. Майматаева – аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Оқу процесі барысында омыртқалылар зоологиясы курсы бойынша жүргізілетін экскурсияның студенттер үшін маңызы зор. Практика барысында студенттер мамандықтарына кәсіби дайындалады. Болашақта мектеп оқушыларымен табиғатқа экскурсия жасауға, үйірме жұмыстарын жүргізуге, табиғатқа деген сүйіспеншіліктерін арттыруға қажетті білім және біліктерін, дағдыларын қалыптастырады, биологиялық-экологиялық таным процестерін жүзеге асырады, өз өлкесінің, өз ауылының табиғатын танып білу тәсілдерін үйренеді. Өз өлкесінің табиғатын білу арқылы, тіршілік ететін жануарларын қорғау және тиімді пайдаланудың педагогикалық мәселелерін шешуге мүмкіндік алады [1]. Экскурсия белгілі бір тақырыпқа сай жүргізіледі. Тақырып және оның мазмұны анықталған соң, оның міндеттері, дайындықтары, ұйымдастыру жолдары, жүргізу тәсілдері қарастырылады. Сонымен қатар жиналған материалдарды мазмұнына сай жіктеулер мен жинақтаулар жүргізіледі және тапсырмаға сай өңдеулер, толықтырулар, қорытындылау жасалады.

Омыртқалылар зоологиясы курсы бойынша жүргізілетін экскурсия тақырыптарының бірі – көл немесе өзен жағалауының омыртқалы жануарлары. Бұл тақырып үшін қолайлы орын – Алматы көлі. Алматы көлінен балықтардың, қосмекенділердің, бауырымен жорғалаушылардың, құстардың және сүтқоректілердің бірнеше түрін кездестіруге және олардың тіршілігін бақылауға мүмкіндік болады.

Әр жерлерде жасалатын экскурсия міндеттеріне сай студенттердің әрбір тобы жеке бір немесе екі, үш жануарлардың биологиясымен терең танысады. Мысалы, сазан, алабұға, құрбақа, көлбақа, сұржылан, қалқантұмсық жылан, үйторғайы, жауторғайы, сарыбауыр үлкен шымшық, зымыран, тағанақ, сушылқара (суторғай), шауқарға, кірпі, жарқанат, тиін, ондатр, аққалақ және тағы басқа көпшілікке таныс, жиі кездесетін биологиялық мәні зор жануарлар,

Экскурсия кезінде көзге көбірек түсетін жануарлардың бірі – көлбақа. Көлбақа және оның биологиясы туралы жоспардың бір жүйесін ұсынамыз. Систематикалық орны, Қазақстандағы түрлері, олардың кездесетін жерлері, Алматы қаласындағы қосмекенділер түрлері, көлбақа реңі мен дене құрылысы, сыртқы құрылысындағы құрлыққа шығуына байланысты пайда болған құрылымдар, реңі мен сыртқы құрылысы бойынша басқа түрлерден ерекшеліктері, тіршілігі мен көбеюіне қысқаша сипат, көлбақа метаморфозы, оның теориялық мәні, метаморфоздың стадиялары. Көлбақа шабақтарының басқа түрдің шабақтарынан ерекшелігі.

Көлбақа – Қазақстанның солтүстігінен басқа жерлердегі сулы, ылғалды жерлерде тараған. Тек тұзды суларда кездеспейді. Бақалар хордалылар типі, қосмекенділер класы, құйрықсыздар отряды, бақалар тұқымдасының өкілдері. Жер шарында бұл тұқымдастың 400-ге жуық түрі бар. Қазақстанда бұл тұқымдастың 4 түрі бар. Олар: көлбақа, сүйіртұмсық көлбақа, шөп көлбақа, сібір көлбақасы. Алматы қаласында бұл тұқымдастың екі түрі кездеседі. Атап айтсақ, көлбақа және сібір көлбақасы. Алматы көлінде және оның маңында негізінен көлбақа тіршілік етеді.

Экскурсия барысында ұсталған көлбақаның (*Rana ridibunda* Pall) реңі және сыртқы құрылысы сипатталады. Денесінің жоғарғы жағы жасыл түсті немесе әртүрлі реңді (жасыл-сұр, қара немесе күңгірт жасыл таңбалы). Көпшілігінде жотаны бойлай жатқан ақ жолақ болады. Құрсақ жағы ақ, ақшыл-сары, күңгірт-ақшыл, күңгірт таңбалы, самай бөлімі мәрмәр бейнелі. Содан соң өлшеуіш құралдар арқылы дене мөлшерін анықтаймыз. Көлбақаны тегіс жерге құрсағымен жатқызып, сегізкөз тұсын саусақпен басып тұрып, тұмсық ұшынан клоакалық тесік ортасына дейінгі аралықты өлшейміз. Артқы аяқты бүгіп тұрып сан ұзындығын (клоаканың ортасына ортан жіліктің дисталды ұшына дейінгі аралықты) өлшейді. Балтыр ұзындығын (дене ұзындығының жартысына тең) анықтайды.

Бақылау кезінде ездеуге тесік арқылы резонатор ауаға толы шар пішінге айналады (ұсталған бақа еркек болса, алдыңғы аяқтардың артқы тұсынан екі бүйірінен саусақтармен қыса ұстаса резонатор керіледі). Тұлғаның екі жиегінде оны бойлай жатқан арқа-бүйірлік қатпар болады.

Хоан – ішкі танау тесіктерін көреміз. Ішкі танау тесігі сыртқы танау тесігімен байланысты екендігін

анықтаймыз. Ауызды қаттырақ ашып ауыз қуысы мен құлақтың ортаңғы қуысын жалғастыратын тесікті – евстахий тесігін көреміз. Ауыз түбі өнешпен ұштасады. Құрлыққа шығуына байланысты – төрт аяқты, бес саусақты аяқ типі қалыптасқан. Көлбақада артқы аяқ алдыңғы аяқтан 2,5 есе ұзын. Алдыңғы аяқ қар, білек, қол басы деп аталатын үш бөлімнен тұрады. Бұл аяқ жарғақсыз төрт саусақты, аталықтарында ішкі саусағы негізінде төмпе сүйелі болады. Төмпе сүйелі көбею кезінде ұлғаяды және жұптасу кезінде аналықтарына жабысуын қамтамасыз етеді. Артқы аяқ ұзын, үш бөлімнен – сан, балтыр және аяқ басынан тұрады. Артқы аяқта саусақ саны бесеу және саусақ арасында жүзу жарғақтары болады. Көлбақаның құрлықта секіріп жүруі және суда жүзуі артқы аяқ арқылы орындалады.

Көлбақаның тіршілігі суда немесе суға жақын ылғалды жерде өтеді. Тәулік бойы қорегін аулайды. Қорегі әртүрлі омыртқасыздар, майда балықтар, балық шабақтары, бақа шабақтары, балапандар, майда кемірушілер. Қыста су түбінде (тереңінде) жатады. Сәуір, мамыр айларында оянады. Ал қыркүйек, қазан, қараша аяларында ұйқыға кетеді. Қысқы ұйқыдан ояңған көлбақалар судың терең қабатының таяз, тез жылынатын жерлеріне жинала бастайды. Ең алдымен ересек еркектері, содан соң 3-4 күннен кейін ұрғашылары келеді. Ұрғашылары келе бастағаннан бастап еркектері «күй әуендерін» бастайды. Бұл әуен ұрғашылардың көбеюге қатысуын күшейтеді. 2-3 аптадан соң ұрғашылары 3000-12000-дай уылдырықтарын 3/1 үлестеп шығарады. Үлестегі уылдырықтар бір-бірімен жабысып, жайыла түйдектеліп орналасады. Уылдырықтарын шашып біткен соң еркектері «күй» әуендерін тоқтатады. Көлбақалар қалыпты тіршілігіне көшеді. Уылдырық шашу орташа есеппен бір айға дейінгі аралыққа созылады. Ұрықтанған уылдырықтың дамуы су температурасына байланысты 5-10 күнге созылады. Уылдырықтан жарып шыққан шабақтың ұзындығы 5-10 мм. Шабақ судағы өсімдіктермен қоректеніп, 30-40 күнде 50-90 мм ұзындыққа жетіп, жас бақаға айналады. Шабақтар тіршілігінің алғашқы күндері топ түзіп орналасса, кейінірек олар біртіндеп бір-бірінен бөліне бастайды. Суық түсіп метаморфозданып үлгермеген шабақ су түбінде қыстап, келесі көктемде көлбақаға айналады. Көлбақалар 3 жасында жыныстық жағынан пісіп жетіледі.

Көлбақа шабағы тек сыртқы пішінімен ғана емес ішкі құрылысымен де балықтарға ұқсас болады. Жүрегі екі камералы: бір жүрекшеден және бір қарыншадан тұрады, қан айналу шеңбері біреу, сыртқы желбезек арқылы тыныс алады, бүйір сызығы бар. Шабақ дамуының 3-4 аптасында дамудың келесі стадиясы байқалады. Шабақ аяқтарының бастамасы төмпешіктер түрінде болады да, одан аяқтардың саусақтары мен буындары түзіледі. Алдыңғы аяқтың бастамасы артқы аяқтың бастамасынан бұрын пайда болады. Жұтқыншақтың құрсақ беткейлік қабырғасының бөртіп өсуінен жұп өкпе түзіледі. Хоан саңылауы ашылады. Бұдан әрі қосмекенділерге айналу стадиясы жүреді. Өкпемен тыныс алу басталады. Ауамен тыныс алуына байланысты қан айнарудың екі шеңбері және мезонейроустық бүйрек қалыптасады. Құйрықты бақа жас – бала бақа. Құйрық толық жойылған кезде бақа судан құрлыққа шығады. Метаморфоз кезінде шабақтық органдардың жойылып, олардың орнына ересектік органдардың түзілетіндігін көреміз.

Көлбақа Алматы қаласында кең таралған қосмекенділердің бірі. Бақа шабағының метаморфозын түсінудің негізгі мәні қосмекенділердің балықтәрізділерден пайда болғанын дәлелдеумен қатар, алғашқы сулы омыртқалы жануарлардың құрлықтық жануарларға айналуындағы жеке органдар жүйесінің, мысалы қан айналу, тыныс алу, зәр шығару жүйелерінің эволюциясын түпкілікті дәлелдерін көрсетеді. Сондықтан көлбақа шабағының дамуына экскурсия кезінде көп мән берген жөн. Жаз айларында көл, тоған, тоспалардың жазық жағалауынан шабақ дамуының әртүрлі стадиясын көруге болады [2].

Экскурсия барысында биология мамандығының студенттерінің білімі тереңдеп, ой-өрісі кеңейеді. Жергілікті жердің (мұғалім болғанда өз ауылының, өз ауданы т.б.) табиғатын тану дағдысына жол ашады. Оқушылар мен тұрғын халықтарды табиғатты қорғауға тәрбиелейді, зоологиялық зерттеулердің далалық және зертханалық әдістерін, әрі зоология мен жануарлардың экологиясы бойынша көрнекіліктерді оқып үйренеді, биология мұғалімін дайындауға қажетті зоология курсы бойынша шеберліктерді меңгереді [3].

1. Демев Ж.Д. Балықтар мен қосмекенділерді оқытуда жергілікті материалдарды пайдалану. «Қазақстан мектебі», №2, 1971.

2. Демев Ж.Д. Қазақстан фаунасы. Абай атындағы АлМУ, 1995.

3. Демев Ж.Д. Жергілікті жердің жабайы омыртқалы жануарларын қорғау мен тиімді пайдаланудың педагогикалық кейбір мәселелері. – Алматы: АГУ им. Абая. Сборник, 1998.

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы углубленного изучения позвоночных животных в процессе экскурсии. Основное внимание уделено представителю класса земноводных озерной лягушке встречающейся в Алматинском озере. Характеризовано внешнее строение лягушки, среда питания, цикл развития.

Summary

This article discusses an in-depth study of vertebrate animals in the process excursions. The focus is representative of the class of amphibians frog Lake found in the Almaty Lake. Characterized by an external structure, power, and environment frog cycle of development.

ҚАЗІРГІ ӨСІМДІКТЕРДІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Ж.Т. Өзбекова, А.Ж. Қайнарбаева – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушылары*

Халқымыз табиғатты анаға теңеген. Өйткені табиғатта тіршілік өсіп-өнеді. Өзіндегі барды адамға, жан-жануарға, өсімдікке берген. Табиғатта басы артық ештеңе жоқ. Табиғат сырын терең білмей, оған немқұрайлы қарау үлкен апатқа соқтырады. Бір кездерде табиғатты бағындыруды мақсат тұтып, ормандар аяусыз балтанды, аң-құстар шамадан тыс ауланды, жер жөн-жосықсыз жыртылып, топырақта эрозия пайда болды. Соның салдарынан бүгінгі таңда адам баласына ядролық апаттан гөрі экологиялық апат аса үлкен қауіп төндіріп отыр. Экология деген сөз "тіршілік ету мекені, өмір сүретін орта" туралы ғылым дегенді білдіреді. Алғаш рет 1886 жылы "экология" терминін атақты неміс биологы Эрнест Геккель ғылымға енгізген және "Экология – табиғат пен тірі ағзалардың өзара қарым-қатынасын зерттейтін ғылым" деген анықтама берген. Бүгінде тәуелсіз Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлем алдында экология мәселелері тұр. Адам ақыл-ойының нәтижесі алып ракеталар, атом станциялары, зауыттар т.б. ғылыми прогресс жетістіктері өмірімізді байыта, жеңілдеті түсумен қатар қауіп-қатер туғызуда. Осының бәрі экологиялық сананың жеткіліксіздігінен, адамдардың болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілігін жете сезінбеуінен. Экологиялық апат – табиғат пен қоғам арасындағы тепе-теңдіктің күйреуі. Экологиялық апат кезінде төтенше жағдайлар туып, табиғи экожүйелер мен әлеуметтік жағдайлар күрт өзгереді, жалпы тіршілікке, соның ішінде адамның қалыпты өмір сүруіне қауіпті жағдай төнеді. Экологиялық апатқа ұшыраған аумақтардағы табиғат өзгерістерін бастапқы калпына келтіру мүмкін болмайды. Сондықтан экологиялық апат қайтымсыз құбылыс болып саналады. Экологиялық апаттың таралу деңгейіне қарай: ғаламдық, аймақтық және аумақтық (жергілікті) деп бөлінеді. Ғаламдық экологиялық апат бүкіл биосферадағы табиғи процестерге әсер етіп, барлық адамзатқа қауіп төндіреді. Мысалы, климаттың ғаламдық жылынуы, Әлемдік мұхиттардың ластануы, озон қабатының (озонсфера) жұқаруы, қышқылды жаңбырдың жаууы т.б. Экологиялық апаттың пайда болуына әсер ететін жағдайларға байланысты табиғи және антропогендік (техногендік) болып бөлінеді. Экологиялық апаттар көбіне кенеттен болатын табиғи жағдайлардың әсерлерінен (жерсілкіну, жанартау атқылау, құйынды борандар, су тасқындары т.б.) және ұзақ уақытқа созылған экология дағдарыс зардаптарынан пайда болады. Соңғы кезде адамның іс-әрекеттерінің тікелей немесе жанама әсер етуі де себепші болуда. Табиғи экологиялық апаттардың ертедегі геология замандарда да оқтын-оқтын болып тұрғаны – ертеде теңіздерде тіршілік еткен жануарлардың қаңқа қалдықтарының көптеп табылуы дәлел болады. Мысалы, палеозойдың ордовик кезеңінің соңында екі рет жойқын экологиялық апат болған. Оған әлемдік мұхиттар деңгейінің алғаш күрт төмендеуі және екінші рет оның күрт көтерілуі әсер етіп, бұрынғы тіршілік еткен теңіз жануарларының көптеген түрлері толықтай жойылып кеткені дәлел. Кейде ғылым-технология прогрестің қарқынды дамуының өзі экологиялық апаттарға әкелетіні белгілі. Мысалы, 1945 жылы атом бомбасының қолданылуы, 1986 жылы Чернобыль АЭС-сындағы техногендік апат т.б. 20 ғасырда адам қолымен жасалған экологиялық апатқа Арал теңізінің тартылып қалуы жатады. Қазақстанда қалыптасқан экологиялық апаттар, оның тигізетін зардаптары және қорғану жолдары:

№	Экологиялық апат түрлері	Апаттың зардаптары	Апаттан қорғану жолдары
1	Ортаның ластануы	Адамдардың ауруға ұшырауы	Ластанудың себептерін табу
2	Техногенді апат	Миллиондаған адамдардың қырылуы	Адамдарға үгіт-насихат жүргізу, ондай объектілерді қаладан алыс жерде орналастыру
3	Ресурстардың таусылуы	Ел экономикасының құлдырауы	Тиімді пайдалану
4	Топырақ эрозиясы	Өнімнің азаюы	Тыңайтқыштар беру
5	Озон қабатының жұқаруы	Ультракүлгін сәулелердің зардаптары	Атмосфералық ауаға зиянды газдарды жібермеу
6	Табиғат апаттары (жер сілкінісі, сел және т.б.)	Адамдар шығының көптігі, экономикалық шығындар	Алдын-ала дайындық жүргізу және олардың болуын алдын-ала хабарлау
7	Сирек және жойылып бара жатқан түрлерді сақтау	Экологиялық тепе-теңдіктің өзгеруі, өсімдіктердің жойылуы, топырақ эрозиясына ұшырауы	Қызыл кітапқа енгізу, қыркуға, жинауға, аулауға тыйым салу, қорықтар құру, қорын көбейту
8	Шөлейттену ұшырауы жамылғысының бұзылуы	Топырақ эрозиясы, өнімнің азаюы, экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуы	Зиянды антропогендік әсерлерді азайту

Өсімдік – тіршілік тірегі. Ғаламшардағы өсімдіктер жылына ауа қабатына 400 млн. тонна оттегін бөліп шығарады. Жылына бір адам тыныс алу үшін 173 мың литр оттегін қабылдайтыны анықталған. Жасыл желектер ауаны улы газ бен шаңнан тазартады. Өсімдіктер ауада ауру тудыратын бактерияларды жоятын ерекше зат бөліп шығарады, медицинада алатын орны ұшан-теңіз. Сондықтан өсімдіктің қызметін бірде-бір жетілген механизм атқара алмайды. Жер шарында өсімдіктердің 500 млн. астам түрі бар. Жыл сайын ғылыми-лабораторияларда олардың бірнеше жаңа түрлерін өсіріп шығарады. Өсімдік – жер шарының «өкпесі» деп бекер айтылмаған. Тіршілік атаулыны өсімдіксіз елестетуге болмайды. Жер шарында өсімдіктер жамылғысы біркелкі тарамған. Қазақстанда орман қора 21,8 млн. га жерді алып жатыр. Яғни, республикамыздың барлық жерінің 3,35%-ын құрайды. Біздің еліміздегі ормандар жүйесі негізінен Солтүстік және Шығыс аймақтарда шоғырланған. Ормандардың бірнеше типтері бар. Олар – сексеуіл, қарағай, шырша, самырсын, қайың ормандары, тоғайлар мен бұталар. Орман қоры жер шары бойынша жылдан-жылға азая түсуде. Құрлықтың 62 млн. км² жерін өсімдіктер мен орман алып жатыр. Республикамызда ормандар аз және олардың жағдайы маз емес. Оның негізгі себептері – адам факторы, өрт, ауа райының өзгеруі мен айнала қоршаған ортаның ластануы. Орманды қорғау біздің міндетіміз. Орманның адам мен жалпы биосфера үшін маңызы зор. Орман топырақтағы ылғалды сақтай отырып, су балансын тұрақтандырады. Ылғалды жер өсімдік жамылғысы мен жан-жануарлардың көбейе түсуіне ықпал етеді. Орманды алқаптардағы жер асты сулары өзен мен көлдерді қоректендіреді. Орман аң мен құстың мекені, дәрі-дәрмектік өсімдіктер мен жеміс-жидектердің панасы әрі қолайлы тіршілік ортасы болып табылады. Ормандардың егістік алқаптарын қорғауда да рөлі зор. Орманды жерде топырақ, су және жел эрозиясы болмайды. Ал ормансыз жердің топырағы кеуіп, шөлге айналады. Ағаштарды қар тоқтату үшін де отырғызады. Орманның ауаны тазартатын да қасиеті бар. Мысалы 1 га орман бір күнде 220-280 кг көмірқышқыл газын сіңіріп, 180-200 кг оттек бөліп шығарады. Яғни ауаның құрамын толықтырып отырады. Орман сонымен бірге денсаулық сақтау ортасы. Сондықтан курорт пен сауықтыру кешендері т.б. демалыс орындарының тек қана орманды жерде салынуы тектен-тек емес. Қазақстан аумағының 3,2% ғана орманды алқап. Мамандардың пікірінше, еліміз орман қорғау ісі бойынша әлемдік тәжірибеден көп артта қалып қойған. Осы күнге дейін ұлттық орман саясаты қалыптасқан жоқ. Соңғы кездері ағашты заңсыз кесу әрекеті белең алды. Әсіресе еліміздің орман қорының 40%-ын құрайтын сексеуілді отау күшейіп барады. Ал сексеуілдің онсыз да экологиясы нашар, ылғалы аз, топырағы құнарсыз, құмды аймақтарда өсетіні бәрімізге белгілі. Айта кетерлігі, 1992 жылы орман көшеттерін отырғызу ісі 80,7 мың гектар болса, он жылдан соң 2002 жылы бұл көрсеткіш 8,9 мың гектарға дейін қысқарған.

Қазақстанда табиғи жайылымдар басым. Елімізде өсімдіктердің 570 000 түрі өседі. Оның 506 түрі қорғауды қажет етіп отыр. Жойылып бара жатқан түрлерді сақтап қалу мақсатымен 1981 жылы «Қызыл кітап» шығарылды. Оның мақсаты сирек және жойылып бара жатқан түрлерді есепке алып, оларды қамқорлыққа алып, қорықтар ұйымдастыру.

Су тапшылығын көптеген ғалымдар соңғы кездегі атмосферада көмір қышқыл газы мөлшерінің

көбеюіне байланысты температураның көтерілуімен байланыстырады. Осыдан бірін-бірі тудыратын проблемалардың тізбегін жасау қиын емес: энергияның көп бөлінуі (энергетикалық проблемаларды шешу) – парникті эффект – су тапшылығы – азық-түліктің жетіспеуі (өнімнің болмауы). Соңғы 100 жылда температура шамамен 0,6°C-қа көтерілді. Әсіресе 1995-1998 жылдары температура қатты көтерілді. Көмір қышқыл газы, метан және басқа да газдар жылу сәулелерін сіңіріп парникті эффектіні (жылу эффектіні) күшейтуде. Одан да маңызды фактор – тұрмыстық және өнеркәсіптік мақсатта су шығынының артуы. Осының әсерінен Үндістан, Қытай, АҚШ-тың кейбір аудандарында жер асты суларының деңгейі айтарлықтай төмендеді. Кейбір жерлерде суғару жұмыстары үшін жаңбыр суын емес, тереңде орналасқан қазба суларын пайдалануға мәжбүр. Қытайдың ұлы өзендерінің бірі Хуанхэ бұрынғыдай Сары теңізге тек ылғалды жылдары ғана жетеді, АҚШ-тағы ірі Колорадо өзені де Тынық мұхитқа жылдағыдай құя бермейді. Амудария мен Сырдария өзендері де бұрынғыдай Арал теңізіне жете бермейді. Экожүйедегі тепе-теңдіктің бұзылуына және белгілі бір территориядағы органикалық тіршіліктің барлық формаларының деградацияға ұшырауына алып келетін табиғи және антропогендік процестердің жиынтығы, яғни, адамның қатысуынсыз табиғи экожүйенің орнына қайта келмейтіндей өсімдіктер жамылғысын жоғалтуы шөлейттену деп аталады. Шөлейттену негізінен ылғалы тапшы аудандарда табиғи және көбіне антропогендік факторлардың әсерінен (орман ағаштарын қырку, жайылымдарды үздіксіз пайдалану, суғару жұмыстары кезінде су ресурстарын үнемсіз пайдалану және т.б.) пайда болады. Шөлейттену әлемнің барлық табиғи аймақтарында жүруде. Қазіргі таңда әлемнің әртүрлі елдеріндегі шөлейттенудің басты себебі – табиғи ресурстарды шаруашылықта пайдалану құрылымының сол ландшафтың табиғи мүмкіншілігіне сәйкес болмауы, халық санының өсуі, антропогенді қысымның артуы, кейбір елдердің әлеуметтік-экономикалық жағдайының төмендігі. БҰҰ-ның 1985 жылғы мәліметтері бойынша, сол кездің өзінде антропогенді шөлейттенудің көлемі 9 млн км-ге жеткен және жыл сайын 7 млн гектар жер пайдаланудан шығып қалуда. Шөлейттену процесі жалпы жер көлемінің Азияда – 19%, Африкада – 23%, Австралияда – 45%, Оңтүстік Америкада – 10%-ын құрайды. Сахара шөлі оңтүстікке қарай жылына орташа 6 км жылдамдықпен жылжуда. Орта Азияның таулы аудандарында, Арал және Балқаш төңірегінде, Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанның биік зоналы геожүйелерін қоса (Тянь-Шань, Памир-Алтай) шөлейттену процесі қарқынды жүруде. Амудария мен Сырдария өзендерінің суларын ауыл шаруашылығының қажетіне пайдалану Арал теңізінің сусыз жерлерінде сортаң, тақыр жазықтықтардың пайда болуына алып келді. Сондай-ақ Арал төңірегі ландшафтарының деградацияға ұшырауы көлді-батпақты және тоғайлы табиғи кешендердің тұздың жиналуы молая түскен гало-ксерофитті кешендерге алмасуда. Қазақстандағы егістікке пайдаланатын жерлердің де экологиялық жағдайы нашар. Ол республика бойынша 26610,7 мың га жерді алып жатыр. Соңғы жылдары байқалып отырған әлемдік климаттың өзгеруі Қазақстанның шөл, шөлейтті белдемдеріне әсерін тигізіп, ондағы егіс алқаптарының сапасын төмендетіп жіберді. Бұл жерлерде топырақтың құнарсыздануы, бүлінуі және шөлге айналуы прогрессивті түрде жүруде. Оның үстіне топырақты қорғаудың агротехникалық шаралары, қар тоқтату, органикалық және минералды тыңайтқыштар беру, гербицидтер мен пестицидтерді қолданбаудан арам шөптердің қаулап өсуі, шегіртке тәрізді зиянкестердің шексіз көбеюіне жол беріліп, жердің сапасын төмендетті. Мәселен, 1996 жылы егістіктерге 1 млн. т минералдық және 33,2 млн. т органикалық тыңайтқыш берілсе, бұл көрсеткіштер 1998-2001 жылдары 16 мың тоннаға қысқарған. Топырақтану институтының мәліметі бойынша Қазақстанның құнарлы топырағы өзінің қарашірігінің 19-22% жоғалтқан. Мұның өзі болашақта жер ресурстарының сапасы жақсармайтынын аңғартады.

Шабындықтар мен жайылымдарда өсетін шөптесін өсімдіктер мал азығы ретінде пайдаланылады. Өсімдік қорлары халық шаруашылығының түрлі салалары үшін шикізат базасы болғандықтан табиғи өсімдік жамылғысын қорғаудың, әсіресе, құрып бара жатқан өсімдік түрлерін сақтаудың маңызы зор. Биосфера – қоғам байлығы ол қашанда жер бетіндегі тіршіліктің қайнар бұлағы. Қазақ жерінде тәуелсіз мемлекет орнату оңай шаруа емес екіндігін халық сезеді. Мемлекет тәуелсіздігі табиғи ресурстарға тікелей байланысты екенін қазақ елі жақсы біледі. Табиғи ресурстарды тиімді пайдалану ісі мемлекетіміздің дамуының бірінші жағы. Ал биосфера компоненттерін қорғау тәуелсіз мемлекетіміздің дамуының екінші жағы. Осы екі міндетті комплексті түрде шешу нәтижесінде еліміздің бай табиғаты бұрынғыдан да гүлденіп, ол өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығы дамыған алдыңғы қатарлы тәуелсіз мемлекетке айналдырып жібереді. Осы кезде жер қойнауынан алуан түрлі қазба байлығы, мұнай, газ өндіріліп, сан мыңдаған кәсіпорындар қайтадан өңдеу үстінде. Биосфера қазынасы сарқылмайтын дүние емес. Оның адам игілігі үшін ұзақ мерзім пайдалану үшін өсіп-өнуі үшін адамның қамқорлығы

ғын керек етеді. Айналаны қоршаған орта тазалығы, орман-тоғай, қазба байлықтар, су байлығы жануарлар дүниесі мен өсімдіктер әлемі ғалым биологтар назарында тұрған басты мақсаттың бірі. Табиғи ресурстарды рационалды түрде пайдалану, оны қорғау – өте күрделі мәселе. Ол үшін ең алдымен адам мен биосфера арасындағы өзара қатынасты дұрыс шешу, биосфера байлығын ысырапсыз пайдалануға ат салысу, оның байлығын арттыра түсу ісіне қатынасу, күтіп-баптау шараларының дұрыс жолға қойылуы керек етеді. Бір сөзбен айтқанда биосферадағы экологиялық-биологиялық тепе-теңдік бұзылмауға тиіс. Олардың табиғи заңдылықтарын терең білуіміз керек. Бұл міндетті ойдағыдай шешуде табиғи лаборатория-қорықтардың рөлі өте зор. Қорықтарда көп жылдар бойы биосферада өтіп жататын өзгерістерге бақылау жүргізіліп, оның даму заңдылықтары үрдістердің дамуына, келешегіне болжам жасалады (экологиялық мониторинг).

Қазақстан Республикасының қорықтарының алдында, алдағы уақытта өсімдіктердің түрлерін және олардың қайталанбас сұлулығын сақтаудың ғылыми негізін жасау жөніндегі үлкен мақсат пен міндеттер тұр. Бұл мақсат пен міндеттердің өсімдіктер әлемін қорғап, оларды халық шаруашылығына рационалды түрде пайдалану үшін зор маңызы бар. Бұл мақсат пен міндеттердің Қазақстан Республикасы жағдайында да көкейтесті екендігі аян.

1. *Культиасов И.М. Экология растений. М.: изд. Московского ун-та, 1982.*

2. *Бейсенова Ә.С., Шілдебаева, Сауытбаева Г.З. Экология. – Алматы: «Ғылым» 2001.*

3. *Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Экология және табиғат қорғау / Жалпы редакциясын басқарған – түсіндірме сөздіктер топтамасын шығару жөніндегі ғылыми-баспа бағдаламасының ғылыми жетекшісі, п.ғ.д., профессор, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты.*

4. *Құсайынов А.Қ. – Алматы: «Мектеп» баспасы» ЖАҚ, 2002. – 456 б. ISBN 5-7667-8284-5.*

5. *Қазақ энциклопедиясы VII-том, Асқаров І.Ж., Байзақов С.Б., Қазақстан орман алқаптары. Табиғат ел байлығы (жиснақ), – Алматы, 1979; Экономика природопользования, Под ред. Хачатурова Т.С., – М., 1991. Романова Э.П.*

6. *Куранова Л.И., Ермаков Ю.Г., Природные ресурсы мира, – М., 1993.*

7. *Бигалиев А.Б. Қазақстан топырақтары және оның экологиясы. – Алматы. 1995.*

8. *Жатқанбаев Ж. Экология және биология негіздері. – Алматы, 2004.*

9. *Горышина Т.К. Экология растений. – М.: Высшая школа, 1979.*

Резюме

В статье рассматриваются экологические проблемы растений Казахстана, а также охрана растений и растительных сообществ.

Resume

The article deals with environmental problems plants in Kazakhstan.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ТҰЛҒАНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ӘЛЕУЕТІН ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАРЫ

С.Т. Иманбаева – п.ғ.д., проф., ХФБПА-ның академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің «Ұлттық тәрбие және өзін өзі тану» кафедрасының меңгерушісі,

А.Е. Берікханова – п.ғ.к., «Ұлттық тәрбие және өзін өзі тану» кафедрасының профессоры

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына әр жылғы жолдауларында, «Интеллектуалды ұлт-2020» жобасында ұлттық білім беру жүйесін әлемдік білім жүйесімен кіріктіру, Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына ену стратегиясы, білім беру жүйесін жаңашылдық тұрғыда дамыту, жалпы қоғамды ақпараттандыру, болашақ ұрпақтың ұлттық мәдени құндылықтарын қалыптастыруға негізделген рухани-адамгершілік тәрбие беру стратегиялық бағыттардың біріне айналуы.

«Интеллектуалды ұлт-2020» жобасында елбасының бүкіл халықтың алдына қойған негізгі идеясы экономиканы дамыту, халықтың әлеуметтік жағдайын көтеру, рухы жоғары білімді тұлғаны қалыптастыру арқылы қоғамды дамытуды көздейді.

Интеллектуалды тұлғаны, ұлтты қалыптастыру – қоғамдағы ең көкейтесті мәселелердің бірі. Осы бағытта сапалы нәтижелерге қол жеткізу үшін үздіксіз білім берудің түрлі деңгейлерінің (мектепке

дейінгі тәрбие мен оқыту, бастауыш білім, негізгі орта білім, жалпы орта білім, техникалық және кәсіби білім, арнайы білім, жоғары білім, жоғары оқу орнынан кейінгі білім) ерекшеліктерін ескере отырып, бұл мәселелерге концептуалды тұрғыдан келу үздіксіз білім берудің сапасын арттырады.

Ұлттың интеллектуалды әлеуетін дамыту мен қалыптастыру мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық өркендеуінің және саяси дамуының тиімді факторы болып табылады. Осы тұрғыдан келгенде еуропалық экономикалық және әлеуметтік кеңістікпен тығыз байланыс орнайтыны туралы, мемлекеттің экономикалық жүйедегі бәсекеге қабілеттілігі жөнінде сөз қозғауға болады.

XX ғасырдың басында ұлт зиялылары А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев т.б. ұлттық білім мен тәрбие жүйесінің, зиялы қауымның негізін қалады. Зиялы қауым өкілдерінің негізгі миссиясы – бақытты зиялы ұлтты қалыптастыру еді.

М.Жұмабаев ұлттың бақытты болу үшін неге көңіл аудару керек екенін нақты көрсете білген ғалым. Ғалымның айтуынша «Ұлт бақыты – тәрбиеден мақсұт адамды һәм сол адамның, ұлтын асса, барлық адамзат дүниесін бақытты қылу. Ұлт мүшесі – әрбір адам бақытты болса, ұлт бақытты, адамзат дүниесінің мүшесі – әрбір ұлт бақытты болса, адамзат дүниесі бақытты», – қоғам мүшелерінің бақытты болуы ұлт бақытының негізі екеніне тоқталады.

Осыдан бір ғасыр бұрын жазылған тұжырым ХХІ ғасыр қоғамын қалыптастыруда негізгі мұрат болып табылады. «...әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті», – деп ұлттық тәрбиеге аса мән береді.

Расында да, ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасыр басында тәуелсіз елімізде қоғамдық даму үрдісінде ұлттық рух, ұлттық тәрбиеге деген бетбұрыс айқын байқалады. Ұлттық парыз, намыс, сезім, сана, рух т.б. құндылықтар ұлттық идеяның негізгі көрінісі болып табылады. Ұлттық идея – рухани құндылықтарды жаңғыртуда үлкен дем береді. Ұлттық рух – бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті. Ұлттық идея – ұлттық болмыстың, тарихтың көрінісі.

Қазіргі таңда Қазақстан саяси тұрақтылық пен жаңа экономикалық даму бағытын ұстанып отырған жағдайда, ұлттық құндылықтардың нығаюына ықпал ететін басты мәселе үздіксіз білім беру жүйесін модернизациялау мен ақпараттандыру, білім беруді жетілдіру, қоғамның рухани құндылығын арттыру маңызды болып табылады.

Әлемдік деңгейдегі жаңа технологиялардың дамуы барысында білім беруге деген көзқарас тың арнада қалыптасып отыр. Қазіргі білім беру парадигмасына жаңаша қарау мәселесі негізгі орында. Білім беру жүйесі тек педагогикалық категория емес, бұл адами капиталдың дамуына орасан зор ықпал ететін қоғамдық құбылыс ретінде қарастырылады.

Жаһандану жағдайындағы әлемдік қауымдастықтардың қарым-қатынастары жалпы адамзат мәселелерін, оның ішінде білім беру ісін қамти отырып, мамандардың кәсіби біліктілігі мен білімділігін арттыруды, экономиканың дамуына қажетті негізгі бағыт-бағдар сілтейді.

Осымен байланысты әлемдік білім стандарттарына мектеп пен жоғары оқу орнын бітіруші түлектердің білім сапасын сәйкестендіру мәселесі қазіргі таңда негізгі орында тұр. Себебі барлық әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің тетігі болып табылатын жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуы осы ортада қаланады. Сондықтан Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін білім беру саласының барлық құрылымын модернизациялау қазіргі қоғамның өркениетті дамуын қамтамасыз ететін басты тетігі болып отыр.

Осы тұрғыдан келгенде Қазақстан Республикасының Президенті білім беру ісінің ЮНЕСКО-ның негізгі аспектілерін «тәрбиеленетін дара тұлға қазіргі әлемдік кеңістікте өздігінен іс атқара білетін, өмірден өз орнын таба алатын, үйренуге талпынысы зор қабілетке ие болуы тиіс» тұрғысынан қарастыруды нақтылайды.

Интеллектуалды тұлғаны қалыптастырудың әдіснамалық негізін тұлға туралы теориялардың философиялық және психологиялық заңдылықтары, дара тұлғаның жас ерекшелігіне қатысты жүйелі, кешенді және жеке әдістері, ақыл-ойды дамытудың теориялық-практикалық мәселелерін шешуге бағытталған ішкі және сыртқы факторларының бірлігін көрсететін әдістер, үздіксіз педагогикалық білім беру тұжырымдамасы, біртұтас педагогикалық үдеріс теориясы, педагогикалық жүйе теориясы, әлеуметтік жүйені өздігінен ұйымдастыру теориясы құрайды.

Адамның ақыл-ой дамуы таныммен тығыз байланысты болғандықтан тұлғаның интеллектуалдық әлеуетін қалыптастыруда философиялық және психологиялық таным теориясы, дидактикалық теориялар, сондай-ақ психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету теориялары ерекше маңызға ие.

Білім алушылардың интеллектуалды тұлғасының қалыптасуын анықтайтын базалық дефинициялар «интеллект», «тұлғаның интеллектуалды әлеуеті», «интеллектуалды тұлға», «интеллектуалды ұлт» туралы ұғым болып табылады. «Интеллект – ақыл, ақыл-парасат, ес, түсінік, таным – ойлау қызметінің жоғарғы типі. Интеллект: 1) индивидтің ақыл-ой қабілетінің тұрақты құрылымы; 2) белгілі бір проблеманы шешу мен танып-білуге қатысты жалпы қабілет және адамның жаңа өмірлік жағдайларға (міндеттерді шешу барысындағы мінез-құлық сипаттарының жинағы ретінде) бейімділігін көрсететін басқа танымдық үрдістердің негізінде жатқан ой қабілетінің (ойлау, сезіну, қабылдау, жадына сақтау, қиялдау, елестету және т.б.) жиынтығы (жалпылама мәселелерді шешу барысындағы мінез сапасы) тұрғысынан қамтылады [2].

Интеллектуалдық – адамның табиғат берген ой, сана, тану, ақыл, парасат секілді қасиет-қабілеттерін оқу, білім алу, тәжірибе жинақтау арқылы жетілдіруі, оны өзін және қоғамды дамыту үшін және жаңа жағдайларға сай бейімдеп қолдана алу қабілеті. Интеллектуалды тұлға – өмірдің кез келген ағымында пікірлесе алатын, жаңашыл-шығармашылық тұрғыда өзіндік білім алуға дайын, интеллектуалды қабілеті дамыған тұлға.

Интеллектуалды әлеуетті тұлға – адамгершілік және ұлттық құндылықтарға негізделген жаңа және арнайы мамандандырылған білім көздерін жоғары дәрежеде игеру арқылы пайда болған білім, білік, құзыреттерді өзінің ұлты мен Отанының мүддесіне жарата алатын дара тұлға.

Интеллектуалды ұлт – интеллектуалды тұрғыдан адамгершілік, мәдени қасиеттерді меңгерген өзінің ғылыми, мәдени, білімі мен білігін еркін тарату әлеуетіне ие бәсекеге қабілетті ұлт.

Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті «Интеллектуалды ұлт-2020» мемлекеттік жобасында қамтылған басымды бағыттарды іске асыру мақсатында университет ректоры С.Ж. Пірәлиевтің басшылығымен «Қазақстан Республикасы жоғары мектебі жағдайында ұлттың зияткерлік әлеуетін қалыптастыру» ғылыми мега жобасы дайындалды. Жобаға университеттің белгілі ғалымдары М.Қ. Қойкелдиев, М.Мырзахметұлы, Е.А. Кузнецов, Ж.И. Намазбаева, Ф.Ш. Оразбаева, Н.Н. Хан, С.И. Қалиева т.б. тартылды.

Жоба аясында Қазақстан Республикасында ұлттың интеллектуалды әлеуетін қалыптастырудың ғылыми-теориялық және практикалық негіздерін анықтай отырып, ұлттың интеллектуалды әлеуетін қалыптастырудың негізгі бағыттары мен шарттарын анықтауды негізгі мақсат етіп қойып отыр.

Университет студенттерінің интеллектуалды әлеуетін қалыптастыруға негізделген «Ұлттық тәрбие», «Әдептану», «Абайтану», «Отантану», «Дінтану», «Өлкетану», «Арттәрбие», «Ақмеология» т.б. пәндері оқу-тәрбие үдерісіне енгізілді. «Информатика» және «Ағылшын тілі» пәндеріне қосымша кредиттер бөлініп отыр. Бірқатар мамандықтарда пәндер ағылшын тілінде жүргізіледі.

Ерекше атап өтіп кететін негізгі мәселе 2009 жылы эксперимент тұрғысынан енгізілген «Ұлттық тәрбие» пәні Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі тарапынан дайындалған барлық педагогикалық мамандықтардың білім бағдарламасына енгізілді [3].

Болашақ маманның интеллектуалдық әлеуетін қалыптастыруда біз «Интеллектуалды ұлт-2020» мемлекеттік жобада қамтылған бағыттарды бойынша зерттеу жұмыстарын негізгі мақсат етіп қоя отырып, университет ғалымдары «Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесінде ұлттың интеллектуалды әлеуетін қалыптастыру» тұжырымдамасын дайындады [4]. Тұжырымдамада ұлттың интеллектуалды әлеуетін қалыптастыру бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастырудың және қазақстан қоғамының тұрақты дамуына ықпал етуді жетілдірудің басты мүмкіндіктерін қамтиды.

Ұлттың зияткерлігін қалыптастыру мәселесінің теориялық негізін айқындауда халықаралық тәжірибелерде жинақталған іс-әрекеттерді, әсіресе БҰҰ-ның құжаттарында берілген ұстанымдар мен қағидаларды зерделеу арқылы интеллектуалды ұлттың негізгі индикаторлары көрсетілді. Тұлғаның интеллектуалды әлеуетін қалыптастырып, дамытуда ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан тарихи құндылықтарды негізге ала отырып, ХХ ғасырдың басында ұлттық білім мен тәрбие жүйесінің негізін салған, зиялы қоғамды құруға бар ғұмырларын арнаған А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Шоқай т.б. тұлғалардың тарихи болмыстарын бүгінгі ұрпаққа мұрат ете отырып, зиялы қоғамның ұлттық болмысын қалыптастыру көзделді.

М.Жұмабаев тәрбиені жан және тән тәрбиесі деп қарастырса, дана Абайдың ұсынған «жанның тамағы» деген философиялық тұжырымы тұлғаның бойында болатын адами, рухани күш жігерінің қалыптасуына бағыттайды. Абайдың «Толық адамы» туралы тұжырымының негізгі қағидасы болған – арлылық, ақыл, рахым, парасат, әділеттілік пен қайырымдылық қасиеттердің интеллектуалды тұлғаны қалыптастырудың негізгі көзі болып табылады. Тұлғалардың өмірі зиялы қоғамды құруға бағытталған негізгі күш деп бағалауға болады.

Интеллектуалды ұлтты қалыптастырудың негізі және ұлттың ұлт ретінде сақталуының негізгі көрсеткіші – ұлттық тіл. Еліміз егемендік алғаннан бері ана тіліміз салыстырмалы түрде сұранысқа ие болғанына тоқтала кетуіміз керек. Мемлекеттің алдында бүгінгі таңда ана тілді меңгертумен қатар, үштілділікті меңгерту мәселесі тұр. Үштілділікті қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білу арқылы кез келген тұлға әлемдік білім кеңістігіне еркін кіру арқылы, өзінің интеллектуалды әлеуетін жетілдіруге толықтай мүмкіндігі бар екені дау туғызбайды. Ғылыми жоба бойынша тұлғаның интеллектуалдық әлеуетін дамыту барысында студенттерге үштілді меңгерудің ғылыми-педагогикалық негізі, үштілді меңгерген интеллектуалды тұлға тәрбиелеу – ұлт әлеуетін дамытудың кепілі екені бүгінгі күн тұрғысынан қарастырылады.

«Интеллектуалды ұлт-2020» жобасы тұлғаның, болашақ ұрпақтың ұлттық мәдени құндылықтарын қалыптастыруға негізделген рухани-адамгершілік тәрбие беру басты стратегиялық бағытты қамтып отыр. Жаһандану заманында рухани құндылықтардан материалдық құндылықтардан басым болып тұрған тұсында аталған мәселенің басты стратегиялық бағыт болуы да дау туғызбайды. Яғни, зиялы қоғамды құруда қоғам мүшелерінің бойында рухани құндылығы, ар тазалығы негізгі орын алады. Аталған мәселені шешуде Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ректоры С.Ж. Пірәлиевтің басшылығымен енгізілген «Ұлттық тәрбие» пәні негізгі орын алады.

Жоғары оқу орнында студенттерге «Ұлттық тәрбие» пәнінің негізгі мақсаты – студент жастарда ұлттық сананың жоғарғы деңгейін, нәтижелі шығармашылық іс-әрекетке дайындығын, өзінде басқа мәдениеттерді түсіну және құрметтеу сезімі дамыған, әлемде әр түрлі ұлт және сан алуан дінисенімі бар адамдармен өмір сүре білуді енгізетін түйінді құзіреттіліктерді қалыптастыру.

Интеллектуалды ұлт болып қалыптасуда халықтың тұрмыс жағдайы негізгі көрсеткіш болып табылады. Ғылыми жобада экономикалық тұрғыда ұлтымыздың тұрмыс жағдайларына сипаттама және зиялы ұлт болудың индикаторлары қарастырылады. Негізгі индикаторлар – тұлғаның жалпы тұрмыс жағдайы, білім алуға және ғылыммен айналысуға қолжетерлігі, жұмыспен қамтылуы, денсаулығы, еңбек табысы, медицинамен қамтамасыз етілуі т.б.

Жоғары оқу орны жағдайында «Интеллектуалды ұлт-2020» жобасында қарастырылған бағыттардың іске асырылуы – қоғамның әлеуметтік даму жағдайына әлеуметтенген, ұлттық және өркениеттік мәдениетті меңгерген, бәсекеге қабілетті, интеллектуалды әлеуеті қалыптасқан, халық бірлігі, мемлекетіміздің тұтастығы мен дербестігін қорғай алатын патриот – азаматты қалыптастыру болып табылады.

1. Назарбаев Н.Ә. *«Интеллектуалды ұлт-2020» жобасы.* / Айқап. 2008.

2. *Современный педагогический словарь.* – М., 2008.

3. *Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім беру бағдарламасы.* – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ. «Ұлағат» баспасы. 2012.

4. *«Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесінде ұлттың интеллектуалды әлеуетін дамыту» тұжырымдамасы. /Жоба/.* – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ. «Ұлағат» баспасы. 2012. – 36 б.

Резюме

В статье рассматриваются актуальность формирования интеллектуального потенциала личности студента в условиях ВУЗа, обосновывается роль национального воспитания студенческой молодежи как одного из действенных механизмов развития интеллектуальных способностей студентов, раскрывается сущность базовых понятий.

Summary

The article discusses the relevance of intellectual formation potentials individual student in high school, is justified as a national education students as one of the effective mechanisms of the intellectual abilities of the students, the essence of basic concepts.

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТҮЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қ.Е. Ағыбай – Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Елбасының биылғы жылғы Қазақстан халқына жолдауында еліміздегі білім мазмұнын өзгерте отырып жаңа формациядағы мамандар дайындау қажеттілігін атап көрсетті. Болашақ мамандардың дайындайтын жаңа ұрпағы білім деңгейі жөнінен әрдайым саналы әрі жоғары деңгейде болуы бұл заман талабы екендігін басып айтты. Жалпы жоғары оқу орындарының алдына ақпараттар ғасырында бәсекеге төтеп бере алатын жоғары білікті мамандар даярлау міндетін қояды [1]. Қазіргі білім беру кеңістігінде инновация, инновациялық технология, инновациялық үрдістер деген ұғымды қолдану дәстүрге айналуда. Сонымен инновация дегеніміз не? Оның біз қарастырып отырған педагогикалық инновациядан қандай айырмашылығы бар деген сауалға талдау жасап көрейік. «**Инновация** – (лат. тіл. – *novus* – жаңа жаңалық, жаңашылдық, өзгеріс) – деген ұғымды білдіреді. Қоғамның экономикалық даму барысында өнімнің тиімділігін арттыру үшін жаңа технологияларды жасау және оларды меңгерген мамандарды дайындау инновациялық үрдістің мазмұны болып табылады. Педагогикалық инновация мәселесін жан-жақты талқылап зерттеушілердің бірі – Югославияның педагог-ғалымы К.Ангеловский. Оның зерттеулерінде «Иновация – қазіргі тек жаңаны ғана немесе бүгін пайда болған құбылыстарды бейнелемейді. Жаңа-дәстүрлі мен қазіргінің арасында пайда болады» – дейді [2]. Сондықтан да, инновация бұрыннан қалыптасқан тәжірибе мен қазіргінің арасында туындаған жаңа білімдерді айтуға болады.

Республикамыздың білім беру саласында жаңа ақпараттық технологияларды меңгерген мамандарға деген сұраныстардың артуы мен оларды даярлаудағы кәсіптік, әрі ақпараттық білімділігі мен қабілеттігі, біліктіліктің қазіргі талаптарға сай болуы өте үлкен маңызды жұмыстарды атқаруды талап етеді және қазіргі уақытта болашақ мамандардың кәсіби даярлығын білім стандарттарына, мазмұнына сай жетілдіру көкейкесті мәселе болып отыр. Қазір тек ақпараттық коммуникациялық технологияға байланысты техникалық мамандар ғана даярланып қоймай, қолдану салаларымен ауқымдарына байланысты ақпараттық мәдениеті жоғары мамандарды даярлау, студенттердің кәсіптік-ақпараттық бағыттылығын қалыптастыру мәселесінің ғылыми-педагогикалық негіздерін анықтау арнайы ғылыми зерттеуді қажет ететін мәселеге айналып отыр. Болашақ маман тек қана әлеуметтік өркендеуге әсер етеді, оның жалпы кәсіптік, рухани мәдениеттілік өсу деңгейлері өскелең жастардың және жалпы еңбек етушілердің деңгейімен салыстырғанда өту жылдам қарқынмен өсуде. В.А. Сластениннің айтуы бойынша қоғамға кәсіптік дайындық деңгейіндегі маман ғана емес, кәдімгі шығармашылық деңгейде қалыптасқан жеке тұлға керек [3].

Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарына арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес Жоғары оқу орындарында мамандар дайындау кредиттік оқу жүйесіне негізделген кәсіби мамандар дайындаудың үш сатылы моделін енгізу арқылы жүзеге асырылады, педагогикалық мамандарды үш сатылы модель жағдайында кредиттік оқыту негізінде дайындау оқу үрдісінде ақпараттық коммуникациялық технологияны кеңінен пайдалану, оқытудың басқада жаңа мазмұндағы әдіс-тәсілдерді қолдану зерттеудің келесі мазмұнын көрсетеді. ХХІ-ғасыр – техника заманы. Әрбір болашақ маман жоғарғы оқу орнының табалдырығын аттағаннан кейін ақпараттық коммуникацияның барлық түрін меңгеруге тиісті. Ақпараттық коммуникациялық технологияны пайдалана білуге дайындауда студенттерді кәсіби оқытудың теориялық негізін педагогикалық еңбектің технологиялық мәдениетін қалыптастыруға жағдай жасайтын жекелік тұлға қызметтік парадигма құрайды. Жоғарғы оқу орны мен мектептің, ғылыми-зерттеу жұмыстары мен педагогикалық қызметтерді ұштастыру, жаңа ұйымдастыру түрлері оқыту әдістемелерінің пайда болуымен өрнектеледі. Ақпараттық технологияларды болашақ маман жоғарғы оқу табалдырығын аттағаннан бастап курстық және дипломдық жұмыстарды орындау барысында пайдалануға міндетті.

Жоғарғы оқу орындарының оқытушылары болашақ мамандарды дайындау барысында ақпараттық технологиялармен қатар оқытудың белсенді түрлері мен әдістерін пайдалану, мысалы, іскерлік ойындар, дамыту оқыту, жекелей оқыту, модульдік оқыту деген сияқты жаңа мазмұндағы оқытудың түрлерін өзі пайдаланып қана қоймай білім алушыға оның тәжірибеге қолдану мүмкіндіктерінде үйрету қажет.

Жоғарғы оқу орындарындағы маман дайындаудың тағы бір ерекшелігі ғылыми-зерттеу жұмыстарына баулу. Бірінші курстан бастап білім алушының өз қызығатын тақырыптар таңдап алып, түрлі ғылыми семинарлар, жылсайынғы өтетін студенттік конференцияларда баяндама жасату, пәндік олимпиадаларға қатыстыру сондай-ақ қоғамның саяси өміріне белсене атсалысуға үйрету бұл маманның көптеген ақпарат легін сараптай алуға, одан өзіндік ой қорытуға, дүниетанымының қалыптасуы-

на негіз болады. Ғылымның даму динамикасында инновациялық жаңалықтарды оқу үрдісінің қай саласында да қолдану бұдан бұрынғы ғалымдарды да қызықтырғаны белгілі. Атап айтатын болсақ біріншіден, оқу-тәрбие үрдісіне жаңалықты енгізу жүйесіне басшылық жасау мәселелері Н.В. Горбунов, М.В. Кларин, П.И. Пидкасистый т.б ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған.

Екіншіден, инновациялық білімдерді оқу үрдісіне пайдалана отырып мұғалімдерді даярлау жұмыстарына қатысты М.М. Поташник, Ш.Т. Таубаева, С.Н. Лактионова т.б. ғалымдардың зерттеулерінде көрсетілген.

Үшіншіден, педагогикалық технологиялардың түрлері оның әдіснамалық негіздері жөнінде В.П. Беспалько, М.В. Кларин, В.Н. Монахов, И.Я. Лернер, Ж.Қараев т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектерінде жан-жақты зерттеліп көрсетілген. Болашақ мамандарды жаңа технологияларды қолдануға даярлықты қалыптастыру бойынша көптеген зерттеулер жүргізілуде. ХХІ ғасырда болашақ мамандарды даярлау, оның кәсіби бейімділігін қалыптастыру мәселесі – кезек күттірмейтін өзекті қоғам талабы. Біз өз зерттеуімізде болашақ маманның инновациялық тұлғасын қалыптастырудың мазмұнда қарастырдық. Педагогикалық-психологиялық әдебиеттерге талдаулар жасай отырып тұлғаның инновациялық үрдісті меңгеру көрсеткіштерін анықтауға тырыстық (1-кесте).

Кесте 1 – Тұлғаның инновациялық үрдісті меңгеру көрсеткіштері

№р/с	Кезеңде	Психологиялық өлшемі	Педагогикалық өлшемі
1 1.	Мотивациялық	Болашақ мамандығына деген қызығушылығы. Өзінің кәсіби шеберлігін дамытуға талпынуы. Құндылық қарым-қатынас.	Өз мамандығын сүюі. Ұрпақ тәрбиесіндегі жауапкершілікті сезінуі. Инновациялық іс-әрекетке ұмтылуы.
2 2.	Мазмұндылық	Тандаған кәсіби мамандығын меңгеруі (психологиялық білімдер, өзін-өзі басқару үрдістер)	Біртұтас педагогикалық үрдістің теориялық негіздерін меңгеру. Инновациялық үрдістің әдіснамалық, теориялық және тәжірибелік негіздерін меңгеруі.
3 3.	Бейімділік	Жалпы бейімделуде өзін-өзі басқара алуы. Микроортаға сай қолайлы инновациялық технологияны пайдалану.	Бейімділікке тән қиыншылықтарды білуі оларды жеңу жолдарын қарастыру. Кәсіби іс-әрекеттерді жүзеге асыруда инновациялық әдіс-тәсілдерді білуі және пайдалануы.
4 4.	Танымдылық	Әлеуметтік кәсіби ортаны меңгеруі. Өзін көрсетуде инновациялық әдіс-тәсілдерді пайдалана алуы. Инновациялық технологияларға деген қызығушылық таныту.	Теориялық білімдерін тәжірибеде қолдана отырып өзін тануы кемшіліктері мен жетістіктерін талдай алуы.
5 5.	Іс-әрекеттілік	Өзінің кәсіби іс-әрекетінің мақсаты мен міндеттерін анықтай алуы. Психологиялық білімдерді қарым-қатынаста тиімді жүзеге асыруы.	Өз пәнін жете меңгеруі. Педагогикалық үрдісті жоспарлай алуы және жүзеге асыруы.
6 6.	Технологиялық	Тұлға бойындағы білім, білік, дағдыларды негізге ала отырып жаңа технологияларды меңгеруі.	Біртұтас педагогикалық үрдісті диагностикалауы. Оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеттерін тиімді ұйымдастыра алуы. Сабақтың нәтижесі жоғары болатындай ең тиімді педагогикалық технологияларды таңдай алуы.
7 7.	Шығармашылық	Әдіс-тәсілдерді жетілдірудегі ізденістік белсенділіктің болуы. Іс-әрекет мазмұнына жаңа идеяның пайда болуы.	Ғылыми-зерттеу жұмыстарына өзіндік талдау жасай алуы. Инновациялық жаңалықтарға қажетінше өзгерістер енгізе алуы. Жаңылықты шығармашылықпен қолдана алуы.
Инновациялық білімді меңгерген болашақ маман.			

Жоғарғыдағы кестеге талдау жасап көретін болсақ бірінші мотивациялық кезеңде болашақ маман танымдық қызығушылықтың алғашқы бейнесі қалыптасады. Білім алуға деген алғашқы ұмтылыстар пайда болады да, өзіне сол мамандыққа деген жауапкершілік қасиеттері қалыптасады. Ал мазмұндылық кезеңде өзі таңдаған мамандыққа қажетті психологиялық білімдерді игере отырып өзін-өзі басқару жалпы педагогикалық үрдістің теориялық негіздері (оқу-тәрбие) меңгереді, алғашқы инновациялық білімдермен танысады. Сондай-ақ бейімділік кезеңде объективтік және субъективтік кедергілермен танысуы оларды ажырата алу мен жеңу барысында инновациялық әдіс-тәсілдерді тиімді қолдануды үйренеді.

Инновациялық білімдерді игерудегі танымдылық кезеңде инновациялық білімдер арқылы өзін тану ондағы кемшіліктер мен жетістіктерді ажырата алу мүмкіндікке ие болады. Іс-әрекеттілік кезеңі – болашақ маманның өзінің кәсіби іс-әрекетінің мақсат міндеттерін анықтай алуы, өзінің пәнін жетік меңгеруі, педагогикалық үрдістің жоспарлауы мен жүзеге асыруы негіз болады. Технологиялық кезең – болашақ маман өз бұрыннан қалыптасқан білім, білік және дағдыларды пайдалана отырып қоғамның сұранысына сәйкес жаңа мазмұндағы білімдерді игеруге тырысады, сондай-ақ біртұтас педагогикалық үрдісті диагностикалай алуы мен оқытудағы танымдық үрдісті тиімді ұйымдастыруға қажетті педагогикалық әдіс-тәсілдерді таңдай алуға және қолдануға үйренеді. Шығармашылық кезең – бұл болашақ маманның негізгі бет-бейнесі болып табылады. Бұл кезеңде белсенді іс-әрекеттің нәтижесінде маманда жаңа ой туындайды, ол үшін өзінің мамандығының саласына қажетті ғылыми-зерттеулерге талдау жасауға үйренеді, оларды өзгертеді, жаңа мазмұнда шығармашылықпен қолданады. Бұл болашақ маманның негізгі іс-әрекеті болып табылады. Жоғарғы білім беру саласындағы бүгінгі күнгі алға қойылған мақсаттардың бірі инновациялық жаңалықтарды білім беру жүйесіне пайдалана алатын мамандар дайындау болып табылады.

Болашақ мамандардың инновациялық тұлғасын қалыптастыруда жоғарғыда зерттеулерге сүйене отырып төмендегідей қортындылар жасауға болады:

- кез-келген үрдіске инновациялық өзгерістерді енгізе алуы;
- инновациялық өзгерістердің мәнін, мазмұнын анықтау;
- инновациялық білімдерді пайдалануға қажетті тиімді әдіс-тәсілдерді таңдай алуы;
- жаңадан тууы мүмкін проблемалар мен жаңа мүмкіндіктерді саралай алуы;
- жеке кәсіби мүмкіндіктерін тани алу мен қолдану мүмкіндіктерін атап өтуге болады.

Осында инновациялық дайындықпен келген болашақ маман оқу-тәрбие жұмыстарының сапасын арттыру мен қатар өзі дайындайтын маманның біліктілігін арттыратыны сөзсіз.

1. Н.А. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту Қазақстан дамуының басты бағыты // Егемен Қазақстан. 2 ақпан, 2012.

2. Ангеловский К. Учителя и инновации: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 158 с.

3. Салестенин В.А. Формирование личности учителя советской школе в процессе профессиональной подготовке. – М.: Просвещение, 1996, – 160 с.

Резюме

В данной статье рассматриваются основы формирования инновационной личности будущих специалистов.

Resume

In given article bases of formation the innovative person of the future experts are considered

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ШКОЛА

ҰЛТ ТАҒДЫРЫ – ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕ

С-Х. Ғаббасов – м.ғ.д., пед.ғ.д., проф., жазушы, фантаст, драматург, КСРО денсаулық сақтау ісінің үздігі, Махамбет атындағы сыйлықтың лауреаты, Халықаралық М.Нострадамус атындағы проскопиялық академиясының академигі

Тәуелсіздік құдіретімен алғаш рет ашылған - **білім конгресі** - ұрпақ тәрбиесі мен білім беру түйінін шешуде, жалпылама сөз бен жаттанды ұғымдарды тыйып, жаңаша түсініктерге жол ашқаны жөн. Үш жүз жылғы бодандықпен – **«зомбыланған рухымызды»** - тіктеп, әлем халқын адастырып отырған - **«Европацентризм методологиясының»** - жалғандығын ашатын мезгіл жетті. Оның тікелей ықпалымен, бүкіл адамзат қауымы азып отыр. Олай болса, бірден **«Европацентризмнің»** ең негізгі кемшіліктеріне тоқталмақпын.

Біріншісі, адамда бар үш жүйенің – **Тән – Жан – Рух** – үндестіктерін әдейі үндестірмеу арқылы, бүкіл өркенниетімізді, тек **тән тәрбиесіне** байлап, **жан мен рухтың** тәрбиесі түгіл, тіпті оның өзінің не екенін ұғындырмауға тырысты. Бүгінгі шәкірт түгіл, ұстаздардың өздері - **Жан мен Рух** – дегеніміз не десе, нақты жауап бере алмайды. Ендеше айтыңыздар шы, **жаны мен рухы тәрбиесіз** адамнан не күтуге болады?..

Екіншісі, Джон Локк, Песталецц, Макаренкодан бастап, - **«баланың миы дүниеге келгенде ақ қаздай аппақ болып туады»** - деп жалған айтумен қоса, тіпті Джон Локк - **«идея врожденная»** - деген Рене Декартқа қарсы шықты. Сонда қалай? Ойланыңыздар шы? Бала ана құрсағында – **«бір клеткадан мынау адамдық формаға дейін жетіліп, жүрек, бауыр, зат алмасу қызыметтері қарқынды жүріп жатқанда, мидың еш қимылсыз болуы»** - **«ақ қағаздай аппақ күйі»** - тууы мүмкін емес қой. Ендеше, Рене Декарттың **«идея врожденная»** деуінің астарында телегей теңіз сыр жатқанына сенбеске болмайды. Джон Локктың **«жалған үкімін»** пайдаланған **«Европацентризм»** бүгінге дейін бізді алдап келді. Осыншама қасиетсіздіктің салдарынан адамзат қауымы - **«ана құрсағындағы тәрбиені»** - білмегендіктен, ұрпағымыз **Жан мен Рух тәрбиесінен** мүлдем қағаберіс қалып отыр. Себебі, **жан мен рух тәрбиесі де, және ол екеуінің үндесуі де**, тек **«ана құрсағында»** ғана жүретіні ғылыми дәлелденген құбылыс! Ендеше, ұрпақ тәрбиесіндегі, осыншама апаттың үлескері де, **«европацентризм методологиясы»** болып табылады.

Үшіншісі, бүгінгі біздер пайдаланып жүрген педагогикада, **«европацентризмнің»** қалыптастыруымен - дүниеге жаңа келген баланы **«тұлға»** деп түсіндіреді. Бұл да өрескел өтірік. Бұған сену мүмкін бе? Қараңыздар шы? Халқымыздың данышпаны ұлы Абайдың тұлғаға жету жолын, кеменгер жазушымыз М.О. Әуезов төрт томдық эпопея етіп жазуы, тіпті де бекер болмаса керек. Кешегі Ахмет Байтұрсынов, Барлыбек Сырттанов, Мұстапа Шоқай, Мұхаметжан Тынышбаев, Әлихан Бөкейхановтардың азаматтық жолдары мен тұлға болып қалыптасу кезеңдерін өздеріңіз де жақсы білесіздер?!.. Ендеше, туасалған баланы тұлға деу **«европацентризмге»** не үшін керек болды екен. Өйткені, **«европацентризм методологиясы»** әуелбастан-ақ **«империялизмнің ілімі»** болып қалыптасқандықтан, олар үшін адамзат ұрпағының дұрыс жолмен тәрбиеленуі еш қажеттілікке баланбады. Мінеки, **«европацентризмнің»** басқа қателіктерін айтпай-ақ, ең өрескелінің өзі апат екені ешкімге құпия емес. Ендеше, мынау мәртебелі форум, **«жарамсыз методологиядан»** құтылып, табиғат **«бос кеңістікті»** сүймейтінін ескеріп, бұл мәселе тез арада шешілуі тиіс.

Сонымен, бүгінгі Педагогика мен Психологияның ғылыми – **Методологиясы-Жүйесі-Негіздері** – жоқ екеніне, сындарлы түрде қарайтын мезгіл жетті. Егер Аристотель мен Фарабидің ғылыми классификациясына құлақ ассақ; - **«...Кез келген Пәннің негіздері, оның ішінен шықпаса, ол ғылыми Пән болып дамай алмайды,»** - деп үзілді-кесілді үкім айтады. Ендеше, айтып жүрген Педагогиканың негіздері – **оқыту-білім беру-тәрбиелеу** – деген ұғымдардың сырттан келіп тұрғаны айдан анық. Өйткені, бала тәрбиесіндегі - **«түйсіктік ақыл мен түйсіктік тәрбиенің»** - **80%-ы ана құрсағында** қалыптасатындықтан, іште жатқан жан-иесіне – **«оқыту, білім беру»** - тіпті де мүмкін емес екендігі, ғалым түгіл қарапайым адамға да түсінікті. Осындай сорақылықты анықтағаннан кейін, не істеуіміз керек? Әрине, сөзсіз тіршілік заңына сүйене отырып, ұрпақ тәрбиесінің дұрыс жолын табу қажет...

Олай болса, тәуелсіздікпен бірге келседе, көшірмеліктің көлеңкесінде қалған, - **«Адам тәрбиесінің**

жаңа ілімін» - осы конгресте талқылауға ұсынамын. Оның бұрын-соңды айтылмаған екі сатылы - **Методологиясы** – «**биологиялық индивид (түр) және «сананы жетілдіру»** - болса, осы екі сатыдан шығатын екі жүйе – «**Жүрек тәрбиесі**» мен «**Ақыл тәрбиесі**» - деп жүйеленсе, пәннің ішінен шығатын – «**Жеті түрлі Негіздерінің**» - тек әрқайсысының өзіне тән тәрбие тәсілдері ұсынылады. Мұндағы екі сатылы – **Методология-Жүйелер-Негіздер** – ойдан алынбаған, тіршіліктің тұрақты заңдылығынан шыққан табиғаттың өз үлгісі. Осы методологиямен адамзат ғасырлар бойы ажырап қалған - **Жан мен Рух тәрбиелерін** – іске қосып, келешек ұрпақ мүлдем басқа деңгейде, құпия ілімдерде айтылатын - **6-шы Рассаның** - кеңістігіне шығады. Адамзат қауымы - **бүгінгі өзегі өрт өзімшілдік пен құлдыққа тән құмарлық атаулыдан** - құтылып, нағыз адамдықтың арманы - **имандылық пен ізгіліктің** – жолына түседі.

Бұл «адам тәрбиесінің жаңа ілімінде» айтылатын жаңалық өте көп. Соның ішінде, тәрбиенің іргетасы болып саналатын, - «**түйсіктік ақыл мен түйсіктік тәрбиенің 80%**» – тек ана құрсағында ғана жетілетіні анықталды. Сонымен қоса, санаға бағынбайтын - «**Жанның 12-арнасы: – түйсік-ұят-сүю-зерде-табиғи қабылет-мінез-жігер және ішкі бес сезім (көкірек көзі, телепатия, дәм, ішкі сезіну, иіс)**» – бұлар да тек ана құрсағында ашылады. Міне бүгінге дейін, адамзат қауымы - «**ана құрсағындағы тәрбиені**» - білмегендіктен, нағыз құдіретті қасиеттер ашылмай, азғындаудың ауыр азаптарын тартуда?! Адамдағы – «**Жан тәрбиесі мен Рух тәрбиесінің**» - үндеспеуінен, ұрпақ жетер - «**6-шы және 7-ші Рассаның**» - барлық сипаттары тоқырап тұр. Жоғарыдағы айтылған тәрбиенің технологиясы мен механизмдері, менің монографияларымда – «**Ізгілік әліппесі**», – Алматы, 1991; «**Халық педагогикасының негіздері**», – Алматы, 1995; «**Халық педагогикасы мен психологиясының негіздері**», Алматы, 2005; «**Педагогика мен психология негіздері**», – Алматы, 2008; – толық түрде, егжей-тегжей жазылған. Кезінде бұл ілімге сеніп, дүниеге ұрпақ әкелген ата-аналардың алғыстары көп. Мысалы, 1992 жылы өмірге келген алғашқы «**үш баланың**» туған сәтінен бастап, қадағалауға мүмкіншілік болды. Оған дәрігерлік мамандығымның тигізген көмегі мол. Әсіресе, таңданбауға болмайтын, мынау бір оқиғаны айтқан жөн сияқты. **Екінші күні емізуге әкелген бала, жан-жаққа жүргірген көздерін эзер ұстап, алғысқа толы сезіммен күлімсірей анасына қарағанда, бүкіл денем шымырлап кеткені әлі есімде.** Басқа балалар - шу боп жылап келсе, бұлар да қың деген дыбыс болмайды. Мұны, тіпті жанындағы басқа аналар да өздері байқап, жиі-жиі әңгімелеп жүрді. **Кейін үшеуіде он бір жылдықты, он төртінде «алтын белгіге» бітіріп, грантпен университеттерін үздік аяқтады.** Бұл жағдайды айтып тұрған себебім, - «адам тәрбиесінің жаңа ілімі» - тек теория жүзінде емес, оның іс-тәжірибеден өткендігі де шындық.

Педагогика мен психологияның - **жаңа методологиясындағы ішкі негіздері** – тіршіліктің **биологиялық заңдылығына ғана** бағынған, адамның **физиологиялық кезеңдерінен** шығады. Бұл кезеңдер табиғат шебердің өзі қалыптастырған тұрақтылық екенін түсіну шарт! Оны бұрмалауға болмайды. Ендеше, адамдағы өзгермейтін **физиологиялық жеті кезеңнен, тәрбиенің, немесе, педагогика мен психологияның жеті түрлі негіздері** қалыптасады.

I. Халық педагогикасының бірінші негізі, немесе, «Отбасын құруға дайындық және ұрық тазалығы».

II. Халық педа-ның екінші негізі, немесе, «Ана құрсағындағы тәрбие».

III. Халық педагогикасының үшінші негізі, немесе, «Нәресте кезеңі».

IV. Халық педагогикасының төртінші негізі, немесе, «Балбөбек кезеңі».

V. Халық педагогикасының бесінші негізі, немесе, «Сәбилік кезеңі».

VI. Халық педагогикасының алтыншы негізі, немесе, «Балиғат кезеңі».

VII. Халық педагогикасының жетінші негізі, немесе, «Кәмлеттік кезеңі».

Мінеки бүгінгі адамзат қауымының пайдаланып отырған Педагогикасы мен Психологиясында, осынау жоғарыда аталған негіздер жоқ. Бұл негіздердің ерекше ескеретін қасиеті сол, әр негіздің басталуы мен аяқталуы бар **уақыт кесіндісінен** тұрумен қоса, тек өздеріне ғана тән **тәрбие тәсілдері** бар. Мәселен, **уақыт кесіндісіне** мысал келтірсек, ана құрсағындағы кезең - **9-ай, тоғыз күннен тұрса** - оның өзіне тән **тәрбие тәсілін** Ана - **мінәжаты мен тілегін көз алдына келтіру** - арқылы жүргізеді. Осы тектес барлық кезеңдердің де, тәрбие тәсілдерінің өздеріне тән ерекшеліктерін ескеру ауадай қажет. **Адам тәрбиесінің жаңа іліміндегі,** ерекше бөліп айтпаса болмайтын тағыда бір жаңалығы, әр негіздер мен физиологиялық кезеңдердің **этнопедагогикалық сипаттары** беріледі.

Резюме

- Если народная педагогика – это учение об исследовании и воспитании внутреннего мира человека, то Этнопедагогика – приспосабливается к ведению воспитания тела через материальные и этнографические вещи (национальная одежда, еда, имущество дома и т.д.)

- В таком случае, народная педагогика и этнографическая педагогика подобно двум сторонам медали для воспитания человека.

- Стоит разъяснить, что нынешнее представление об отдельном понятии народной педагогики и этнопедагогике ошибочно.

- Некоторые напрасно говорят, что Этнопедагогика происходит от слова ЭТНОС.

- Сам Волков Г.Н., внедривший впервые в круг этнопедагогике, пишет в своей монографии – "Этнопедагогика" – М., 1972 г., что использовал это понятие от слова " этнографические вещи".

Resume

- If nation pedagogy – is a study of research and education of man's inner world, the Ethnopedagogy - adapts to the body education through the material and ethnographic things (traditional clothes, food, property, home, etc.)

- In this case, traditional pedagogy and ethnographic pedagogy are like two sides of the coin for the education of the person.

- We should clearly understand that the current idea of the separate concepts of folk pedagogy and ethnopedagogy is wrong.

- Some people say in vain that Ethnopedagogy derives from ETHNOS.

- G.N. Volkov, who introduced first term of pedagogy, writes in his monograph - "Ethnopedagogy" – M., 1972. that he used this concept from the word "ethnographic things."

ЖЕКЕ ТҰЛҒА – ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОРТАДА ШЫНДАЛАДЫ

Р.Ж. Оразалинова, Г.М. Сраилова – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің кәсіби шет тілдері коммуникациясы және аударма ісі кафедрасының аға оқытушылары*

Қазіргі уақыт талабы – оқытушылардан жаңа әдісті, шығармашылық ізденісті талап етеді. Әрбір оқытушының негізгі міндеті – студентке терең де, тиянақты білім беру. Сабақты тартымды және қызықты өткізу. 1999 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникативтік желілерге шығу» делінген [1]. Осыған орай қазіргі кезеңде оқу бағдарламасы қайта өңделіп, жетілдіріліп, жоғарғы оқу орындарының талабына сәйкес жаңа мазмұндағы деңгейлік оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдар шыға бастады. Сонымен қатар оқу үдерісінде де, оқытудың жаңа әдістері мен инновациялық технологияларды сабақтарда кеңінен қолдану қажеттілігі туындады. Оқытудың сапасын көтеру міндеті – барлық ұстаздар қауымын жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді тиімді қолдануға итермеледі.

Қазіргі кезде оқытушының алдында тұрған үлкен мақсаттардың бірі – жеке тұлға тәрбиелеу, оның қабілетін ашып, дарынын дамыту. Жеке тұлғаны тәрбиелеу деген – өз ойы бар, интеллектуалды дамыған, рухани бай тұлғаны тәрбиелеу деген сөз. Заман талабына сай білім беру де, оқытушының ізденісін талап етеді. Оқытушы – озық ой мен шынайы тәжірбиенің иесі. Ол студенттерге сапалы білім беріп, тәрбиелеп, ой-өрісін дамытып, жеке тұлғаға шығармашылық орта туғызады. Студенттің өздігінен ізденісі мен ойды қабылдауы – үлгілі сабақ бола бермейді. Сондықтан оқытушы көп ізденіп, ойланып, толғанып, сабақ беруге дұрыс дайындықпен келген абзал. Егер сабақта шығармашылықтың нәтижесі көрініс берсе ғана, оқыту барысы тиімді болары анық. Озат ұстаз студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту барысында оқыту мен тәрбиелеу әдістерінің жаңа түрлерін іздей отырып, өзі шығармашылықты тұлға болып дамиды. Студенттерге сапалы білім беретін оқытушы сабақта оқу үрдісінің озық тәжірбиелері мен түрлі педагогикалық әдістерін пайдаланып, жаңа педагогикалық технологияның соңғы нәтижелерін дамытуға, студенттің шығармашылық жұмысына жол ашуға, өзінің ғылыми таным әдістерін саралай отырып, диалектикалық ойлауын шыңдауға жағдай туғызуы қажет. Сондай-ақ, шығармашыл оқытушы іскерлігіне: оқу-тәрбие үрдісін студенттің диагностикалық зерттеу нәтижесінің негізінде құруы, жоспарды икемдей білуі, студенттерді шығармашылық әрекетке ынта-

ландыруы, оларға ақыл-кеңес беруі, көмекші ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді оқу-тәрбие үрдісінде тиімді пайдалануы жатады. Ал оқытудың шығармашылық әдісі: студенттің бұрын байқалмаған, іске асыра алмаған мүмкіндігін ашу, оның өз бетінше жұмыс істеуге деген құлшынысын құрметтеу, оқу жоспарын құруда студенттің жеке бас ерекшеліктерін ескеру, үлгерімі төмен студенттердің әлеуметтік мүмкіндіктерін ескеру, студенттердің бос уақытта айналысатын істерін оқу-тәрбие үрдісімен ұштастыра білуі болып табылады.

Сапалы білім берудегі оқытушының шығармашылық әрекетінің алғы шарттары теориялық зерттеу барысында анықталған. Олар – позитивті «Мен» концепциясының болуы, қалыпты көңіл-күйінің болуы, оқытудың жаңа технологиясын меңгерген, ой икемділігі мен өзін-өзі басқаруы. «Сабақ – оқытушының педагогикалық мәдениетінің айнасы» деп В.Сухомлинский айтқандай [2], жаңаша ойлайтын және жаңа қоғамға лайық білім сапасына, заман талабына сай халықаралық стандарт бойынша жұмыс жүргізетін шығармашыл оқытушы жұмысына құрылған модуль арқылы жүзеге асыруына болады. Демек, оқытушы білім мазмұнын байыту үшін түрлі стратегияларды қолдана білуі қажет. «Сабақ беру – үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол – жаңадан жаңаны табатын өнер» деп Жүсіпбек Аймауытов айтқандай [3], қазіргі кезеңде оқыту процесінде түрлі инновациялық әдістер және технологияларды пайдалану – кеңінен қолданысқа еніп, жеке тұлғаның жан-жақты білім алуына толық жағдай жасалып отыр. Көп жылдық тәжірибесі бар, практик оқытушы ретінде сабақта әлемдік сын тұрғысынан ойлау бағдарламасының стратегияларын қолданамын. Бұл бағдарламаның стратегиялары оқытушының алдына мынандай міндеттерді қояды:

1. Сабақта ашық өзара қатынастарды қамтамасыз ету, яғни студенттерге сұрақ қойып, оған жауап іздеп, білім алуда жауапты, өз-ара іс-әрекет жасауға ынталандыратын коммуникативті модельдерді қолдану.

2. Оқыту жүйесінде сын тұрғысынан ойлауды және өз бетімен білім алуға көмектесетін кестені қолдану, яғни қызығушылықты ояту (сұрақтар қою), мағынаны ажырата білу (жауаптар іздеу, мәселені зерттеу), ой-толғаныс (ойлау процесінің ең жоғарғы сатысында мәселені талдау).

3. Сын тұрғысынан ойлау қабілетін және өз бетімен білім алу дағдыларын дамыту үшін барлық тиімді тәсілдерді қолдану (мәтінді оқу және оны түсіндіру, жазбаша бірлесіп жұмыс жасау, пікірталас тудыру).

4. Ойлап-толғанатын практик болу, яғни оқыту тәсілдерін үйренуді жалғастыру, зерттеулер жүргізу, мәселені анықтап және оны шешуге арналған жаңа стратегияларды тұжырымдау.

Сабақ барысында осы мақсаттарды алға қоя отырып, студенттің өз бетімен білім алуына, білімді игеруі үшін интернет жүйесінен өзіне қажетті ақпараттарды іздеп, оларды дұрыс қабылдап, ой елегінен өткізе және өмірмен байланыстыра отырып, өзіндік жұмыстарды орындау үшін қажетті дағдыларды қолдануды үйретуге болады. Студенттің өзіндік жұмысының нәтижелі болуы – оқытушы мен студенттің бір-біріне деген жауапкершіліктерінің тең болуында, яғни сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы студенттің алдына үлкен міндеттер қояды. Олар – өз ойын жазбаша да, ауызша да жеткізе алу; проблемалық сұрақтар қоя білу және оларға жауап іздеу; әр түрлі мәселелерге өз пікірін айтып, оны дәлелдей білу; өз бетімен ақпараттарды іздеп, оларды ой елегінен өткізіп, сынап білу; зерттеп, шолу жасап, талдай білу; болжау; жобалау; құру; түйіндеу; түсіндіру; салыстыру; баға беру; ұсыныс жасау тағы басқалар. Міне, осы жұмыстар оқытушының басшылығымен дұрыс ұйымдастырылған жағдайда студенттердің ойлау, қабылдау және жеткізу шеберліктері шындалып, шығармашылық жұмыстарды орындауда өз бетімен ізденіп, өздігінен ой қорытуға, батылдыққа және өмірде дұрыс іс-әрекет жасауға үйретеді. Ал оқытушы шығармашылық жұмысты орындауда студенттің еңбегін дұрыс бағалауы керек, яғни оқытушы студенттің ізденісін, өздігінен ой қорытып шығарған тұжырымын, ұсынысын, дүниетанымын, батылдығын бағалай отырып, студент бойына адамгершілік, дербестік, өзіне деген сенімділік және мақтаныш сезімін дамытуы керек. Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы студенттің өз ісіне деген саналы түрдегі жауапкершілігін арттырады, ол өз бетінше білім алуға ұмтылады, топпен бірлесіп жұмыс істегенде әдептілікті сақтап, батыл сөйлеуге және топқа өз үлесін қосуға тырысады. Бұл бағдарлама студентті еркіндікке, ой-қиялының дамуына, батылдыққа, ізденіске жетелейді. Ізденіске негізделген стратегия арқылы студент білімнің қайнар көзін өзі тауып, білімді меңгеру үшін қажетті дағдыларды өз бетімен қолдануды үйренеді.

Қазіргі біз өмір сүріп отырған қоғам ақпараттық болғандықтан, мұндағы білімнің рөлі күннен-күнге артып келеді. Алайда ғаламторды қолданғанда студенттердің алдында бірқатар қиындықтар туындайды. Интернет арқылы берілетін ақпараттардың бәрі тегін беріле бермейді, көптеген кітапханалық

ресурстар мен каталогтар, энциклопедиялар оқырмандардан жазылуды талап етеді. Сондай-ақ сайттар ғаламтордағы адресстерін ауыстыруы, кейбір беттеріне немесе тарауларына кіруге тыйым салулары мүмкін. Сондықтан оқытушы студенттерге ақпараттық ресурстарды тиімді пайдаланудың жолдарын көрсетіп, үйретуі керек. Бұқаралық ақпарат құралдарымен жұмыс істегенде студенттер зерттеушілер ретінде жұмыс істейді, яғни олар материалдарды тауып, оларды сыни тұрғыдан талдауға үйренеді. Шет тіліндегі мәтіндермен жұмыс істегенде студенттер негізгі ойды түсінбей қалмауы үшін мәдени бағытталған принципті ұстану қажет. Өйткені сол материал тек болып жатқан оқиғаны ғана баяндап қоймайды, сонымен қатар ол белгілі бір мәдени құндылықтар мен саяси бағыттар жүйесі көрсетілуі мүмкін. Сондықтан оқытушы студентке мәтінді дұрыс қабылдау үшін сол мәтіндегі дүниетанымның ұлттық-мәдени ерекшеліктерін есепке алуды үйретуі керек. Бұл ерекшеліктер тек ақпарат ағымның құрылымында ғана емес, оның мазмұнында да көрінеді. Соған орай студент ақпараттың аққарасын ажыратып, қажетті ақпаратты сыни көзқараспен қарап, талдап, эсселер, шығармалар, мақалалар жазу арқылы сыни ойлау, жалпы ойлау қабілеттері шыңдалып, оқуға құштарлықтары арта түсетінін тәжірбие дәлелдеп отыр.

Қазіргі заманда білім берудің маңызды міндеті – жан-жақты білім беру ғана емес, сонымен қатар студенттердің танымдық қызығушылығын қалыптастыру. Танымдық қызығушылықты қалыптастыру үшін оқу үдерісінде студенттерді нәтижелі іс-әрекетке бастап, қызықтыра білу. Бұл оқытушыдан талғампаздылықпен, жауапкершілікпен іздену қажеттілігін тудырады. Оқытушының міндеті – оқу-тәрбие жұмыстарында студенттердің әрбір іс-әрекетін, дербес жұмыс рөлін арттыратын шығармашылық ортаны қалыптастыру. Шет тілін үйретуші маман ретінде тілдік құзыреттің болуы өте маңызды екенін айтқым келеді. Студент ең алғаш сыни көзқараспен қарағанда, оқытушының тілді еркін қолдана алмайтынына көзі жетсе, оның тілге деген қызығушылығы кемиді. Кез-келген тілді үйретуде басты міндет – сол тілге деген қызығушылығын арттыру. Сондықтан оқытушы сол тілге қатысты грамматика, әдебиет, стилистика салаларында маман болуы және осы салалардан ізденістерінің болуы өте маңызды деп ойлаймын. Тіл үйретуде студенттердің сыни және талдау тұрғысынан ойлаудың дағдыларын қалыптастырумен қатар, іс-әрекет, қимылдар арқылы үйрету, сөйтіп таным ортасын құрастыру, тұлғаның өзіндік дамуы мен дербестікті қалыптастыру, өмірмен байланыстыру болып табылады. Тілді әрекет арқылы үйретуде белсенді оқыту әдістемесі көп септігін тигізеді, яғни студент оқытушының бергендерін алатын және оны қайталайтын кісі емес. Ол бұл үйренгендерін қай жерде, қалай қолдана алатынын қарастырады, әрі неге үйренгенін біледі және өзінің ізденістеріне мүмкіндік алады. Белсенді оқыту әдістемесі әрекет арқылы және әрекетпен үйренуге негізделеді: адам бірінші кезекте өз қолымен жасағанды есте сақтап, игереді. Конфуцийдің мынандай сөзі бар: «Маған айтып берсең – ұмытып қаламын, көрсетсең – есте сақтаймын, өзіме жасатсаң – үйренемін» [4, 7-8].

Белсенді оқыту әдістемесінде қолданылатын тәсілдерді атап өтсек: ой қозғау тәсілі, яғни бір тақырып бойынша студенттер өз ойларын ортаға салады, ал негізгі тақырып артынан түсіндіріледі немесе оқытушы бір тақырыпты әңгіме етіп бастайды да, студенттер оны аяқтайды; суретпен жұмыс істеу тәсілі, яғни тақырыпты суретпен бейнелейді, суретке қатысты сұрақ қою немесе сипаттау әдістемелерін қолдануларына болады; салыстыру тәсілі, яғни тақырыпта көтерілген мәселені бұрынғы және қазіргі жағдаймен салыстыра отырып, жақсы және жаман жақтарын айтуға болады. Белсенді оқытуда студент тек ізденіс әрекетімен ғана емес, зерттеу әрекетімен де дағдылануы қажет. Зерттеу жұмыстарына: жобалау, аннотациялау, әдебиет көздерін құрастыру, реферат, мақала, кейс-стади жазу, сауалнамалар, тестер, жоспар мен бағдарламалар әзірлеу, портфолио құрастыру, диспуттар, презентациялар ұйымдастыру тағы басқалар. Осы жұмыстарды ұйымдастыруда оқытушы жоғарыда аталған тиімді әдістемелерді дұрыс қолдана отырып, өзінің біліктілігін жетілдіріп отыруы өте маңызды.

Бұл ғасыр – ақпараттар ғасыры. Заман талабы бұрынғы конструктивті білім жүйесін қолдануға жол бермейді. Өйткені студенттер өз бетімен тіл үйренуге қатысты көптеген ақпараттарды ғаламтор көзінен, көптеген деңгейлік оқулықтар мен әдебиеттерден ала алады. Сондықтан бүгінгі таңда кәсіби педагог – білім берудің ұлттық моделін меңгеріп, оқыту мен тәрбиелеудің жаңа инновациялық, педагогикалық технологияларды терең игеріп, кеңінен қолдануға қабілетті болуы тиіс.

Қорыта айтқанда, білім сапасының деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу үшін сапалы білім мен саналы тәрбие беру ісін үнемі жетілдіріп, заман талабына сай жаңа технологияларды меңгеру, ұтымды әдіс-тәсілдерді және ақпараттық технологияны пайдаланып, әрбір оқытушы өзінің әрбір шәкіртің бәсекеге қабілетті, өмірде өзін дамытуға бейім, құзырлы азамат етіп тәрбиелесе, Тәуелсіз Қазақстанның тәуелсіз ұрпақтарының алар асулары мен шығар биіктері ұшан-теңіз болмақ.

1. *Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы және оны жүзеге асыру жөніндегі негізгі құжаттар.* – Астана, 2000.
2. *Мухамадиева Н.Қ., Үстемір Н.Ә. «Қазақ тілін оқыту әдістемесі»* – Алматы, 2002.
3. *Аймауытов Ж. Психология* – Алматы: Рауан, 1995.
4. *Әлімов А. «Оқытудың интербелсенді әдістемесі» Семинар-тренинг материалдары.*

Резюме

В данной статье речь идет об освоение новых технологий в процессе обучения, о систематизации качества воспитательной работы и учебного процесса, о применение инновационных технологий в процессе обучения. В процессе достижения данных задач педагог развивая у ученика личностные качества, находясь все время в поисках новых методов обучения и воспитания, сам формируется как креативная личность.

Summary

This article considers how to achieve a quality education of international level, the development of new technologies in the learning process, the use of innovative technologies in the learning process are the main challenges facing the teacher. In pursuing these objectives, the teacher in developing student's personal qualities, while all the time looking for new methods of training and education, itself formed as a creative person.

THE RULES OF THE FORMATION OF PROGRAM MATERIALS IN THE ORGANIZATION AND CARRIED OUT OF PHYSICAL TRAINING IN GENERAL INDUATION SCHOOLS

Yousif B. Babanli – *(The doctorant of the Institute of Education Problems)*

*The pro-rector on the work with students and youth
of the Azerbaijan State Academy of Physical Culture,*

Dilgam G. Gouliyev – *The doctor of phylosohy on pedagogics prof.*

The pro-rector of the Azerbaijan State Academy of Physical Culture

Bologna process is the process in field of nowadays globalize education occurred in the European Council. The beginning of the process is due to the Bologna declaration accepted in June 19, 1999, at the meeting of the Ministry of Education held by 29 European countries. The main purpose of the Bologna declaration is to provide application of the knowledge given to the students of European educational institutions as well as to increase the competition of the European education in the world level.

Not affecting its national values and enriching with these values having got the deserved place in a world scale Azerbaijan in 2005 joined Bologna process and has taken the appropriate responsibilities.

It is joyful that the Ministry of Education by improving the preparation to the labor aiming to carry out put forward the difficult and complicated but at the same time the honorable mission has created the main base for a range of things by the project “The main directions of economic and social development of Independent Azerbaijan Republic in 1993-2002 and since 2007”. Our independent country in its decrees accepted during the last years in this direction about the school is very important, at first has much been improved the education plan bound with the credit system, education programs as well corresponding the physical training to the Bologna system. The following general principles have mainly been taken by improving the physical training program arose from the new decrees about the school: preparation of the evaluation norms system of the pupils' knowledge, abilities and habits using the ball system, the record of possibilities and ways of interdisciplinary relation in the process of theme learning; provision with the necessary list of methodic literature; to show the volume of the knowledge and skills given to the pupils in the process of learning; to show the interdisciplinary relation; volume improvement of the materials; provision with the materials to protect the environment; strengthening of the polytechnic directions; aim and tasks of the discipline; the teaching of the notion and quality methods, as well as showing the content organization of the training, cutting of the unnecessary, secondary difficult materials etc.

It is very important to have the documents in a correct way in order to increase the teaching of the physical training in comprehensive schools, organize and hold the different physical training activities

The necessary documents for the physical training and sport could be divided into the following groups:

1. Physical training education;
2. Formation of school physical training staff;
3. Out-of-class and out-of-school health-sport activities;

4. RDM complex;
5. Doctor's inspection;
6. Physical training and sport corner and etc.

1. Education works on physical training. The teacher working creatively on the program should plan the education materials. It means, by planning all the means affecting the quality of education should pay attention to the state of the education sport base at the school, the quantity and quality of sport equipment, the level of physical development of the pupils and other means like that. For example, The teacher should not forget it is very difficult to teach a lesson on the theme "gymnastics with equipment" in old days of autumn and winter in the open air gymnastics town.

The pupils could not hold the gymnastics equipment in the cold weather. They might get injured by moving on gymnastics equipment in the cold weather. Because in order to perform the gymnastics movements, the optimal heat is needed for effective work of muscle-bone apparatus. From the other side the children do not have an interest to perform the movements in the cold weather and as a result, the effectiveness of the movements are too low. But to perform athletics movements and engaged in sport games give very good results.

Taking all these into consideration while planning the program materials the teacher should consider in advance which part of the program and in which condition to teach and use all the opportunities.

2. Annual plan-graphics of the program materials. This document is the annual plan of the program materials and it is planned in the form of plan-graphics. It is very important to plan the annual plan in the form of graphics. Because the plan-graphics is a very useful means to determine the load of each lesson and to increase its effectiveness. In order to work out the plan-graphics the network of lesson hours are to be used.

The network shows the division of the materials into quarters on program parts and the annual plan-graphics is designed in accordance with that.

3. Quarter plan-graphics. This document is worked out in the base of annual plan-graphics for each quarter of the education year separately.

If in the annual plan-graphics is shown only the parts of the program but in quarter graphics is shown the concrete kinds of movements on these parts and which movement in which lesson will be taught is mentioned with the conventional symbols. It is recommended to include minimum 3-4 kinds of movements in each lesson sections.

Because in this case the density of the lesson is increased, becomes possible assimilate all the materials of the program. Kinds of test movements are also shown in quarter plan-graphics to check the knowledge and abilities of the pupils. The teacher should plan so that to be able to use 2-3 tests movements in each education quarter.

4. Daily lesson plan. Each physical training lesson must have a daily plan. The form of daily lesson plan is the same as in other disciplines. To design an appropriate graphics of the lesson stages, to write a plan in a special way is an additional work. It causes the teacher to loose the time.

The number of the lesson, the theme of the lesson, the aim, the steps of the lesson are written in the daily lesson plan. The steps of the lesson contain the aim of preparatory, main and concluding steps of the lesson, the short content of the movements to be taught. But it is not recommended to describe totally generally developed movements. For example, it is enough to show the kinds of preparatory movements to be given during the preparatory stage of the lesson and appropriate methodic requirements.

5. Test movements and education norms table. The teacher must prepare test movement table of the pupils in order to value their knowledge and abilities. For this reason the teacher should use the appropriate literature.

Except that, in order to check the theoretical materials given to the pupils the teacher prepares the questions corresponding to each theme and on the base of the questions and holds the test interview. These documents are prepared accurately and retains at work.

II. Documents on the school physical training staff organization works. All the documents related to the physical training staff should be kept in a separate file. The protocols of the staff and staff board, list of board members, job distribution table among the members, work plan of the physical training board, reports on the fulfillment of the work plan (report books) are kept in this file.

III. Documents on out-of-class and out-of-school physical training and sport activities. Out-of-class and out-of-school health-sport activities have wide and comprehensive importance. That is why holding and retaining of the plan, report materials require professionalism, accurateness and care from the teachers.

Out-of-class and out-of-school physical training – general plan of sport activities. This plan is prepared by the physical training teacher under the supervision of the deputy director on educational-training works (in August).

All teachers are acquainted with the work plan and in accordance with the regulations it is discussed and accepted in the 1st meeting of the pedagogical board (at the end of August).

To cut short work plan of both commissions of the physical training staff and RDM complex are presented.

General activities plan must contain circle-training, school sport activities, out-of-school sport contests, mass health works gymnastics till the classes, physical training minutes, health activities during the breaks etc.), general physical preparation and works in special medical groups, medical inspection and health-hygiene services, general service and reports sections.

Plan of the Sport Circles. Taking into consideration the material-sport base of the schools the circles on several kinds of sport are formed. Each circle must have its own separate work plan. It is prepared by the physical teacher and approved by the director of the school.

At the beginning of the plan the list of circle members and the information about them must be written. Then the content of each training (kinds of movements) is to be given. For example, what will be taught at the 5th training of the sport circle on volleyball. These must be written clearly.

All these matters must find its reflection in the plan by methodic means. The teacher must choose the kinds of movement starting from simple to difficult, to group them and take into account to increase the physical load from the training lesson to lesson. Sometimes education-test contests and to hold the sport contests are also considered in the plan of the circle. Work plan should cover the whole education year.

Regulations of the contests. Each sport contest held among the pupils must have its regulation. Each class and interclass, school and interschool contests and friendly matches, sports contest must have its regulations. The contests held without regulations are considered to be non legislative and the success won is not taken as a result.

The regulation must be prepared 15-30 days left to the beginning of the contest and approved by the director of the school. A copy of the regulation should be hung in sport corner.

The acceptance of the RDM complex norms at school must have its regulations in advance as it is held in the form of contest.

Regulations of the contest contain the aim of contest, place, date, the number of participants, staff, age, team composition, lead of the contest, board of referees, doctor of the contests, awarding of the winners etc. things like that.

IV. Documents on RDM complex. The documents on learning of the RDM complex norms and requirements and its acceptance is also to be kept in separate file.

Along with the list of job distribution of the school commission members of RDM, work plan of the commission, report documents on the fulfillment of the work plan, extract from the order about the formation of commission, record book of the results, regulations of the contest on RDM complex, the protocols of the contest, the copies of the reports about the result of the contests and other documents are kept there.

The documents about the results of the methodic seminars (training test) are also kept in the file separated for the RDM complex documents.

The director of the school gives an order about the preparation of the RDM marks according to the report of the teacher and the extract from the order is kept in the file.

The texts of the conversation and report on RDM complex, the documents of those who were awarded with the gold marks are also kept in that file.

V. Physical training and sport corner. The reason of organizing of the physical training and sport corner is closely to assist in application of the physical training. That is why sport contests and "Hope starts" contests' process must be shown in the corner, RDM must be widely agitated, the information about the school mass-sport events, about the best sportsmen of Azerbaijan must be given, to make the pupils to get acquainted with the sport news happened abroad and in the country, to give recommendations to the pupils to train the physical movements independently, to acquaint the pupils with role of physical training and sport in the life of outstanding individuals.

All the activities about the organization of the physical training, its agitation and holding should be demonstrated in the physical training and sport corner. Because it greatly influence on the attraction of the pupils in mass to the health-sport works, effectively use their free time to strengthen health.

In case if there is no appropriate place for the corner at school the materials of the corner could be demonstrated in one or more stands.

The corner must be organized in such a place where there is enough light and the materials could be of reached to the attention of the pupils. The teacher must try that each demonstrated material be very accurate, beautiful and rich in content. Writings dedicated to the agitation of physical training and torn from any newspaper or journal, texts of lectures and conversations must be placed in the level of the pupils' height so that children could easily read them.

The material placed in the corner must be of definite theme (it means the materials must be with subject matter and each theme should cover the definite matter). During the lesson and out-of-lesson training the teacher must bring the pupils in groups and individually to the corner and give a clear definition on the matter. In other case the corner should serve the role of beauty and the pupils will not have any idea about the content of the materials.

The main difficulty is the organization of the corner. In order to overcome this difficulty the teacher should rely on the pupils. For the formation of the agitation-propaganda at school a special board of 5-7 people is organized. The board members in its turn use the help of all active pupils. At school there must be created such a situation so that every pupil voluntarily show an interest in physical training agitation and every pupil help in organization of the corner within their capability.

The teacher must try so that all the demonstrated materials in the corner get ready at the same time and be placed at the same time. It is impossible and in case of that the effectiveness of the corner also decreases. The materials must be prepared each thing should be demonstrated in time (when there is a necessity for that).

Photomontages, stands, pictures, writings like announcements, regulations and contest results carrying periodic character must be replaced timely with the new things.

List of documents required for the organization of the physical training at Comprehensive schools

On the physical training education

Physical training education program (for I-XI classes).

Distribution of the hours on program sections (lesson hours network)

Annual plan-graphics of the program materials

Quarter plan-graphics

Daily lesson plans

Kinds of test movements and education normative table

Class journal (and teacher's note book)

Record keeping journal of the pupils released from physical trainings

Organization of school physical training team and the documents on its activity

Protocols of the meetings of physical training team and council

Work plan of the physical training team council

List of the physical training team council, graphics of job distribution among the members

Report documents for implementing of the work plan (report book)

Editorial members of physical training team, wall newspapers, photomontage and the specimen

Documents on out-of-class and out-of-school health-sport events

General Activities Plan of out-of-class and out-of-school health-sport events held at school.

Training tables of sport circles, general physical training groups, special medical and preparation group.

Register of separate sport circles

Register of sport circles

Regulations of sport competitions

Competition protocols

Reports on the results of competition

School record book

Extract from order about the sportsmen rank.

IV. RDM complex

Extract from order about the formation of the organization commission on RDM

Complex..

Work plan of the commission on RDM

Table of training-education on RDM norms

Table of theoretical seminars

Calendar plan (by months) on admission of RDM norms

Admission of norms and requirements

Extract from orders about the preparation of RDM shooters and rank sportsmen.

V. Documents on doctor inspection

Doctor's recommendations on the health state of the I-XI class pupils and book showing the division of the pupils into medical groups.

Report book about the pupils temporarily released from the physical training and sport lessons (from heavy physical movements).

Report book of the pupils divided into special medical groups.

Report book of the pupils divided into special general physical training groups.

Accounting book of the held works on the pupils' general physical training level.

VI. Physical training and sport place at school

National Republic Physical training complex – RDM.

Questions and pictures for carrying out of RDM complex norms.

Norms and requirements for I, II, III and IV ranks of the RDM complex.

Plan-graphics of RDM complex norms and requirements acceptance (including acceptance date and the responsible person).

Screen demonstrating the fulfillment of RDM complex norms and requirement.

List or the photos of the pupils paid the RDM complex norms on the gold mark level.

Table of the preparatory-training section on RDM complex norms.

“Hope starts”

Regulations of “Hope starts”.

Table demonstrating the process of “Hope starts” games.

Record table on “Hope starts” games.

Table of regional (town) “Hope starts” games.

School Sports Contest

Regulations about Sports Contest.

Table demonstrating the process of School Sports Contest.

Table demonstrating process of regional (town) Sports Contest.

School achievements

School records table.

The photos of the best sportsmen of the school (showing their achievements).

Photos and list of the best members of the national school team.

Won Cup, honorable letter and diplomas.

School sport life

Calendar plan of mass sport events.

School physical training staff.

Contest process table of separate kinds of sport.

Table of sport circle work.

Calendar table of school sport contests.

Photo board demonstrating school sport events.

Congratulations of sportsmen or groups separately.

Gifs given to the sportsmen of the school.

f) Physical training and health matters.

1. Writings, photos and etc. about the importance of the morning gymnastics.

2. Movement complex of morning gymnastics.

3. Writing about the rules to develop the movement specifications (strength, rapidness, flexibility, tolerance etc.).

4. Conversational text about the ways to strengthen the body.

5. Preparation works to take part at the sport contests, the rules to take part at the sport contests, to train (methodic writing).

6. Writing about the ways of learning the movement technique.

7. Test-movement norms to determine the level of physical development.

g) Headings.

1. “In the sport history”; 2. “Sport – in questions and answers”, “Physical training and sport is the core of the health”, “RDM Complex mark”, “To the Olympic Games medals” (There are materials in sport corner under these headings).

The headings must be written in pleasant color, clear and in big letters so that to attract the pupils' attention and to create an interest in sport and physical training. From the other side, each beautiful, accurate thing in the sport corner must help to strengthen the esthetic feelings of the pupils.

1. Kuznetsov Z.I., Konachenko R.S., *Tutorial for the physical training teachers to plan the methodic work (1961, 1963, 1964).* – 120 pages.
2. Guliyev D.Q. “*To create an interest to the physical training and sport of the high class pupils*”, 1994.
3. Guliyev B. and others. *The ways to improve the teaching of physical training in comprehensive schools.* – Baku, 1982, – 143 pages.
4. Guliyev V.S. *Physical training in primary classes.* – Baku: Maarif, 1974, – p.p. 95-110.
5. Minayev B.N. *The basis of physical training methodic of the pupils,* 1983, – p.p. 43-52.
6. Mikheyev A.I., Mitina A.B. *The changes in youngsters’ attitude to education at school under the influence of systematic training with sport – Thesis of reports, VII conference of young scientists.* – P. 27-28. M. 1969.
7. Zelenov I.I., Golubev V.P., Gorinevskiy V.V., Goykhman R.N. *Development of physical features of the pupils,* 1960, – p. 86.

Түйін

Мақалада Болон декларациясының негізгі мақсаты студенттердің Еуропа оқу орындарында білім алуына жағдай жасауға бағытталғандығы және оның еуропалық білім алудың бәсекелестігін арттыруды көздейтіндігі баяндалған.

Резюме

Болонский процесс является процессом, в области в настоящее время глобализации образования произошли в Совете Европы. В начале процесса в связи с Болонской декларации принимаются в 19 июня 1999 года, на заседании Министерства образования состоялся на 29 европейских странах. Основная цель Болонской декларации является обеспечение применения знаний уделяется студентам европейских образовательных учреждениях, а также для увеличения конкуренции европейского образования в мире уровня.

ВЫЯВЛЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ПРИЧИН И УСЛОВИЙ, ВЛИЯЮЩИХ НА ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ ТРУДНЫХ ПОДРОСТКОВ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

К.Мухамеджанов – доцент кафедры педагогики Таразского
инновационно-гуманитарного университета г. Тараз

Успех и темпы социально-экономического преобразования Казахстана зависят от уровня образованности, правосознания, гражданственности, сознательности, честности и культуры общения подрастающего поколения. Однако в настоящее время мы все чаще встречаемся со многими просчетами в работе государственных и частных школ, ошибками семейного воспитания, недостатками в деятельности правоохранительных органов, упущениями в организации свободного времени школьников со стороны различных ведомств.

Анализ данных, посвященных проблемам детских правонарушений, показывает, что имеющаяся научно-педагогическая литература очень велика по количеству и достаточно разнообразна по своему содержанию. Исследователи проблем переходного возраста рассматривают вопросы, связанные с воспитанием и перевоспитанием подростков либо в условиях обычных школ, школ-интернатов, либо в условиях специальных учреждений. Однако воспитание и перевоспитание трудных подростков осуществляется не только в указанных условиях. Ещё далеко не исчерпаны средства и методы работы общеобразовательной школы, родительского воздействия, направленные на формирование ценностных нравственных качеств личности трудных подростков. Помимо семьи и школы он имеет контакты с другими микросоциальными группами (сверстники, переростками, взрослыми и т.п.), которые оказывают на него порой решающее влияние. Подросток, который находится вне контроля семьи и школы, зачастую выпадает из целенаправленного педагогического и родительского воздействия. В свою очередь это чревато негативными последствиями, напрямую влияющими на поведение и общеобразовательный уровень подготовки.

Выявление образовательного уровня трудных подростков (воспитанников спецшкол), причин их неуспеваемости, мы проводили путем изучения их личных дел, анализа динамики успеваемости, бесед с учителями, посещения уроков по различным предметам. Аналогичную работу, мы также провели с трудными подростками, обучающимися в общеобразовательной школе.

Анализ их возрастного состава и образовательного уровня показал, что они являлись переростками в классах и отставали по образовательному уровню от обычных сверстников на 1 год – 56,4%, на 2 два года – 20,6%, на 3 года 7,3%; на 4 года 8,7%; на 5 лет – 0,8%; не отставали – 6,2%. Их возраст

соответствовал принятому для этого возраста образовательному уровню обычных подростков. «Отставание же в образовательном уровне, – как справедливо полагает Г.М. Миньковский, – обуславливает обеднение личности, низкий культурный уровень, что, в свою очередь, облегчает усвоение антиобщественных взглядов и привычек, способствует проявлению неустойчивости перед чужим влиянием или в условиях опасной ситуации мешает самоконтролю и правильной оценке своих побуждений и действий» [1]. Низкий образовательный уровень трудных подростков – явление не случайное, а тесно связанное с уровнем образования и культуры родителей.

Анализ данных по специальной и общеобразовательной школе показал, что родители трудных подростков, которые имеют образование в пределах семи классов, составляют в среднем – 64%, в сопоставлении с родителями обычных подростков – 2%, среднее – 12% и 25%; среднее специальное – 4% и 22%; незаконченное высшее – не имеют и 8%, высшее – 7% и 52%.

Наши данные совпадают с аналогичными данными казахстанских исследователей (В.Г. Баженова, К.А. Бегалиева, А.Д. Джумабаева, У.Джекебаева, А.М. Карабаевой, Л.В. Лысенко, А.Н. Тесленко, В.В. Трифонова, Э.И. Шнибековой и др.), которые отмечают низкий образовательный и культурный уровень родителей трудных подростков [2;3;4;5;6;7;8;9;10].

Отставание трудных подростков в образовательном уровне необходимо рассматривать как процесс, тесно взаимосвязанный с целым комплексом причин неуспеваемости. Систематически неуспевающие школьники и учащиеся второгодники – это потенциальный резерв для пополнения армии несовершеннолетних правонарушителей. Отсюда, повышение успеваемости таких школьников, а также устранение причин их неуспеваемости, имеют для общества приоритетное значение.

При изучении причин неуспеваемости трудных подростков, мы обратили внимание на отсутствие у них познавательных интересов, слабость протекания мыслительных процессов. Например, на уроках математики, физики, химии была заметна заторможенность мыслительных операций, в том числе операций творческого решения задач и примеров. Незрелость устной и письменной речи проявлялась на уроках русского и казахского языков. Вне школы преобладала сленговая речь, принятая в субкультурной среде молодёжи. Практически отсутствовало воображение на уроках истории, иностранного языка, математики. Изучение динамики развития личности трудных подростков показало, что в детстве многие из них (свыше 80%) перенесли различного рода инфекционные и соматические заболевания, находились под общим наркозом, имели черепно-мозговые травмы, состояли на учёте в психоневрологическом диспансере, обследовались у логопеда. Общая психосоматическая ослабленность организма, частые пропуски занятий по болезни, в сочетании с прогулами уроков порождали равнодушное отношение к учебе, негативно влияли на выполнение учебных заданий, влекли за собой потерю интереса к получению полноценного образования. Наряду со снижением волевых процессов к преодолению сложностей обучения, это усугубляло характер повышенной успеваемости подростков в школе. Необходимо заметить, что основывать личный процесс учения на волевых усилиях, в период, когда воля и настойчивость только формируются – это доступно далеко не всем обычным подросткам, не говоря уже о тех, которые имеют отклонения в развитии. Мы нередко наблюдали, как учителя из общеобразовательных школ, для стимуляции обучения, использовали различный арсенал угроз и обещаний. Они были рассчитаны, по их мнению, на повышение успеваемости: "следующий раз не выучишь тему – поставлю ещё двойку", "будешь плохо вести себя на уроке – вызову на собрание родителей", "либо пойдешь на беседу к директору школы", "будешь плохо учиться и вести себя на улице – поставим на учёт в инспекцию по делам несовершеннолетних или определим в специальную школу" и др. Такого рода стимулирования в обучении не давали никакого эффекта, наоборот, они вызвали отрицательное отношение к учёбе. В сознании трудного подростка активно расцветали боязнь, страх, неуверенность. В связи с этим у него не возникало стремления получить удовлетворительную, а быть может, и хорошую оценку, заслужить одобрение учителей, родителей, сверстников, самоутвердиться в собственных глазах общепринятым путем, повысить личную самооценку.

Слабость стимулирования учебно-познавательной деятельности была обусловлена различными причинами. Основными из них являлись бедность содержания урока, несоответствие познавательной нагрузки возможностям всех учащихся, отсутствие разнообразной учебной работы на уроке, слабая организация самостоятельной работы, равнодушное отношение многих учителей к процессу обучения, отсутствие индивидуального подхода. Следует заметить, что индивидуальный подход формально декларируется почти в каждой школе, практически же осуществляется далеко не во всех школах и классах.

Присутствуя на уроках, мы наблюдали, что содержание новой учебной темы часто представляло перед учащимися как конгломерат отдельных, не связанных друг с другом учебно-познавательных элементов. При изучении учащимися неизвестного для них содержания урока, редкие учителя могли доступно объяснить новое содержание урока во взаимосвязи с пройденным материалом, оттенить новый аспект темы урока. Большинство из них не обладало искусством тематически связать новый учебный материал с прошлым содержанием урока, с тем, чтобы дети могли продвинуться вперед в знаниях. А ведь именно данный недостаток в обучении, когда учитель не может обеспечить ученику продвижение в знаниях на каждом уроке, дать ему возможность испытать радость познавательного успеха, есть начало процесса отторжения в овладении знаниями и сползание ученика на позиции неуспевающего. После чего подросток, нередко, становится трудным и не только в обучении, но и в поведении. О каком продвижении в знаниях может идти речь, например, по иностранному языку, если немногие из наблюдаемых нами преподавателей научили детей на уроке следить за развертыванием мысли в тексте, предвосхищать ход смысловых событий, мысленно представлять себе их продолжение, обоснованно догадываться о значении незнакомых слов, формировать замысел высказывания. Недостаточная методическая грамотность учителей, в сочетании с отдельными неорганическими нарушениями познавательных интересов трудных подростков, часто приводит к тому, что овладение иностранной речью теряет всякий смысл, а нередко и превращается в интеллектуальную каторжную работу. Аналогичный процесс проходит на уроках математики, русского языка и др. Например, на уроках математики мы наблюдали, что процесс доказательства теорем, решения задач и алгебраических выражений новым способом, выведение формул и правил, учитель, как правило, берет на себя, а при закреплении нового материала, опирается на наиболее знающих учеников. И винить в этом познавательном микропроцессе учителя никак не следует. В связи с этим возникает другой вопрос. Что же делать тем нерадивым, трудным подросткам, у которых от одного урока к другому накапливается хроническое незнание? Логика подсказывает, что для преодоления неуспеха в учебе им нужна посильная компенсаторная деятельность, связанная с самоутверждением растущей личности. Если эта деятельность не может быть обеспечена школой, то такие подростки очень быстро находят друг друга и объединяются на почве отставания в учёбе, в неформальные группы, часто предоставленные самим себе и с непредсказуемыми действиями для окружающих.

Не меньшее значение, чем содержание образования в школе имеет характер взаимоотношений трудных подростков с учителями и сверстниками. Мы неоднократно наблюдали, что недоброжелательное отношение учителей к таким детям, неверие в их возможности, выражение неуважения к личности, несправедливость сделанных замечаний – все это порождает межличностные конфликты и укрепляет отрицательную линию поведения по отношению к школе, семье и всем взрослым людям. По нашим наблюдениям, суждения учителей о трудных подростках, которые сделаны необоснованно и нетактично, наносят непоправимый ущерб их психике, являются препятствием для развития учебно-познавательных интересов. Характерны, например, такие выражения учителей: "урок ты выучить не можешь, но зато на перемене так летишь по коридору, что толкаешь и даже сбиваешь с ног учителей", или: "будешь часто дергать девчонок за волосы, скоро станешь женатым" и т.п. Всё это является непреодолимым барьером к преодолению неуспеваемости, формирует у трудного подростка негативную позицию не только по отношению к бестактным учителям, но и в их лице ко всем взрослым. К сожалению, приходится констатировать, что испорченный характер взаимоотношений трудного подростка с учителями явление не единичное, а довольно распространенное. Кроме того, их отношения нередко усугубляются в ходе оценки знаний подростков и выставлении отметок. По нашим наблюдениям, учителя, как правило, руководствуются не личностным, а нормативно-инструктивным подходом к оцениванию учащихся и выставлению отметок, в чем, безусловно, их никак нельзя упрекнуть. Но в этом случае отметка нацелена на непринятие подростком знания как личностно-значимого для него дела, а является результатом выполнения обязанностей перед родителями. Большинство учителей вполне искренне хотят подойти к передаче учащимся знаний с учётом развития их личности. В связи с этим они постоянно напоминают им на уроках, что эту тему надо обязательно знать, другую необходимо усвоить не ниже, чем на хорошо, следующую тему они должны знать в связи с требованиями Госстандарта образования и т.д. Такая благая исполнительность в развитии познавательного интереса учащихся со стороны учителей, подростками формально принимается. Но лично они ещё не убедились в важности, нужности, полезности и ценности предлагаемого материала. Отсюда, не только у трудных подростков, но и у обычных учащихся нет стремления к овладению достижениями нау-

ки, культуры и производства. Отсутствие познавательного-активного интереса на уроках приводит, в лучшем случае, к бездумному выполнению распоряжений и команд учителя, к упадку знаний и потере ценностной ориентации личности в обществе. Формирование личности значительно осложняется также тем, что если для обычных подростков существуют авторитеты в школе, они реагируют на замечания учителей, старших, то для трудных это не регулятор поведения. Решающее значение они придают оценкам и суждениям сверстников, особенно тем, кто, по их мнению, является "крутым", физически сильным, "держит слово", конфликтует с родителями, органами милиции. Одобрение таких сверстников из неформальной группы или старших по возрасту правонарушителей формирует негативные ориентации, не соответствующие образовательным-воспитательным задачам школы и общества.

Серьезное влияние на успеваемость оказывает семья. Разлад или распад семьи, атмосфера лицемерия, скандалы, драки, алкоголизм родителей нередко являются причинами неуспеваемости подростков. При этом, чем старше становится подросток, тем меньшее влияние на успеваемость оказывают средовые факторы. Отсутствие со стороны родителей внимания к успехам или неудачам в школе, психологической поддержки в преодолении трудностей учения, ласки и заботы о ребенке часто приводит к неуспеваемости и потере интереса к образованию. Зарубежными исследователями Banks O., Passov H., Wilson D., Wiseman St., и др. были получены данные о том, что наибольший ущерб будущему образованию ребенка наносится в семье до школы, а успешности его учения в школе благоприятствует атмосфера дружбы ребенка с родителями, совместное проведение досуга, взаимное доверие [11; 12; 13; 14]. Наблюдения за обучением трудных подростков в школе, беседы с ними, учителями и родителями привели нас к выводу, о том, что в их семье практически никто не интересуется учением детей и не следит за отметками. Мало кто из родителей спрашивает, что нового они узнали в школе, каких успехов достигли, в чем трудность учения, чем не довольны учителя при ответе ребенка, кем бы ты хотел стать, когда вырастешь?

Если же подросток приносит домой дневник, полный двоек, то многие родители негодуют в адрес учителей, которые не оценили по достоинству знания их ребенка. Достается также и самому подростку, которого нередко могут физически наказать и попрекнуть в том, что "ничего из тебя хорошего не выйдет, глупый ты у нас, не то, что другие дети" и т.п.

Родители неуспевающих детей и особенно трудных часто рассматривают школу с довольно примитивных позиций. Они полагают, что их ребенка должны научить, а мы здесь не причём. Единственную свою функцию они видят в том, чтобы одеть и накормить ребенка. О том, что у детей протекает в школе один из ответственных периодов в их жизни, который должен быть интересным, увлекательным, интеллектуально и эмоционально насыщенным, об этом думают немногие родители и далеко не все учителя. Школам еще не удалось перейти на путь истинного развития и саморазвития личности каждого ученика, обеспечить ему полноценную и интересную жизнь с учётом уровня его притязаний и индивидуальных особенностей адаптации в обществе.

Преодоление неуспеваемости в среде трудных подростков, и связанных с этим процессом причин правонарушений, мы рассматриваем как первоочередные вопросы повышения квалификации самих учителей, их культурного уровня путём самообразования и обучения процессу самообразования самих подростков. При этом важно оказывать трудным подросткам, на каждом уроке, посильную помощь в восприятии, понимании, усвоении и закреплении учебного материала.

Это будет способствовать развитию их личности и в перспективе процветанию общества в котором они живут, растут, получают образование и профессию.

1. Миньковский Г.М. Профилактика правонарушений учащихся // *Воспитание школьника*, 1978. №3.
2. Баженов В.Г. *Воспитание педагогически запущенных подростков*. – Киев: Рад. школа. 1978. №3.
3. Бегалиев К.А. *Неправомерные действия подростков и их последствия*. – Алма-Ата: Мектеп, 1984. – 80 с.
4. Джумабаев А.Д. *Педагогическое руководство перевоспитанием трудных школьников: Дис.канд.пед.наук*, – Алма-Ата, 1971. – 223 с.
5. Джекебаев У. *О криминологических аспектах психологического взаимовлияния людей в процессе общения* // В кн.: *Вопросы борьбы с преступностью несовершеннолетних*. – Алма-Ата: Наука, 1968. – 79 с.
6. Карабаева А.М. *Преодоление педагогической запущенности младших школьников: Дис. канд.пед.наук*. – Алма-Ата. 1986. – 174 с.
7. Лысенко Л.В. *Условия повышения педагогической активности родителей в совершенствовании процесса перевоспитания трудных подростков: Автореф. дис. канд.пед.наук*. – Алматы. 1990. – 24 с.

8. Тесленко А.Н. *Современные концептуальные подходы к проблеме социализации молодёжи*. В сб. «Педагогические и правовые проблемы социализации учащейся молодёжи». – Алматы, 2001. – С. 89-95.
9. Трифонов В.В. *Вовлечение трудных подростков в процесс самообразования, как средство профилактики детских правонарушений*. Вестник КазНПУ им. Абая. Серия. Педагогические науки, №3(27), 2010, – С. 73-82.
10. Шнибекова Э.И. *Использование средств искусства в индивидуализированной работе с трудными подростками (на материале казахской школы-интерната): Дис.канд.пед.наук. – Алма-Ата, 1967. – 274 с.*
11. Banks O. *The sociology of education*. L., 1969. – P. 247.
12. Passov H. *Education of the disadvantaged*. – N.-Y. 1969. – 198 p.
13. Wilson D. *American college life as education in world outlook*. Washington, American Coucie on education, 1956. – 174 p.

Түйін

Мақалада қиын жасөспірімдердің тәртібі және олардың оқуға деген ынтасы өзара байланыстығы соның салдарынан оқуанымдылығының төмендеуіне және көптеген жастардың өзіндік дамуының қалатындығы көрсетілген. Қиын жасөспірімдерінің, адаминтеллектуалдық қасиеттерінің дамымағандығы және ата-анасының мәдени-білімдік деңгейінің төмендегі олардың бейсоциалды іс-әрекет жасауына және құқық бұзушылығына ықпал етеді. Мақалада үлгерімді жақсартуға және сонымен байланысты жасөспірімнің құқықбұзушылығының себептерін жоюға әкелетін кейбір ұсыныстар берілген.

Summary

The article describes the interdependence the behavior of troubled teens of their attitude to learning and, as a consequence, reduced training and educational interests and developmental delays from ordinary teenagers. Undeveloped of the moral and intellectual qualities of the troubled teens and the low educational level of their parents, often provoke the commission of antisocial behavior and delinquency. This article provides some guidance to overcome difficult teenager's failure and offense's reasons.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВОСПИТАНИЯ ПОДРОСТКОВ В ДУХЕ ИДЕОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА

Тагиев Шаиг Шагин оглы – Гянджинский Государственный Университет

Идеологическая система, созданная Общенациональным лидером Гейдар Алиевым состоит из нескольких фундаментальных принципов, которые можно охарактеризовать в нижеследующей форме:

1) Принцип веры в народ и заслуги веры народа. Благосостояние азербайджанского народа, жизнь и процветание в условиях мира, приобретение возможности улучшения образа жизни на собственном материальной и духовно-культурной системе, сосредоточить в едином направлении деятельность всех внутренних сил для интеграции со всеми передовыми цивилизациями мира, создавая сильный внутренний потенциал необходимо вести целенаправленную системную работу. Во главе этой работы должен стоять народ. Государство должно направлять народ в этом деле, создавать условия для усовершенствования, рациональности, свободного действия.

2) Принцип международного доверия, уважения и взаимной веры. Азербайджан – это поселение, где много общин, этносов, религий и культур. В таком случае число идей, претензий реально. Однако между этниками, нациями, общественными объединениями необходимо общность, которая действовала бы непротиворечивыми претензиями, а дружно и сообща. Поэтому я предпочитаю идеологию азербайджанства. Надеюсь, что, если весь Азербайджанский народ объединится вокруг этой идеологии, мы в недалеком будущем увидим счастливое будущее народа.

На самом деле, Общенациональный лидер Гейдар Алиев не успел многосторонне раскрыть экономическую, политическую, социальную, философическую, научно-теоретическую сущность понятия азербайджанства (связано с кончиной). Несмотря на это, его политические единомышленники поняли сущность этого понятия. Некоторые из них (в том числе автор этих строк) об этом напечатали свои мнения.

Я, многие годы искренне обучался у великого лидера Гейдара Алиева и поэтому чувствую себя должным раскрыть сущность данной проблемы и предоставляю нижеследующее читателям:

– «Азербайджанство» не кончается только патриотическими показателями, такими, как всеобщая любовь к Азербайджанству на высоком уровне, поклонение перед его благодатью и возвышение его чести. Под этим понятием существуют более глубокие моральные слои.

Известно, что в местах, где преобладают многоэтничность и многонациональность неминуемо склонность к национализму и даже ультра национализму. В тот же час представители народа, составляющие многочисленность объявляют о том, что они основные и остальные обязаны им повиноваться. Значит, хозяином слова и должностей должны быть они, культурное превосходство у них, управление государством принадлежит им и т.д. Все эти признаки создают хорошую почву для этнического противостояния. До формирования этой идеологии Общенациональным лидером Гейдар Алиевым в Азербайджане развивался устойчивый центробежный механизм. Так, начались идеи создания государств-карликов, таких как на юге страны «Талыш-Муганьская» республика, на севере «Лезгистан», на западе «Красный Курдистан», в других регионах, такие, как «Аран», «Джар-Балакен», «Арчаг», «Саингло», «Бакинская губерния» и др.

Под руководством великого лидера Гейдара Алиева идеями азербайджанства было перевернуто вверх дном этнические претензии, он восстановил единую, неделимую Азербайджанскую Республику с унитарным строем.

– Идеология Азербайджанства в многорелигиозной среде создала условия для устойчивости, восстановления и развития толерантности. Началась укрепление, возрождение традиций взаимного уважения, почтения, веры, сотрудничества, поддержки между религиями и верующими людьми, общинами, нациями. В настоящее время в стране совместно отмечают праздники, присущие исламу, христианству, иудаизму и другим религиям. Еще шире используется возможности духовной общности. Люди начали отделяться от морали религиозного пристрастия. Они начали принимать различия, как нормы жизни.

– Вопросы многоязычия также нашло оптимальное решение на основе идеологии азербайджанства. Так как, наряду с тем, что азербайджанский язык был принят государственным языком для этников, национальных групп были созданы все условия для общения на родном языке: обращаться заявлениями, читать, создавать прессу и использование других видов деятельности; все это было отражено в Конституции Азербайджанской Республики.

Идеология азербайджанства наряду с сохранением и развитием многокультурности создала возможности для формирования общей культуры Азербайджанского народа. Так как, самые высокие образцы культуры, присущие каждой национальной группе, этнику нашли свое место в культурной системе азербайджанского народа. Идеология азербайджанства оказало положительное влияние в работе по созданию равных условий для развития культур в Азербайджане.

На всех трех основах государственного управления: законодательной (Милли Меджлис), исполнительной (в государстве), судебных органах можно сказать, представлялись все нации, существующие в Азербайджане. В принятиях на работу учитывают профессионализм, а не национальную принадлежность.

Азербайджанская армия формируется, как единство представителей всех национальностей. В начале 1990-х годов в стране создалась такая ситуация, можно сказать, что все этники встали против этнических тюрков. Это было не без основания. Во-первых, тюркская нация составляет большинство населения в Азербайджане; во-вторых, армяне и их покровители, которые являются вечными врагами тюрков старались для осуществления своих намерений создать национальную вражду. Определенные силы в странах, окружающие Азербайджан усиливая противостояния надеялись на разделение страны, которая недавно обрела независимость. Общенациональный лидер Гейдар Алиев с большим мастерством разрешил эту проблему.

Во имя независимости Азербайджана, за единство многонационального народа, сохранения нравственной целостности, развития и увековечивания необходимо более углубить, сохранить постоянно актуально, передавать из поколения в поколение идею азербайджанства.

3) Принцип социальной справедливости и социального равенства. Этот принцип, имеет общечеловеческую значимость и занимает особое место в идеологической системе великого лидера Гейдара Алиева. Новизной в идеологии считается то, что его требовалось внедрить и развить в условиях рыночной экономики, которая для Азербайджана полностью являлась новой общественно-политической средой.

Вышеуказанные нами три основных принципа являлись основной линией в идеологической системе великого лидера Гейдара Алиева. Эти идеологические принципы и система дальновидного идеолога составляют основу Конституции Азербайджана и отражается в законах и постановлениях президента.

Приводим примеры, идеологической системы, укрепившиеся в нашей Конституции.

Пожелания азербайджанского народа:

- обеспечение достатком каждого и всего общества;
- установление справедливости, независимости, безопасности.

Намерения Азербайджанского народа:

- Защищать независимость, суверенитет и территориальную целостность Азербайджанского государства;
- гарантировать демократический строй в рамках Конституции;
- достичь установления гражданского общества;
- построить правовое, светское государство, обеспечивающее верховенство законов, как выражение народа;
- обеспечить всем достойный уровень жизни в соответствии со справедливым экономическим и социальным порядком;
- сохраняя приверженность общечеловеческим ценностям, жить в условиях дружбы, мира и безопасности с другими народами и в этих целях осуществлять взаимовыгодное сотрудничество.

Конституция имеет содержание, которая имеет возможность реализовать желания народа:

- В Азербайджанской Республике единственным источником государственной власти является народ Азербайджана.
- Свободно и независимо определять свою судьбу и учреждать свою форму правления является суверенным правом Азербайджана.
- Народ Азербайджана осуществляет свое суверенное право непосредственно путем всенародного голосования-референдума и посредством своих представителей, избранных на основе всеобщего, равного и прямого избирательного права путем свободного, тайного и личного голосования.

– Народ Азербайджана един.

– Единство народа Азербайджана составляет основу Азербайджанского государства. Азербайджанская Республика является общей и неделимой родиной всех граждан Азербайджанской Республики.

Никакая часть народа Азербайджана, никакая социальная группа или организация, никакое лицо не может присвоить полномочие по осуществлению власти.

- Присвоение власти является тягчайшим преступлением против народа.
- Азербайджанское государство – демократическая, правовая, светская, унитарная республика.
- В Азербайджанской Республике государственная власть ограничивается во внутренних вопросах только правом, во внешних вопросах – только положениями, вытекающими из международных договоров, стороной которых является Азербайджанская Республика.

– Государственная власть в Азербайджанской Республике организуется на основе принципа разделения властей:

- законодательную власть осуществляет Милли Меджлис Азербайджанской Республики;
- исполнительная власть принадлежит Президенту Азербайджанской Республики;
- судебную власть осуществляют суды Азербайджанской Республики.
- в соответствии с положениями настоящей Конституции законодательная, исполнительная и судебная власти взаимодействуют в независимости в рамках своих полномочий.

– главой Азербайджанского государства является Президент Азербайджанской Республики. Он представляет Азербайджанское государство внутри страны и во внешних отношениях.

– Президент Азербайджанской Республики:

- а) воплощает единство народа;
  - б) обеспечивает преемственность Азербайджанской государственности;
  - в) президент Азербайджанской Республики является гарантом независимости и территориальной целостности Азербайджанского государства, соблюдения международных договоров, стороной которых является Азербайджанская Республика;
  - г) президент Азербайджанской Республики является гарантом независимости судебной власти;
- Азербайджанская Республика строит свои отношения с другими государствами на основе принципов, предусмотренных в общепризнанных международно-правовых нормах.
  - Территория Азербайджанской Республики едина, неприкосновенна и неделима.
  - Территория Азербайджанской Республики неотчуждаема. Азербайджанская Республика никому, ни в какой части и ни в каком виде не передает свою территорию.
  - Обеспечение прав и свобод человека и гражданина – высшая цель государства.
  - В Азербайджанской Республике собственность неприкосновенна и охраняется государством.

- Собственность может быть государственной, частной и муниципальной.
- Собственность не может быть использована для ущемления прав и свобод человека и гражданина, интересов общества и государства, достоинства личности.
- Без ущерба для прав и интересов каких-либо физических и юридических лиц природные ресурсы принадлежат Азербайджанской Республике.
- В Азербайджанской Республике развитие экономики, основанной на различных видах собственности, служит повышению благосостояния народа.
- Азербайджанское государство заботится о повышении благосостояния народа и каждого гражданина, его социальной защите и достойного уровня жизни: оказывает содействие развитию культуры, образования, здравоохранения, науки, искусства, охраняет природу, историческое, материальное и духовное наследие народа.
- Семья, как основная ячейка общества находится под особой опекой государства. Забота о детях и их воспитание являются долгом родителей. Государство осуществляет контроль за выполнением этого долга.
- В Азербайджанской Республике религия отделена от государства. Все вероисповедания равны перед законом.
- Запрещается распространение и пропаганда религий, унижающих достоинство личности и противоречащих принципам человечества.
- Государственная система образования носит светский характер.
- Каждый с момента рождения обладает неприкосновенными, не нарушаемыми и неотчуждаемыми правами и свободами. Права и свободы охватывают также ответственность и обязанности каждого перед обществом и другими лицами.
- Все равны перед законом и судом. Мужчины и женщины обладают равными правами и свободами.
- Государство гарантирует равенство прав и свобод каждого – независимо от расы, национальности, религии, языка, пола, происхождения, а также имущественного, служебного положения, убеждения и принадлежности.
- Каждый может в установленном законом порядке, свободно используя свои возможности, способности и имущество, самостоятельно или совместно с другими заниматься предпринимательской деятельностью или не запрещенным законом другим экономической деятельностью.

С целью непосредственного проведения в жизнь статей, отраженных в Конституции с1995-года было принято более пяти тысяч законов, а также решений, распоряжений и указов, действующие в силе. Большинство из них создают возможности проведения в жизнь намерений народа и главы государства.

Из приведенных примеров ясно, что идеология Гейдара Алиева, гарантирующая прогресс многонациональному Азербайджанскому народу и Азербайджанской Республике, находящейся на пути развития современной независимой, суверенной, рыночной экономики, совершенно реально и полностью соответствует интересам общества.

Раскроем политическую сущность идеологии, которая верно установлена с научной точки зрения и отражает в себе принципы гуманизма.

Во внутренней политике:

Для гарантии достойной жизни каждому и в целом всего народа мобилизовать все возможности, ресурсы и рационально использовать; внимания, силы и интеллектуальные потенциалы всех направить для достижения этой цели. Конкретно:

- активизировать фактор человека, создать широкие возможности для человеческой деятельности;
- в рамках закона помочь гражданам в трудоустройстве соответственно знаниям и способностям, профессии и интересам;
- направить государственный бюджет и большую часть материальных благ направить на решение социальных проблем;
- развивать экономику с усиленными темпами с целью гарантирования достойной жизни. Создать изобилие материальных благ и гарантировать право использования этих благ;

2. Наряду с сохранением и развитием исторически-формированной и свойственной культуры каждой нации и этнической группы, составляющая определенную часть Азербайджанского народа, гарантировать развитие общей культуры – Азербайджанской культуры, созданную всеобщей интеграцией.

3. Испытывать ко всем одинаковое здоровое отношение с целью сохранения и развитие единства, монолитность Азербайджанского народа, не ставя различия между нациями и этническими группами.

4. С целью гарантии единства, целостности территории Азербайджанской Республики вовремя принимать предупредительные меры случаям сепаратизма и факторам его возникновения.

5. Испытывать заботливое отношение исторически-формированным духовным богатством и приводить в жизнь мероприятия, способствующие развитию культуры.

6. Обращать особое внимание вопросам формирования, воспитания выбора и правильного размещения в областях деятельности национальных кадров с высоким уровнем интеллекта. Подходить ко всем с одинаковым требованием. Трудолюбивых граждан поощрять материально и морально.

7. Правильно использовать все возможности, помогающие в оздоровлении всех семей, а также ради счастливой жизни семей проводить в жизнь программы государственного социального направления.

8. Обновление, обогащение, усовершенствование систем образования, обучения, воспитания, развития и просвещения, направленные на поднятие интеллектуального развития людей.

Во внешней политике:

– Со всеми государствами на земном шаре поддерживать взаимное уважение, доверие, двустороннее и многостороннее сотрудничество; объявить желание жить в условиях мира и безопасности и в этом направлении вести последовательную системную работу:

– Достоинно представиться во влиятельных международных объединениях. В том числе Организации Объединенных Наций (ООН), Европейском Совете и Европейском Союзе, Организации Исламской Конференции и т.д.

– Создавать отношения с мировыми государствами на основе международных юридических норм, а также принимая во внимание особые интересы Азербайджана, внутреннюю политику государства соблюдать государственные требования страны.

– Внешняя политика Азербайджана строится, как логическое продолжение внутренней политики, служит общей цели – гарантии мирного и достаточного проживания Азербайджанского народа.

1. Конституция Азербайджанской Республики, – Баку, 2002.

2. Гейдар Алиев и президент Азербайджана, – Баку, 2003.

3. Гейдар Алиев и Азербайджан, – Баку, 2008.

4. Путь Гейдар Алиева: Азербайджан на новой стадии развития, – Баку, 2007.

5. Шемсизаде Х. Азербайджанство, – Баку, 2006.

6. Гаралов З.И. Передовая идеология и нравственная система, сформированная Общенациональным лидером Гейдар Алиевым. – Научные труды Института Проблем Образования, – Баку, 2012, №2, – с. 104-110.

7. Кулиев Ф. Национальная гордость – подталкивающая сила национальной гордости. – Баку, 2009.

Түйін

Мақалада Ұлттың көшбасшысы Гейдар Алиев құрып берген идеологиялық жүйе туралы жазылған. Автор идеологиялық жүйенің негізі болып табылатын бірнеше іргелі ұстанымдарды ашады.

Резюме

В статье исследуются идеологическая система, созданная Общенациональным лидером Гейдар Алиевым. Автор раскрывает несколько фундаментальных принципов, которые стоят в основе идеологической системы.

Resume

In article is analysed the Azerbaijani national ideology, formed by our national lider Heydar Aliyev from the theoretical and pedagogical point of view, also defined the some addition theoretical and pedagogical principles. Also, for the first time explained the matter of principles of earning the belief of nation, faith and confidence of between nations, social justice and social equality, showed role and importance of these principles in educational system of schools. Azerbaijani national ideology education is reflects the unit, indivisible order of the Azerbaijan Republic and its education system, also rejects ethnic pretension. Teachers-probationers and researchers can derive advantage from this article.

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

С.Мырзаханова – КазМемҚызПУ, “Дефектология”

Қазақстан Республикасы Конституциясында барлық бала жалпы орта біліммен қамтылуы тиістігі жазылса да, өкінішке қарай, мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту өзекті мәселе күйінен түспей тұр [1].

«Мүгедектердің құқықтары туралы» Конвенция аясында инклюзивті білім беруді дамытудың ұлттық жоспарын жасау, сапалы білім алуды қамтамасыз ету үшін қоғамдық институттардың тәжірибесін ескере отырып, мүмкіндігі шектеулі жандарды үздіксіз оқытудың тұжырымдамасын жасау көзделді [2].

«Бәріне бірдей мүмкіндік» принципін ұстанатын инклюзивтік білім берудің енгізіле бастағанына көп бола қойған жоқ. Бұл термин көбіне «Сапалы білім – барлығы үшін» түсінігімен бірге қолданылады. Яғни жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндігі шектеулі бала мен басқа да әлеуметтік қорғалатын топтарға жататын оқушыларға өзгелермен теңдей білім беру, соған жағдай жасау. Қазіргі кезде Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балалар көбіне-көп арнайы мектеп-интернаттарда білім алады. Шындығында олар оқшауланған, қоғамдық өмірге аса бейім емес. Мәселенің бұлай қалыптасуына бүгінгі қоғамның да кінәсі бар. Өйткені біз мүмкіндігі шектеулі жандарға мүсіркей қараудан арыла алмай келеміз. Жалпы білім беретін орта мектептерде олардың оқып, білім алуына жағдай жасау енді-енді қолға алына бастады. Инклюзивті білім берудің негізі мектептегі барлық балаға олардың ерекшеліктерінен тыс сапалы білім беру болып табылады. Инклюзивті білім берудің халықаралық және қазақстандық тәжірибесі қоғам, отбасы, мемлекет ерте ме, кеш пе барлық балалар сапалы білім алу үшін бірдей жағдай жасауға міндеттенетінін көрсетіп берді. Бүгін инклюзивті білім беру әдісі енгізілген жалпы білім беретін мектептер мен мектепке дейінгі дайындық жүйесінің педагогтары өз тәжірибелерімен бөліседі. Мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпыға білім беру ортасына қарай бейімдеу 2002 жылдан басталды. Сол жылы Қазақстан ТМД елдерінің арасында алғаш рет «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медицина-педагогикалық тұрғыдан қолдау» туралы заңды қабылдады [3]. Осы заң аясында жарымжан балаларға ерте бастан білім беру мәселесіне мән берілген. Оларды білім беру, әлеуметтік, медициналық тұрғыда қамтамасыз ету қарастырылған. Ең бастысы, аталмыш заңда инклюзивті білім берудің негізгі принциптері айқындалды. 2004 жылы зерттеу жүргізілген кезде, орта мектеп педагогтарының 80 пайызы бұл жүйеге қарсы болса, 2007 жылы 49 пайызы ғана қолдамаған. Яғни педагогтардың басым көпшілігі мұндай балаларды мектепке қабылдауға дайын болды. Ал ата-аналардың 79 пайызы түсінбей, «неге менің баламның қасында мүгедек бала отыруы керек?» деп наразылық білдірсе, қазір олардың көпшілігі бұл идеяны қолдайды [3].

Біз зерттеуімізге негіз етіп алып отырған мүмкіндігі шектеулі мектеп оқушыларының білім мен тәрбие беру, тұлғаның әлеуметтендіру мәселесі Қазақстан ғалымдары Ғ.Ә. Абаева [4], К.Бектаева [5], К.К. Омирбекова [6], Г.С. Оразаева [7], Л.Р. Мунинова [7], З.А. Мовкебаева [8], Г.С. Абельдинова [9], Б.С. Халыкова [10], Камалбекова А.А. [11] т.б. еңбектерінде негізгі орын алады.

Мүмкіндігі шектеулі мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда мектептің тәрбие жүйесі негізгі орын алады. Мүмкіндігі шектеулі мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда тәрбие жүйесі тәрбиеші мен тәрбиеленушілердің әлеуметтік ықпалдасу негізінде қалыптасады, яғни тәрбиеші, тәрбиеленуші және әлеуметтік орта. Мүмкіндігі шектеулі мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда тәрбиеші педагогикалық дайындығы мен шеберлігі, білімі, эрудициясы, саяси, адами, рухани, эстетикалық бейнесі десек, ал тәрбиеленуші жағынан білім, білік, дағды, сенімі, құзырлығы т.б. әр тұлғаның жекелей сапасын қамтиды.

Оқушылардың бойында рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруда олардың жеке бас және жас ерекшелігіне байланысты тұлғаның тәрбиелілігін білімге, қоршаған әлеуметтік ортаға, табиғатқа, еңбекке, өзіне деген қатынасы оның іс-әрекеті, мінез-құлқы, қарым-қатынасы арқылы айқындалады.

Мектеп оқушыларының адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда пән сабақтарының негізгі талаптары:

- пән сабақтарының мектептегі және сыныптағы жүргізілетін тәрбие жүйесімен өзара байланыста жүргізілуі, пән аралық байланыс, өткен тақырыптармен жүйелі сабақтастық, оқушылардың іс-тәжірибесі;
- пән сабақтарының алдына қойған мақсатының нақты болуы және педагогикалық тұрғыда негізделуі;

– сабақтың құрылымында тәрбиеге арналған мазмұнның қамтылуы, сабақ мазмұны оқушылардың рухани-адамгершілік іс-әрекетінің негізі болуы, берілетін білім мен оқушылардың адамгершілік іс-әрекеті арасында байланыстың болуы;

– пән сабақтарында оқушылардың рухани-адамгершілік сезіміне ықпал ететін мазмұнның қамтылуы;

– сабақ үстінде оқушылардың танымдық, белсенділік іс-әрекеттеріне ықпал ету, сабақтағы қамтылған материалдар олардың санасына, көңіл-күйіне әсерлі болуы керек;

– сабақтың құрылымы, қамтылатын мазмұны, қолданылатын әдістері мен тәсілдерін айқындауда рухани-адамгершілік бағыттарына баса көңіл аударылуы керек.

Рухани-адамгершілік тәрбиені ұйымдастыру барысында төмендегі іс-әрекеттер атқарылуы керек:

– қоғамдағы жаңа әлеуметтік экономикалық және мектептегі әлеуметтік ортаның ерекшеліктерін ескере отырып рухани-адамгершілік тәрбие берудің жалпымектептік бағдарламасын жасау;

– пән сабақтарында, әсіресе зерттеу нысанына алынып отырған тарих пәніне кіріктіріле отырып жүргізу;

– сабақтан тыс уақыттаға аймақтану материалдары арқылы оқушылардың рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға негізделген факультатив курс бағдарламасы мен әдістемесін дайындау;

– мектептен тыс жүргізілетін саяхат сабақтарын, экскурсияларды, т.б. іс-шараларды ұйымдастыруға байланысты әдістемелік ұсыныстар дайындау;

– оқушылардың білімдік және тәрбиелік деңгейлерін анықтау;

– мақсатты нақты айқындауға байланысты тәрбие беруге байланысты формалар мен әдістерді таңдау және практикаға ендіру;

– зерттеудің аралық және қорытынды нәтижелелерін айқындауға байланысты бақылау срездерін жүргізу;

– жинақталған мәліметтерді талдау, салыстыру;

– негізделген және нақтыланған әдістемелік ұсыныстарды іс-тәжірибеге енгізу.

Мүмкіндігі шектеулі мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың құрамды бөлігі – сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстар болып табылады. Оқушылардың пән сабақтарында меңгерген білімдерін, үлгі-өнегелерін сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстарда пайдалану қоғамдық еңбекпен айналысуға, ой-өрістерінің кеңеюіне үлкен ықпалын тигізе отырып, адамгершілік құндылықтары қалыптасқан тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Мүмкіндігі шектеулі мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда құндылықтарына негізделген тәрбиелік іс-шаралар тұлғаның бойындағы ұлттық сана-сезімді, намысты, парызды қалыптастырумен қатар егемен еліміздің тәуелсіздігін, ынтымағын, бірлігін сақтап қалатын азамат тәрбиелеуге мүмкіндік зор екені анықталды.

Қазіргі таңда рухани-адамгершілік тәрбие мазмұнын анықтау үшін ұлттық құндылықтарды бүкіл-адамзаттық құндылықтармен ұштастыру негізгі көкейкесті мәселе болып табылады. Рухани-адамгершілік тәрбие бүгінгі күн тұрғысынан қарастыратын болсақ, адамгершілік мәселесін ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды өзара сабақтастыра, кіріктіре отырып, қарастыруды қажет етеді.

Тұлғаға рухани-адамгершілік тәрбие берудің мазмұнын ғылыми-педагогикалық тұрғыда саралағанда төмендегідей қорытындылар мен ұсыныстар туындады:

– Мүмкіндігі шектеулі мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындауда философия, педагогика, психология, әлеуметтану ғылымдарының тұлға, тәрбие, тәрбие жүйесі, құндылық, рухани-адамгершілік құндылықтар ұғымдарына берген тұжырымдарын негізге ала отырып, зерттеуіміздің тұжырымдамалық негіздері айқындалды.

Мүмкіндігі шектеулі мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда тұлғаның бойындағы адамгершілік және еріктік қасиеттері неғұрлым айшықты көрінген сайын, оның өмірлік бағдарлары жалпыадамзаттық құндылықтармен сәйкес келетіні, тұлғаның бойында құндылықтардың орнығуы мен дамуы оң ықпалымен әсер ететіні дәлелденді.

Табиғат пен мәдениеттің арақатынасы – адамның табиғатқа қатысты, табиғатпен байланысты, табиғи ортаны игеру әдісі. Тұлғаның қалыптасуын әлеуметтік ғылым тұрғысынан қарастыратын болсақ “адам-қоғам-табиғат” өзара бірлікте қарастыра отырып, табиғат пен мәдениеттің арақатынасы – адамның табиғатқа қатысты, табиғатпен байланысты, табиғи ортаны игеру әдісі жан-жақты сараланып берілді.

Философия ғылымындағыдай педагогикада да тәрбие жүйесінің негізі – тұлға. “Адам-қоғам-таби-

ғат” қарым-қатынасы негізінде тұлғаның рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда бүгінгі күн тұрғысынан руханилық ұғымының мән-мағынасы ашылып берілді. Руханилық – бұл сыртқы болмыс универсумын тұлғаның ішкі ғаламына этикалық негізде айналдыру қабілеті, сол ішкі әлемді құрау қабілеті арқылы үнемі өзгеріп отыратын жағдайдың алдында адамның өзіне сәйкестігі мен оның еркіндігін жүзеге асыра білуі (Крымский С.Б.). Рухани дамыған тұлғаның көрсеткіштері, сапалық белгілері: басқаларға жанашырлық білдіру, өзге адамға жақсылық тілеу, адамдарға көмек көрсету, айналадағы өмірді жақсартуға ұмтылу, оны жүзешге асыру, өмір туралы мәселелер жөнінде толғану, өмірдің мәнін іздеу, өзін-өзі дамыту, жетілу арқылы бүкіл дүниені жетілдіру (Майғаранова Ш.).

Мүмкіндігі шектеулі мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда олардың жас ерекшелігін, қызығушылығын, ынтасын ескере отырып оқу тәрбие жүйесін ескере отырып жүргізгенде нақты нәтижелерге жетеміз.

Зерттеу барысында төмендегідей ұсыныстар туындады:

Бірінші, кемтар балаларға арналған орталықтар әр қалада, әр аудан орталықтарында ашылуы қажет. Себебі, олардың жеке тұлға ретінде қалыптасына ықпал етеді.

Екінші, кемтар балалардың денсаулығын негізге ала отырып, дистанциондық оқыту жүйесін енгізу кезек күттірмейтін мәселе болып табылады.

Үшінші, кемтар балаларға арнап типтік оқу бағдарламаларына сәйкес электронды оқулықтарды шығару және тегін түрде оқушыларға тарату қолға алынса.

1. *Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Қазақстан. 1995. – 47 б.*

2. *«Мүгедектердің құқықтары туралы» Конвенция.«Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медицина-педагогикалық тұрғыдан қолдау».*

3. *Абаева Ф.Ә. Әлеуметтік педагогика. – Алматы: ҚазМемҚызПУ. 2011.*

4. *Бектаева К. Арнайы педагогика негіздері. Оқу құралы. – Алматы.*

5. *Омирбекова К.К., Балкибекова В.С. Состояние фонетической стороны речи детей-казахов с общим недоразвитием речи. Вопросы теории и практики психологии и педагогики. – Алматы: АГУ им. Абая, 1999. – С. 6-58.*

6. *Муминова Л.Р., Оразаева Г.С. К вопросу о сотрудничестве логопеда и родителей в процессе применения казахских народных игр // Вестник КазНПУ им. Абая, – Серия Специальная педагогика. 2007. №1(10). – С. 52-56.*

7. *Мовкебаева З.А. Комплексная программа психомоторного развития дошкольников с недоразвитием речи в процессе подготовки их к школьному обучению // Білім-Образование, №4(34). 2007. – С. 85-88.*

8. *Абельдинова Г.С. Комплексный подход при коррекционной работе детьми с нарушениями письменной речи // Вестник КазНПУ им. Абая, – Сер. Специальная педагогика. – 2007. №1(10). – С. 65-70.*

9. *Халыкова Б.С. Организационно-технологические основы обучения детей дошкольного возраста с ограниченными возможностями в условиях реабилитационного центра // Автореф. дисс. к.п.н. – Алматы, 2003. – 30 с.*

10. *Камалбекова А.А. Мүмкіндігі шектеулі балалардың қоғамдағы орны.*

11. *№13 орта мектебі (арнаулы сыныптарымен) педагог-дефектолог. Қазақстан мектебі. 2005. – 56-58 б.*

Резюме

В статье рассматриваются пути формирования духовно-нравственного воспитания учащихся в инклюзивных школах.

Summary

The article discusses ways the formation of spiritual and moral education of students in inclusive schools.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ – ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ

Б.Үсен – 2-курс магистранты, Абай атындағы ҚазҰПУ

Адамның жеке қасиеттері өмір жолында дамып, қалыптасатын болғандықтан, жеке тұлғаның “дамуы” мен “қалыптасуы” ұғымдарының мәнін ашу педагогика үшін маңызды мәселе болып табылады.

Психологтар «құндылық» ұғымымен қоғамдағы әлеуметтік тарихи мағыналарды және шындықтың белгілі құбылыстарының жеке адамдарға қатысты жеке мәнін сипаттайды. Құндылық психологиялық феномен ретінде әртүрлі психологиялық компоненттерді белгілі жүйеге байланыстырады. Құндылықты психологиялық табиғатын қажеттіліктер, қызығушылықтар, мотивтер және жеке тұлғаның бағыттылығы аралығындағы байланыс пен қатынас тұрғысында қарастырған жөн [1].

Тәуелсіз Қазақстандық қоғамда құндылықты бағыттар қатарында ұлтжандылық, отаншылдық сезімдері, яғни өз халқымызды, оның салт-дәстүрін, тілін, мәдениетін, әдеттерін, туған ел табиғатын құрметтеп білу- жоғары маңызға ие болып отыр. Сонымен бірге, әрбір адам үшін жоғары құндылық – бұл өмір, тіршілікке болған қамқорлық, гуманистік қатынастар негізі – әр адамның өз басын сыйлауы, өз адамгершілік сапаларына болған құндылықты қатынас; ата-ананы, туған-туысқанды, отбасы, бала-шағаны ардақ тұту, табиғатты аялау және ең жоғары инабатты құндылық ретінде еңбекті қадірлеуді меңгерту.

Жалпы адамзаттық құндылықтарды түсіне танудың негізі қоғамға бағытталған идеялардың, сезімдердің, ұғымдардың қалыптасуына; ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды байланыстыра білуге; қоғамға және басқа адамдарға болған қатынастарға орай құқы мен міндеттерін зерттеп тануға; азамат құқы мен міндеттерінің бірлігін түсінуге; азаматтық мінез-құлық пен сезімдерді; пікір жүргізу еркіндігінің дамуы мен көңіл-күй ортақтығын сезінуге және т.б. тәрбиелейді.

Құндылық – ол адамның жүріс-тұрысы, іс-әрекеті, сөйлеу мәдениеті, қызығушылығы, еңбек сүйгіштігі, қоршаған қоғамдық ортада алатын орны болып табылады. Қай заманда да адам баласы үшін құнды да бағалы, мәнді де маңызды дүниелер болған. Оның заттың немесе рухани бейнелі екендігі адамның ішкі қажеттілігіне, түсінігіне қатысты болмақ. Құндылықтың адамзат үшін маңыздылығы мен қажеттілігіне бойлау үшін жан-жақты мәнін ашқан жөн.

Педагогикадағы құндылық тақырыбын зерттеген отандық ғалымдар: Г.Қ. Нұрғалиева, М.Ж. Жадрин, К.Ж. Қожахметова, А.Р. Құл-Мұхамед, Р.Төлеубекова, А.Е. Манкеш, Ш.М. Майғанарова, Б.Құдышева, С.Қ. Қалиев, А.К. Каплиева, Ж.Ж. Нұржанова, Д.Д. Байдалиев Н.Қ. Байжанова, Н.У. Сериков, А.М. Текесбаева, Б.К. Шаушекова т.б. ғылыми еңбектерінде тұжырымдап зерделеді.

К.Х. Қожахметованың пайымдауынша, құндылық – адам іс-әрекетіне яғни, мәдениетіне түрткі болатын – қажеттілік пен мүдделілік. Құндылықтар өмір сүру қажеттілігіне орай: жалпыадамзаттық, әлеуметтік, рухани, этникалық болып бөлінетінін көрсете келе, ұлттық құндылықтарының дамуын жалпыадамзаттық құндылықтар – қоғам құндылықтары – этникалық құндылықтар аспектілерінде қарастырған. Бұлайша қарастыру оқушылардың құндылықты өзгертуге басымдылық беру ерекшелігін төмендегіше анықтаған:

біріншіден, әр ұрпақтың тарихи кезеңдерде өз орны бар, алайда, өмір қажеттілігіне айналған кейбір “өтпелі” құндылықтары да болады;

екіншіден, бұл толығымен белгілі - бір құнды және мінез-құлық стандарты немесе қаласаңыз, белгілі бір жас топтарына шын ықыласымен енген күні жеке адамның жадында ұмытылмастай сақталған, белгілі өмір талабына сай, белгілі әлеуметтік үлгі.

үшіншіден, құндылық қаншалықты адамдардың белгілі халықтың мәдени ойын бейнелейтін жинақты мінез-құлық, іс-әрекет қалыбы мен мақсаты туралы ойының қорытынды көрінісі, әрине, әр ұрпақтың өз ұлтының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын мойындауы мен ана тілінде сөйлеуі, отбасы тәрбиесі үрдісінде қалыптасады да жанына жақын құндылық бағдарын таңдайды және өмірінде жүзеге асыруға тырысады, – деп тұжырымдайды [2]. Автордың пікірін түйіндейтін болсақ, зертеу жұмысымызда ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда әсіресе екінші және үшінші ерекшеліктерді басшылыққа алу қажет деп есептейміз. Адам өмірінің мәні жоғары құндылық жүйесін түзеді:

1. Тәжірибеден, ақыл-санадан тыс құндылық. Оған жаратушы ием туралы әлем дүниесіндегі абсолютті ұстанымдар, моральді абсолют жүйесі енеді. Бұл құндылықтар адамды өлім туралы ойлауға, оған мән беруге әкеледі. Олар идеологиялық жүйені біріктіреді, құрайды, қоғамды біріктіреді, адамның тіршілігіне әсері бар.

2. Әлеуметтік-мәдени құндылықтар: саяси мұраттар, мемлекет мәдениеті, мемлекет тарихы, мемлекеттік шекара; дәстүрлер, аймақ т.б. қасиеттері бар адамды тапқандай болады. Бұдан шығатын түйін

автор адам өмірінің мәнін бір жағынан тұлғаның тылсым дүниемен қатынасы, ойлауы, тіршілік көзі болса, екінші жағынан мемлекет деңгейіндегі құндылықтар өлшемі болып табылатынын ескерткен.

Д.А. Леонтьев атап өткендей, құндылық бағдардың жеке иерархиясы жақсы шекараланған «блок-тардың» бірізділігін көрсетеді. Ол әртүрлі негіздер бойынша блоктарға біріктірілген және өзінше полярлық құндылықтар жүйесін білдіретін құндылықтарды топтастыруды келтіреді [3]. Атап айтқанда, терминалды құндылықтардың ішінде бір-біріне мыналар қарама-қарсы қойылады:

1. Нақтылы өмірлік құндылықтар (денсаулық, жұмыс, достар, отбасы өмірі) – абстрактілі құндылықтар (таным, даму, еркіндік, шығармашылық).

2. Кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру құндылықтары (қызықты жұмыс, табысты өмір, шығармашылық, белсенді өмір) – жеке өмір құндылықтары (денсаулық, махаббат, достардың болуы, ойын-сауық, отбасы өмірі).

3. Жеке құндылықтар (денсаулық, шығармашылық, еркіндік, белсенді өмір, ойын-сауық, өзіне деген сенімділік, материалды ауқатты өмір) – өзара тұлғалық қарым-қатынастар құндылықтар (достардың болуы, бақытты отбасы өмірі, басқалардың бақыты).

4. Белсенді құндылықтар (еркіндік, белсенді өмір, табысты өмір, қызықты жұмыс) – пассивті құндылықтар (табиғат пен өнердің әсемдігі, өзіне деген сенімділік, таным, өмірлік даналық).

Негізгі құндылықтардың ішінен Д.А. Леонтьев мыналарды атап көрсетеді:

1. Этикалық құндылықтар (адалдық, жегіспеушіліктерге төзбеушілік) – өзара тұлғалық қарым-қатынастар құндылықтары (тәрбиелік, өмірге қуанушылық, қайырымдылық) – кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру құндылықтары (жауапкершілік, істердегі тиімділік, тұрақты ерік, орындаушылық).

2. Дара құндылықтар (биік сұраныстар, тәуелсіздік, тұрақты ерік) – конформды құндылықтар (орындаушылық, өзін-өзі бақылау, жауапкершілік) – альтуристік құндылықтар (шыдамдылық, қайырымдылық, көзқарастардың кеңдігі).

3. Өзін-өзі бекіту құндылықтары (биік сұраныстар, тәуелсіздік, төзбеушілік, батылдық, тұрақты ерік) – басқаларды қабылдау құндылықтары (шыдамдылық, қайырымдылық, көзқарастардың кеңдігі).

4. Интеллектуалды құндылықтар (білімділік, ақыл-парасаттылық, өзін-өзі бақылау) – дүниені тікелей-эмоционалды сезіну құндылықтары (өмірге қуанушылық, адалдық, қайырымдылық).

Я.Гудечек құндылықтар жүйесін іштей қабылдау дәрежелеріне сәйкес қазіргі кездегі қоғамдағы тұлғаның оған деген қарым-қатынасының бес негізгі типтерін анықтайды:

- белсенді қарым-қатынас (құндылықтар жүйесін интернализациялаудың жоғарғы дәрежесін білдіру);
- конформдық қарым-қатынас (құндылықтар жүйесімен интернализациялаусыз және ұқсастырусыз, сырттай, бейімделуді көрсету арқылы келісу);
- енжарлық (парықсыздық, құндылықтар жүйесіне деген қызығушылықтың болмауы);
- келіспеушілік (сын, құндылықтар жүйесін кінәлаушылық және оны теріс бағалау, оны өзгертуге деген ұмтылыс);
- белсенді қарсы тұрушылық (құндылықтар жүйесін сырттай және іштей жоққа шығару) [4].

К.А. Абульханова-Славская, В.Г. Алексеева және басқа да авторлар құндылықтар жүйесінің осындай типологиясын ұсынды. К.А. Абульханова-Славская сынақ мәліметтерінің негізінде тұлғаның үш типін анықтады:

- қоғамдық нормалар мен құндылықтарды өзінің жеке еркіндігін шектейтін ретінде сипаттайтын және олардан босануға ұмтылатын, «адамгершілік-құндылық жолдармен» істеуге ниеті жоқ тип;
- қоғамдағы құндылықтар жүйесіне деген теріс қарым-қатынасы бар және адамгершілік міндеттерді жүзеге асыруға жауапкершілікті өзіне алатын тип;
- әлеуметтік нормаларды құндылықтар деп тануды жоққа шығармайтын, бірақ оларды конформистік жолмен танитын, құндылық бағыты және іштей түпкілікті адамгершілігі жоқ тип [5].

Сөйтіп, оқыту үдерісінде бастауыш сынып оқушыларының ұлттық құндылығын қалыптастырудың мотивациялық, мазмұндық, іс-әрекеттік компоненттерден, олардың әрқайсысын айғақтайтын бірнеше көрсеткіштер, өлшемдер мен деңгейлерден тұратын, сонымен қатар, өзара бір-бірімен тығыз байланыстағы тұтас құрылым ретінде сипаттаймыз.

Оқу-тәрбие үдерісі барысында мұғалім-оқушының белсенді өзара әрекеттестігінің нәтижесінде жүйелі түрде ұлттық құндылықтар, рухани және материалдық мәдениет элементтері меңгеріледі. Тұлғаның қалыптасу үдерісі қоршаған ортаның ықпалына тікелей байланысты, өйткені тұлға қоршаған шынайы болмыспен сан алуан қатынастарға түседі. Айналадағы күрделі дүниенің ықпалына жеке тұлғалар, отбасылар, этникалық топтар ғана емес, дәстүрлі тәрбие де түседі.

Бастауыш сынып оқушыларының баға беру қабілеттерін дамыту қоғамдық пайдалы еңбекті орындау, қызықтау, серуен, үзілісте, жұмыс барысында және де күнделікті өлкетану іс-әрекетін ұйымдас-

тыруда жүзеге асып отырады. Ол үшін балаларды мұғалім серуенге шығарып, табиғи материалдардан тыс заттарды табуды ұсынады. Балалар өздері үшін жаңа заттарды тауып, қоршаған ортада кездесетін табиғи материалдарға бағаларын береді. Мұндай жұмыстарды бастауыш сынып оқушылары үлкен қызығушылықпен орындау үшін оларға дұрыс бағыт берілуі тиіс.

Оқушылардың ұлттық құндылығын қалыптастыру үшін оқытудың дамыта, эвристикалық, шығармашылық, проблемалық жағдаят туғызу сияқты тиімді деп саналған әдіс-тәсілдері іріктеліп алынды.

Эвристикалық әдіс – оқушылардың берілген тапсырма бойынша ой қорытындысын жинақтауға септігін тигізеді.

Шығармашылық әдіс – оқушыларға берілген тапсырма бойынша оны орындаудың тиімді жолдарын пайдаланып, жаңа нәтиже алуға ықпал етеді.

Проблемалық жағдаят – оқушыларды қойылған проблеманы шешу арқылы жаңа нәтиже алуға итермелейді.

Бастауыш сыныптарда оқушылардың ұлттық құндылығын қалыптастыру үшін қолданылатын технологияларға тоқталатын болсақ, олар төмендегідей:

Кіріктіру технологиялары – әр түрлі пәндердегі білім мен біліктерді, әр түрлі әрекеттерді оқу тақырыптары, оқу проблемалары деңгейінде кіріктіруге мүмкіндік беретін дидактикалық жүйе. Оқыту үдерісінде кіріктіру ұғымын екі мағынада қарастыруға болады. Бірінші оқушының ұлттық құндылық тұрғысынан қоршаған дүние жөнінде тұтас түсінік қалыптастыру. Мұндай кіріктірудің нәтижесінде бала ерте жастан қоршаған дүниенің барлық элементтері бірімен бірі өзара байланыста, тұтастықта деп түсінеді. Екінші пәндік білімдерді жақындастырудың жалпы негізін табу. Дәстүрлі пәндерді кіріктіруде бала қоршаған дүние туралы оның ішінде ұлттық құндылық туралы жаңа мағлұматтар алады, оны толықтырып, кеңейтеді.

Ойын арқылы оқыту технологиясы – балама нұсқаларды таңдап алу негізінде қойылған міндеттерді шешу біліктерін ұлттық құндылық тұрғысынан қалыптастыратын әр түрлі ойындарды қолданудың жүйесі: жобалау ойындары, жеке тренинг, практикалық тапсырмаларды (есептерді) шешу т.б.

Тренингтік технологиялар – типтік есептерді (тапсырмаларды) шешу алгоритмдерін оқу барысындағы білім алушылардың әрекеттерінің жүйесі.

Дамыта оқытудың бір жолы – *деңгейлеп оқыту технологиясы*. Деңгейлеп оқыту-оқылатын ақпараттың азаюы емес, оқушыларға қойылатын талаптардың әр түрлілігі арқылы жүзеге асырылады. Компьютерді мұғалім қосымша материалдар, әртүрлі анықтамалық мәліметтерден ақпараттар беру үшін көрнекі құрал ретінде пайдалана алады. Мұғалім араласпай-ақ, оқушылар өздері меңгеруге тиісті ақпараттар беріледі. Қажетті ақпараттарды жинақтауда электрондық техникаларды енгізу уақыт үнемдейді, қарастырып отырған кезеңде ақпараттың толықтығын жоғарылатады, ақпараттық-анықтамалық жүйе құрамында электрондық құрылғылармен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік туғызады.

Қорыта келгенде, бастауыш мектеп оқушыларының ұлттық құндылықтарын қалыптастыру тұлғаның табиғи жаратылысы мен арнайы ұйымдастырылған оқыту үдерісінің негізінде тұлғаның ұлттық санасын, сезімін, мінез-құлқын дамытуға бағытталған мақсатты, жүйелі, жоспарлы жүргізілетін жұмыстың нәтижесі болып табылады.

1. *Психологиялық-педагогикалық сөздік*, – Алматы, 2011.

2. *Қожахметова Х. Мәнерлеп оқу*. – Алматы: Мектеп, 1982.

3. *Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность*. – М., 1977. – 304 с.

4. *Гудечек Я.*

5. *Абульханова-Славская К.А., Брушлинский А.В. Философско-психологическая концепция С.Л. Рубинштейна: К 100-летию со дня рождения*. – М.: Наука, 1989. – 248 с. 213, *Брушлинский А.В. Субъект: мышление, учение, воображение. Избр. Психол. Труды*. – М.-Воронеж. 1996. – 388 с.

Резюме

В статье рассматривается национальная ценность школьников начальных классов как педагогическая проблема и решение проблем, пути и методы решения. В статье дано конкретные примеры национальных ценностей и мнения зарубежных и отечественных ученых.

Summary

The national value of pupils of primary forms is considered as pedagogical problem and solution of the problem, ways and methods of solution. Concrete examples and opinions of foreign and native scientists about national values are given in the article.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

КЕРІМОВ ЛАЗАР КЕРІМҰЛЫ
(1941-2011)

Абай атындағы ҚазҰПУ-і педагогика және психология факультеті, жалпы педагогика және психология кафедрасы ұсынған

Редакция алқасы:

Жетекші редактор С.Ж. Пірәлиев

Ғылыми редактор С.М. Кеңесбаев

Жауапты редактор Т.М. Баймолдаев

Редакция алқасының мүшелері: Г.С. Саудабаева, Б.А. Қиясова, А.М. Усенова, Ф.А. Абдримова

«ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУ – МҰҒАЛІМНІҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ӘЛЕУЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ»

ХАҒА академигі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Керімов Лазар Керімұлын есте қалдыру мақсатында және білім беруді дамыту мәселелеріне байланысты ұйымдастырылған ғылыми-практикалық конференция материалдары
23 қараша 2012 жыл, Алматы

Конференцияның пленарлық мәжілісі Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің Достық даңғылы 13, Бас ғимарат – 2 қабат, 225 конференц залында өтті.

1) Пленарлық мәжілісті университеттің ректоры, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Пірәлиев Серік Жайлауұлына ашып, кіріспе сөз сөйледі.

2) Пленарлық баяндамашыларға сөз берілді:

- «Қазақстандық педагогика ғылымының ғалымы» – п.ғ.д., профессор Л.К. Керімов туралы – п.ғ.д., профессор Баймолдаев Т.М.

- «Жастарды әлеуметтік ортаға бейімдеудегі этнотарихи білімнің ролі» – т.ғ.д., профессор Берлібаев Б.Т.

- «Современные реалии педагогической науки в формировании интеллектуального потенциала будущих учителей» – п.ғ.д., профессор А.Н. Көшербаева.

- «Научно-практические основы развития национальной модели образования» – д.п.н. Мұхамеджанов Б.Қ., МКТУ имени К.А. Ясауи.

- «Жастардың ұлттық келбетін қалыптастыруда патриоттық тәрбиенің орны» – п.ғ.д., доцент Тәжібаева С.Ғ.

- «Білім беру жүйесінде саулықты сақтау мәселелері» – п.ғ.д., Сангилбаев О.С.

Ғалым профессор Л.К. Керімұлының атындағы дәрісхананың ашылу салтанаты Төле би 31, 2-қабат, 25-дәрісханасында өтті.

«Функционалдық сауаттылықты дамыту – мұғалімнің интеллектуалды әлеуетін қалыптастырудың негізі» атты ғылыми-практикалық конференцияның секциялар отырысы өткізілді

1-секция. Болашақ мұғалімдерді дайындауда білім беру сапасын көтеру, интеллектуалдық материалдық және ақпараттық көздерді пайдаланудың тиімділігін арттыру

Модератор – Баймолдаев Т.М. п.ғ.д., профессор

Хатшы – Қиясова Б.А., п.ғ.к., доцент

17 мақала оқылды

2-секция. Қоғамның интеллектуалдық әлеуетін қалыптастырудағы мұғалімнің орны

Модератор – Берікімбаев К.М.п.ғ.д., профессор

Хатшы – Усенова А.М. оқытушы

22 мақала оқылды

3-секция. Талапты жастарды кәсіби білімге және ғылыми-зерттеу іс-әрекетімен айналысуға ынталандыру

Модератор – Асылханова М.А., п.ғ.к., профессор

Хатшы – Конофеева З.С., доцент

10 мақала оқылды

4-секция. Болашақ мұғалімдердің әлеуетті мүмкіндіктерін ашу және кәсіби шеберлігін арттыру жолдары

Модератор – Сангилбаев О.С., п.ғ.д., профессор

Хатшы – Джаксынқаева Ж.Т., оқытушы

12 мақала оқылды

5-секция. Болашақ мұғалімдерді даярлауда тиімді бағыттардың мүмкіндіктері

Модератор – Саудабаева Г.С., п.ғ.д., доцент

Хатшы – Абдримова Ф.А., аға оқытушы

10 мақала оқылды

«ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУ – МҰҒАЛІМНІҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ӘЛЕУЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ»

ХАҒА академигі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Керімов Лазар Керімұлын есте қалдыру мақсатында және білім беруді дамыту мәселелеріне байланысты ұйымдастырылған ғылыми-практикалық конференция жоғарғы деңгейде өткізілді. Конференция материалдары негізінде және келіп түскен ұсыныстар ескертіліп қаулы қабылданды.

Информация о событиях в жизни кафедры общей педагогики и психологии психолого-педагогического факультета КазНПУ имени Абая

На кафедре общей педагогики и психологии 30 ноября 2012 г. состоялась республиканская студенческая научная конференция на тему «Этнопсихология XXI века» по гранту Министерства образования и науки Республики Казахстан по проблеме «Особенности этнического самосознания как фактор профессиональной успешности в условиях высшей школы». На пленарном заседании студенческой конференции выступили с приветствием: зав. каф. общей педагогики и психологии, доктор педагогических наук, профессор Баймолдаев Т.М.; профессор Асылханова М.А., ученые: Тажибаева С.Г., Абишева Ж.А., Акпарова Ж.М. и др. На конференции участвовали 67 студентов из разных городов нашей Республики:

– Евразийский Государственный университет имени Л.Н. Гумилева:

Кенесбай Н.Е. Көне түркі жазбаларындағы табиғат атауларының этнопсихологиялық сипаттамасы.

Рахматуллаева А.Т. Қазақша адам аттарындағы этнопсихоллингвистикалық көріністері.

– Из Карагандинского университета «Болашақ» всего заявки подали 9 студентов, на конференцию приехали и выступили следующие докладчики:

Шакириянова М.Р. Мектепке дейінгі ұйымдарда балалардың этностық мәдени сәйкестілігін қалыптастыру.

Өрікбаева А.Ө., Жанат Н. Қазақтың ұлттық ойындары.

Зинал Е. Қайран қазақ қыздары.

Шалтаева. Р.Ж., Абдрахман.Т.Е. Оқушыларға қазақ салт-дәстүрлері арқылы тәрбие берудің рөлі.

Өрікбаева А.Ө. Халқымыздың болашағы – текті ұрпақ.

Кокенова Г.М. Халықтық педагогика негізінде оқушылардың эстетикалық талғамы арттырудың ерекшеліктері.

Аскарова А.Б. Ұлттық мінез-құлық мәдениеті адамгершілік тәрбиесінің айнасы.

Ермағанбет А. Ұлттық дәстүрлі мәдениеттің этномәдени білім үрдісіндегі орны.

Есембекова Қ.Ж. Отбасындағы ұлттық тәрбие.

– Из **Жетысуйского государственного университета имени И. Жансугурова** участвовал и 11 докладчиков, но наиболее интересными были выступления студентов:

Бейсетов А.А. Талдықорған қаласындағы этнос аралық қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктері.

Аманжолулы Г. Жасөспірімдер арасында әлімжеттіктің алдын-алу жолдары.

Из КазНУ имени аль-Фараби из трех докладов на высоком уровне сообщение сдала студентка 3 курса, факультета «Юриспруденция» Абишева Асем, по теме «Заң психологиясының отбасылық және этникалық мәселесі».

Активное участие приняли студенты Казахского Государственного Женского педагогического университета:

Манабаева С.Е. Оқыту технологиясымен инновациялық білім беру жүйесі.

Әбітаева Г.Б. Жеке тұлғаны қалыптастырудағы халықтың халықтық педагогиканың рөлі.

Сложно было студентам КазНПУ имени Абая, так как с одной стороны они были вынуждены демонстрировать гостеприимство, с другой стороны очень много было докладчиков с актуальными, творческими, интересными проблемами, с которыми им хотелось поделиться, так например смелые и инновационные были выступления: Абу Айдана, Темирхан Бахытжан, Уалиев У., Кадирбаева Мадина, Турдиева Гузяля, Нургалиева Баян, Алмуратова А., Мурат Назым и др. Особо хочется отметить актуальность проблем, содержательный вклад в исследовательское направление студентов внесли научные руководители в лице: док.псих.наук, профессор Сангилбаев О.С., профессор Асылханова М.А., Абишева Ж.А., Тажибаева С.Г., Куаналиева М.К. и др. Реальную помощь в успешной организации студенческой научной конференции оказали: декан психолого-педагогического факультета, доктор пед. наук, профессор Кенесбаев С.М.; зав. кафедрами Баймолдаев Т.М., Бекмагамбетова Р.К.

Организатор конференции к.п.н., доцент

Абишев Ж.А.